

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

ისტორიის
არქეოლოგიის
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

1 . 1989

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

СЕРИЯ
ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ,
ЭТНОГРАФИИ И
ИСТОРИИ ИСКУССТВА

თბილისი
ТБИЛИСИ

1. 1989

ქურნალი დაარსებულია 1971 წელს
Журнал основан в 1971 году

გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Выходит раз в 3 месяца

ს ა რ ე დ ა კ ტ ი ო კ ო ლ ე გ ი ა : ა. აფაქიძე, ვ. ბერიძე, ო. გიგინეი-
შვილი, ე. ითონიშვილი, ი. კაჭარავა (რედაქტორის მოადგილე), რ. კიკნაძე
(რედაქტორის მოადგილე), გ. მელიქიშვილი (რედაქტორი), ა. რობაქიძე,
ლ. ჭილაშვილი.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: А. М. Апакидзе, В. В. Беридзе, В. Д. Итони-
швили, О. И. Гигинейшвили, Ю. М. Качарава (зам. редактора), Р. К. Кикнадзе
(зам. редактора), Г. А. Меликишвили (редактор), А. И. Робакидзе, Л. А. Чилашвили.

პასუხისმგებელი მდივანი გ. ლორთქიფანიძე
Ответственный секретарь Г. Г. Лордкипанидзе

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუშოვის ქ., № 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
ტელეფონი 37-85-50 Телефон

გადაეცა წარმოებას 9.03.89; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 17.05.89;
ანაწყოების ზომა 7×12; ქაღალდის ზომა 70×108¹/₁₆; პირობ. ნაბეჭდი თაბახი 15.4;
პირ. საღ. გატარება 16.1; სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 12.82;

უე 04307; შეკ. 686; ტირაჟი 1000;

ფასი 1 მან. 30 კაპ.

•

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი 380060, კუტუშოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

•

საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუშოვის ქ., 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შ ი ნ ა ა რ ს ი

წ ე რ ი ლ ე ბ ი

ა. ჩარკვინი, სახალხო დეპუტატთა საბჭოების როლი შრომით კოლექტივებში დემოკრატიზაციისა და მმართველობის გარდაქმნის საქმეში	5
ი. გომინაშვილი, მთიულეთ-გუდამაყრის ნათესაობის ტერმინების ენობრივ-ისტორიული წარმომადგენლობისა და მორფოლოგიური სტრუქტურის საკითხები	16
ი. სურგულაძე, ერთი საქორწილო წესის მითოსური და სოციალური ბუნებისათვის	30

ც ნ ო ბ ა ბ ი დ ა შ ა ნ ი შ ვ ნ ა ბ ი

ბ. შენგელია, საქართველოს დემოკრატიული ინტელიგენცია რევაციის წლებში (1907—1910 წწ.)	50
ბ. ხარაძე, ი. ქართველიშვილი, კახეთის სამეფოს მოსახლეობის რეტროსპექტული კარტოგრაფირება	61
ბ. ჯავახიშვილი, ოსმალეთ-დასავლეთ საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან	71
ბ. შორჟოლიანი, კულტურულ-პოლიტიკური ვითარება X—XI სს-ის ირანში	79
ჟ. გვასალია, არაგვის ხეობის ისტორიისათვის	91
ბ. მისაიშვილი, ქვემო ქართლის ბერძენთა სააღდგომო კარნავალი (უეცნობა)	100
ბ. მანია, ეჭო როგორც ისტორიული თბილისის სივრცითი სტრუქტურის ერთ-ერთი უმთავრესი ელემენტი	107
ბ. ნარიძე, ადრეანტიკური ხანის ქართლის ძეგლების ქრონოლოგია-პერიოდიზაციის საკითხისათვის	117
ბ. შიშინაძე, სეტის ტრიპტიქის ქტიტორული წარწერა	128
ბ. არახაშვილი, „მეფეთა ცხოვრების“ ტექსტის დადგენის ზოგიერთი საკითხი	138
ბ. ინანიშვილი, ლ. ძიძიგური, კოლხური ბრინჯაოს ისტორიისათვის	151
ბ. ალასანი, ალაზანი და იორი აღმოსავლურ წყაროებში	157

პ რ ი ბ ი კ ა დ ა ზ ი ლ ი ო გ რ ა ფ ი ა

ი. ტაბაღაძე, ე. გ. გეორგიევი, საფრანგეთის აფრიკული პოლიტიკა	168
---	-----

პ რ ო ნ ი კ ა დ ა ი ნ ფ ო რ მ ა ც ი ა

ბ. ჩხარტიშვილი, წყაროთმცოდნეობის აქტუალური პრობლემებისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია ქუთაისში	170
ჟ. რუხაძე, ილია ჭყონია (ნეკროლოგი)	175

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

А. И. ЧАРКВИАНИ, Роль Советов народных депутатов трудовых коллективов в деле демократизации и перестройки правления	5
И. И. ГОГИНАШВИЛИ, Вопросы морфологической структуры и лингвистико-исторического происхождения терминов родства Мтиулет и Гудамакари	16
И. К. СУРГУЛАДЗЕ, К изучению мифологических и социальных аспектов одного свадебного ритуала	30

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

Г. Н. ШЕНГЕЛИЯ, Демократическая интеллигенция Грузии в годы реакции (1907—1910 гг.)	50
К. П. ХАРАДЗЕ, И. Д. КАРТВЕЛИШВИЛИ, Ретроспективное картографирование населения царства Кахети	61
Н. М. ДЖАВЕЛИДЗЕ, Из истории турецко-западногрузинских отношений (I половина XVIII века)	71
Г. Г. ЖОРЖОЛИАНИ, Культурно-политическая ситуация в Иране X—XI вв. Дм. Г. ГВАСАЛИА, К истории Арагвского ущелья	79
М. А. МИХАЙЛОВ, Пасхальный карнавал греков Нижней Картли	91
Н. Г. МАНИЯ, Двор как один из элементов, формирующих пространственную структуру исторического Тбилиси	100
Э. Ш. НАРИДЗЕ, Вопросы хронологизации и периодизации раннеантичных памятников Картли	107
Н. У. ЧИЧИНАДЗЕ, Ктиторская надпись Сетийского триптиха	117
Г. М. АРАХАМИЯ, Некоторые вопросы установления текста «Жизни грузинских царей»	128
Г. В. ИНАНИШВИЛИ, Л. Ш. ДЗИДЗИГУРИ, К истории колхидской бронзы	138
Г. Г. АЛАСАНИЯ, Алазани и Иори в восточных источниках	139

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

И. М. ТАБАГУА, Георгиев Э. Г., Африканская политика Франции	168
---	-----

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

М. С. ЧХАРТИШВИЛИ, Научная сессия в Кутаиси, посвященная актуальным проблемам источниковедения	170
Дж. А. РУХАДЗЕ, И. В. Чкония (Некролог)	175

ალექსანდრა ჩარკვინი

სახალხო დემოკრატიის სახმადგომის როლი ურომით კომუნისტურ დემოკრატიზაციისა და მმართველობის გარდაქმნის საქმეში

(მცხეთის რაიონის მაგალითზე)

როგორც ცნობილია, სამოციანი წლებიდან ჩვენს ქვეყანაში შეიქმნა სოციალისტური დემოკრატიის შემდგომი გაღრმავება-განვითარების ხელსაყრელი პირობები. დაიწყო კიდევ მუშაობა, მაგრამ 70-იანი წლებიდან, სხვა საქმეების მსგავსად, აქაც შეინიშნებოდა ერთი ადგილის ტკეპნა, ინერციით სიარული, სრულად ვერ იქნა გამოყენებული სოციალისტური დემოკრატიის შესაძლებლობანი, შექმნილი ხელსაყრელი ვითარება. სოციალისტური დემოკრატიის პრინციპები განვითარების ნაცვლად ირღვეოდა. ეს განსაკუთრებით გამოვლინდა საკადრო პოლიტიკაში, რამაც სერიოზულად შეაფერხა ქვეყნის წინსვლა. ხელის შემშლელი იყო ისიც, რომ სათანადო დონეზე ვერ იდგა კრიტიკა და თვითკრიტიკა, საჯაროობა, საქმიანი, მომთხოვნი კონტროლის გარეშე იყო მიტოვებული ცალკეული რეგიონები, ზოგიერთი პარტიული და საბჭოთა მუშაკის საქმიანობა. შესუსტდა ქვეყნის მართვაში საბჭოების, პროფკავშირებისა და სხვა საზოგადოებრივი ორგანიზაციების როლი.

ყოველივე ამან უარყოფითი გავლენა მოახდინა ქვეყნის ეკონომიკასა და სოციალური პოლიტიკის განვითარებაზე, ამიტომ იყო, რომ სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1985 წლის აპრილის პლენუმზე განისაზღვრა ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების დაჩქარების კურსი. ეს კურსი დაკონკრეტებისა და ყოველმხრივი განვითარების შემდეგ დაადასტურა სკკპ XXVII ყრილობამ. ქვეყნის ეკონომიკური და პროლეტარული განვითარების დაჩქარება გულისხმობს საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სფეროს ძირეულ, ნამდვილად რევოლუციურ გარდაქმნას, მათს თვისებრივად ახალ დონეზე აყვანას, რომელიც შეესაბამება დროის მოთხოვნებს.

პარტიამ აღნიშნა დაჩქარების ძირითადი საშუალებები. ეს არის მეცნიერებისა და ტექნიკის უახლეს მიღწევათა გამოყენება; სამეურნეო მექანიზმის, მართვის მთელი სისტემის რადიკალური სრულყოფა; ადამიანის ფაქტორი — ადამიანების შრომითი და საზოგადოებრივი აქტიურობის მკვეთრი გადიდება.

გარდაქმნის, დაჩქარების პრობლემებს მიეძღვნა სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1987 წლის იანვრის პლენუმი, აქ მოხსენება გააკეთა სკკპ ცენტრალური კომიტეტის გენერალურმა მდივანმა მ. ს. გორბაჩოვმა.

საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის საკადრო პოლიტიკის გარდაქმნის საკითხი მოხსენებაში განხილულია ფართო სოციალურ-ეკონომიკური თვალსაზრისით, წარსულის გაკვეთილების, პარტიისა და ქვეყნის ახლანდელი მომენტის ხასიათისა და სამომავლო, საპერსპექტივო ამოცანების გათვალისწინებით.

სოციალისტური დემოკრატიის გაღრმავებისა და განვითარების გარეშე წარმოუდგენელი და შეუძლებელია საზოგადოების განვითარების დაჩქარება. დემოკრატია, ის ჩანსალი და სუფთა ჰაერია, რომლის პირობებშიც შეუძლია სოციალისტურ საზოგადოებრივ ორგანიზმს სრულფასოვანი ცხოვრება.

საბჭოთა კავშირის კომუნისტურ პარტიას მიაჩნია, რომ თანამედროვე ეტაპზე საზოგადოების პოლიტიკური სისტემის განვითარების სტრატეგიული გეზია საბჭოთა დემოკრატიის სრულყოფა, ხალხის სოციალისტური თვითმმართველობის სულ უფრო სრულად განხორციელება სახელმწიფო და საზოგადოებრივი ცხოვრების საკითხთა გადაწყვეტაში მშრომელების, მათი კოლექტივებისა და ორგანიზაციების აქტიური და ქმედითი მონაწილეობის საფუძველზე.

ამ პროცესის წამყვანი ძალაა პარტია — საბჭოთა საზოგადოების პოლიტიკური სისტემის ხელმძღვანელი ბირთვი. მისი ხელმძღვანელობით ფუნქციონირებს ამ სისტემის ყველა სხვა რგოლი — საბჭოთა სახელმწიფო, პროფესიული კავშირები, კომკავშირი, კოოპერაციული და სხვა საზოგადოებრივი ორგანიზაციები, რომლებაც გამოაბატოვენ ქვეყნის მოსახლეობის ყველა ფენის, ყველა ერისა და ეროვნების ინტერესების ერთიანობას.

პარტია ზრუნავს იმისათვის, რომ საზოგადოებისა და სახელმწიფოს მართვაში თანმიმდევრულად ხორციელდებოდეს ხალხის სოციალისტური თვითმმართველობის პრინციპები, ე. ი. მართვა არა მარტო ხორციელდებოდეს მშრომელთა ინტერესებისათვის, არამედ აგრეთვე ხორციელდებოდეს კანონზომიერად, სულ უფრო მეტად ხდებოდეს თვით მშრომელების უშუალო საქმედ.

პარტიის პოლიტიკის საკვანძო საკითხია საბჭოთა სოციალისტური სახელმწიფოს განვითარება და განმტკიცება, მისი დემოკრატიული, საერთო-სახალხო ხასიათის შემოქმედებითი, აღმშენებლობითი როლის სულ უფრო სრული წარმოჩენა¹.

სოციალისტური დემოკრატია უნდა გაღრმავდეს ყველგან და ყველგან, განსაკუთრებით მართვის სფეროში. „მართვა, როგორც სავესებით სწორად აღნიშნა მ. ს. გორბაჩოვმა, არ შეიძლება პროფესიონალთა ვიწრო წრის პრივილეგია იყოს... სოციალისტური წყობილება წარმატებით ვითარდება მხოლოდ მაშინ, როცა თვით ხალხი რეალურად მართავს თავის საქმეებს, როცა მილიონობით ადამიანი მონაწილეობს პოლიტიკურ ცხოვრებაში“².

ყოველივე ეს მნიშვნელოვანი და მეტად მწვავე საკითხია, რომლის სწორად გადაწყვეტაზე ბევრად არის დამოკიდებული სოციალისტური საზოგადოების შემდგომი წინსვლა და განვითარება.

სკკპ XXVII და საქართველოს კომპარტიის XXVII ყრილობებისა და მომდევნო პლენუმების გადაწყვეტილებების მეოხებით. რესპუბლიკაში ჩიდევ უფრო მეტად გაიშალა საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სფეროს რეეოლუციური გარდაქმნის განვითარების დაჩქარების პრობლემებზე დაუღალავი და შორს გამიზნული ფართო ფრონტით გაშლილი მუშაობა, რასაც სათავეში უდგანან კომუნისტები.

რესპუბლიკის შრომით კოლექტივებში დემოკრატიზაციისა და მმართველობის გარდაქმნის საქმეში ჭეოვანი ღონისძიებები ტარდებოდა და ტარდე-

1 სკკპ პროგრამა, თბ., 1986, გვ. 68—70.

2 სკკპ XXVII ყრილობის მასალები, თბ., 1986, გვ. 84.

ბა დღესაც. ამ მიმართულებით სათანადო მუშაობა მიმდინარეობს მცხეთის რაიონში.

უკანასკნელ წლებში განსაკუთრებით გაიზარდა ყველა საფეხურის საბჭოების როლი და ავტორიტეტი. რაც განაპირობა სკკპ XXVII ყრილობის, სკკპ ცენტრალური კომიტეტის შემდგომი პლენუმების დადგენილებებმა და სავა ფუძემდებლურმა გადაწყვეტილებებმა საბჭოების საქმიანობის სრულყოფის 'თვისახებ'. სოციალური და საწარმოო ინფოასტრუქტურის განვითარებისათვის, სხვა საკითხების გადაწყვეტისათვის გამიზნულ მუშაობას ეწევიან მცხეთის რაიონის სახალხო დეპუტატთა სასოფლო, საქალაქო და რაიონული საბჭოები.

ცნობილია, რომ დეპუტატის ორგანიზატორულ ნიჭს, მის უნარს — მოუხმინოს მასების ხმას, ამომრჩეველები იმის მიხედვით აფასებენ, თუ როგორ ასრულებს იგი განაწესს. ეს ადვილი საქმე არ არის, ზოგჯერ იოლად აკისრებენ დეპუტატს ამა თუ იმ მოვალეობას და ანგარიშს არ უწევენ იმას, შეძლებს თუ არა იგი მის შესრულებას, მაგრამ მხედველობაშია მისაღები, ის რომ დეპუტატს გვერდით უდგას საბჭო. რომელსაც სათანადო ხელისუფლება გააჩნია, აქვს სამუშაო ორგანოები, რომლებსაც შეუძლიათ ააშენონ მნიშვნელოვანი ობიექტები, გაიყვანონ გზები, გახსნან სკოლა ან კლუბი, მაგრამ ხშირად არც მათ შეუძლიათ ყველა მოთხოვნა შეასრულონ. და აი, დეპუტატი იღწვის, რათა შეასრულოს ამომრჩეველთა ნება და სასურველ შედეგსაც აღწევს.

მცხეთის რაიონში ყველა ღონის დეპუტატმა, მათი რიცხვი კი 600-ზე მეტია, ბოლო არჩევნების დროს (1987 წლის 21 ივნისი) 161 განაწესი მიიღო შესასრულებლად. ეს რთული პროგრამაა, რომელიც მოიცავს ეკონომიკას, კულტურასა და განათლებას, ჯანმრთელობის დაცვას, კომუნალურ მეურნეობასა და კეთილმოწყობას, წესრიგის დაცვას და სხვ. განაწესები ეხმარება საბჭოს განსაზღვროს ყველაზე მნიშვნელოვანი პრობლემა, ყურადღება გაამახვილოს მოსახლეობის უპირველეს საჭიროებებზე, ამ ღონისძიებების განხორციელების პროცესში ხდება დემოკრატიზაცია, მართვის სრულყოფა და გარდაქმნის დაჩქარება, რომელიც აღმასკომისაგან, დეპუტატებისაგან ღიღსა და მრავალმხრივ შრომას მოითხოვს. ერთ-ერთი ასეთი დეპუტატია გლდანის სასოფლო საბჭოს დეპუტატი ივანე აბუაშვილი. იგი მამაცურად შეებმება ხოლმე ყველა ძნელ საქმეს და არ მოეშვება, სანამ ბოლომდე არ მიიყვანს. როდესაც მას დაავალეს დაეჩქარებინა საბავშვო ბაგა-ბაღის მშენებლობა, რომელსაც აჭიანურებდა „საქაგრომშენის“ № 3 ტრესტი, მან ის სისხლხორციელ საქმედ მიიღო. შექმნა დეპუტატთა საგუშაგო და არა მარტო აკონტროლებდა სამუშაოთა მიმდინარეობას, არამედ აიძულებდა მშენებლებს გამოესწორებინათ ყოველგვარი ხარვეზი. იგი არ ივიწყებდა აგრეთვე მშენებლობის საქმის კურსში ჰყოლოდა თავისი ამომრჩეველები. ამ გზით საქმე ბოლომდე მიიყვანეს, დაამთავრეს 140 ადგილიანი საბავშვო ბაგა-ბაღის მშენებლობა, რამაც გაახარა მრავალი ოჯახი³.

ძეგვისა და ქსნის დეპუტატთა ჯგუფებმა, რომელთაც სათავეში უდგნენ დეპუტატები მ. სარდალიშვილი და შ. ხიზანიშვილი, ზრუნავდნენ ამ სოფლების ტერიტორიაზე განლაგებული დაწესებულებების ნორმალური მუშაობის უზრუნველყოფისათვის. მათი ინიციატივით ძეგვის პირველი და მეორე საბავ-

3 გლდანის სასოფლო საბჭოს ანგარიშიდან.

შვო ბაგა-ბაღები გაერთიანდნენ და ადგილი დაიკავეს ახლადგებული 150-ადგილიან, კეთილმოწყობილ შენობაში. შემოაყავეს ქსნის ციხის მიმდებარე ტერიტორია და აქტიური მონაწილეობა მიიღეს ფართო ფრონტით გაშლილ ქსნის ციხის სარესტავრაციო სამუშაოებში. მათივე ინიციატივითა და მცხეთის რაისაბჭოს აღმასკომის გადაწყვეტილების საფუძველზე გაიმართა ამ ისტორიული ძეგლის ტერიტორიის გამწვანების სამუშაოები. და ყოველივე ეს ხდება უსასყიდლოდ, შაბათობების მოწყობით. სანიმუშოდ ითვლება ნიჩბისის სასოფლო საბჭოს დეპუტატთა იმ ჯგუფის ინიციატივა, რომელსაც ლ. მერაბიშვილი ხელმძღვანელობდა. ჯგუფის ინიციატივით აშენდა მაღაზია ზემო ნიჩბისში, ახალ ნიჩბისში წესრიგში მოიყვანეს წყალსადენის ქსელი და მოსახლეობა დაკმაყოფილდა სასმელი წყლით. დიდმის მებოსტნეობის საბჭოთა მეურნეობის დეპუტატთა ჯგუფმა, რომელსაც გ. ხელაშვილი ხელმძღვანელობდა, დარაზმა სოფლის ახალგაზრდობა და საკუთარი სახსრებით მოაწყო მარტივი ტიპის სპორტული მოედნები⁴.

ამომრჩეველთა სურვილებს, მათ მიერ დეპუტატობის კანდიდატთათვის მიცემული განაწესებისა და შეკითხვების საფუძველზე მრავალი საშვილიშვილო საქმეს ჩაეყარა საფუძველი. შეკეთდა თბილის-წოდორეთის გზატკეცილი ლისზე გავლით, დასრულდა სოფელ გალავნის წყალსადენის მშენებლობა, სოფლები გალავანი და ზემო ზაქარო შავსაფარიანი საავტომობილო გზით დაუკავშირდნენ ერთმანეთს და რაიონულ ცენტრს. საგურამოს სასოფლო საბჭოში შემავალ სოფლებში გაკეთდა შიდაგზები. სოფელ წეროვნის ტერიტორიაზე დაიდგა აგრეთვე ასნომრიანი ავტომატური სატელეფონო სადგური, კეთილმოეწყო სოფელი წეროვანი.

დეპუტატის შემოქმედებითი აქტიურობა დიდად მნიშვნელოვანი და შეიძლება ითქვას, გარდაქმნის პერიოდში გადამწყვეტი ფაქტორია. და ეს აქტიურობა ყოველდღიურად უნდა იქნეს გამოყენებული, უნდა გაფართოვდეს დეპუტატისა და ყველა მშრომელის პოლიტიკური თვალსაწიერი, ხშირად ადამიანი პასიურია, იმის გამო, რომ არ იცის როგორ მიუღდეს საქმეს, მას სჭირდება დახმარება, უკიდურეს შემთხვევაში გამოსარკვევია, თუ რა უშლის ხელს, ეურჩიოთ, ეუკარნახოთ სწორი გზა და ა. შ.

ისიც ხდება, როცა ხარვეზების ან სხვა მიზეზის გამო განაწესი არ არის უზრუნველყოფილი ფინანსურად, თუმცა იგი მიღებულია შესასრულებლად. მაგალითად, საგურამოს სასუნთქი ორგანოების ქრონიკული სნეულებით დაავადებულ ბავშვთა რესპუბლიკური სანატორიული სკოლა-ინტერნატის სასადილო ბლოკი, სასწავლო კორპუსი, საყოფაცხოვრებო ბლოკი, ცხელი წყლის გაყვანილობის ტრასა და სხვა ობიექტები საჭიროებდა გადაუდებელ კაპიტალურ შეკეთებას. ეს საკითხი სკოლა-ინტერნატის დირექტორსაც დაუსვამს რესპუბლიკის განათლების სამინისტროს წინაშე, მაგრამ საკითხის გადაწყვეტას საშველი არ დაადგა. არადა სკოლა-ინტერნატი უმძიმეს პირობებში იყო. ამომრჩეველებს, რომლებსაც განაწესი მისცეს დეპუტატობის კანდიდატებს აღნიშნულის თაობაზე, ხომ უნდა ეცნობოს ეს. ამომრჩეველებმა ასევე არ იცოდნენ თუ რატომ ჭიანჭურდებოდა ამავე ინტერნატის საძირე კორპუსების რესტავრაცია, რომელსაც აწარმოებდა რესპუბლიკის განათლების სამინისტროს სარემონტო-სამშენებლო სამმართველო⁵.

4 ძეგვის და ქსნის სასოფლო საბჭოების ანგარიშიდან.

5 საგურამოს სასოფლო საბჭოს ანგარიშიდან.

ერთი სიტყვით, თუ რაიმე მიზეზით საქმე ყოვნდებოდა, ამომრჩევლებს იმთავითვე უნდა განემარტოთ, თუ რატომ მოხდა ეს, როდის შესრულდება განაწესი, მხოლოდ კარგად ინფორმირებული ამომრჩევლები დაუტყერენ მხარს თავიანთ რჩეულს, მიენდობიან და დაეხმარებიან მას, და არ ექნებათ იმის მიზეზი, რომ უარყოფითად შეაფასონ მათი საქმიანობა.

პარტიის XXVII ყრილობამ, XIX პარტიულმა კონფერენციამ, სკკპ ცენტრალური კომიტეტის პლენუმებმა, სკკპ ცენტრალური კომიტეტის, სსრ კავშირის უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმისა და სსრ კავშირის მინისტრთა საბჭოს დადგენილებამ „სკკპ XXVII ყრილობის გადაწყვეტილებათა შესაბამისად სახალხო დეპუტატთა საბჭოების როლის შემდგომი გაზრდისა და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების დაჩქარებისათვის მათი პასუხისმგებლობის გაძლიერების ღონისძიებათა შესახებ“ საჭარობას ხომ უპირველესი მნიშვნელობა მიანიჭა.

სრული დემოკრატიის ვითარებაში ჩატარდა მცხეთის რაიონის შრომითი კოლექტივების წინასაარჩევნო კრებებზე ადგილობრივი საბჭოების დეპუტატების კანდიდატების არჩევა.

მცხეთის „მრეწველკავშირის“ ქარხანაში გამართულ შრომითი კოლექტივის წინასაარჩევნო კრებაზე, რომელიც მიეძღვნა დეპუტატობის კანდიდატების არჩევას, ამომრჩევლებს გააცნეს სკკპ ცენტრალური კომიტეტის იანვრის პლენუმის გადაწყვეტილება სოციალისტური დემოკრატიის გაღრმავების, საარჩევნო წესთმის გაუმჯობესების შესახებ.

საწარმოს კრების დღის წესრიგში იდგა რაიონული და საქალქო საბჭოების დეპუტატების კანდიდატების დასახელება, ამომრჩევლებს განუმარტეს, საარჩევნო კამპანიის ერთ-ერთი სიახლე. ის, რომ დეპუტატის ერთი მანდატის მისაღებად შეეძლოთ დაესახელებინათ რამდენიმე კანდიდატურა, რომელსაც ექნებოდა უნარი სახელმწიფო საქმის გაძღოლის, მისი საქმიანი, მორალური და პოლიტიკური თვისებები იქნებოდა თანამედროვე მოთხოვნების შესაბამისი, იქნებოდა პრინციპული და საქმის ერთგული.

საარჩევნო კრების მონაწილეები დიდი მოწონებით შეხვდნენ წამოყენებულ წინადადებას. რაიონული საბჭოს დეპუტატობის კანდიდატად დაასახელეს საამქროს ამწყობი-მემონტაჟე, სკკპ წევრი, პირადი დამლის მფლობელი ლელო ალექსის ასული ბულაცაშვილი, მეორე კანდიდატად დაასახელეს შრომის დიდების მეორე და მესამე ხარისხის ორდენების კავალერი, პარტიის მცხეთის რაიონული კომიტეტის ბიუროს წევრი წაზიბროლა არჩილის ასული ახალკაცი, რომელიც ქარხანაში ოსტატად მუშაობდა.

რაიონული საბჭოს დეპუტატობის კანდიდატად დაასახელეს აგრეთვე ქარხნის მთავარი ინჟინერი რობერტ გურგენის ძე სააკიანი, მთავარი კონსტრუქტორის მოადგილე ვალერიან დავითის ძე დიდებაშვილი, მე-10 უბნის ოსტატი თამაზ აკაკის ძე ფილია.

საარჩევნო კრებაზე წამოყენებული დეპუტატობის კანდიდატების შესახებ საქმიანი სჯა-ბაასისა და კენჭისყრის შედეგად ხმების უმრავლესობით რაიონული საბჭოს № 10 საარჩევნო ოლქში დეპუტატობის კანდიდატად არჩეული იქნა ლელო ალექსანდრეს ასული ბულაცაშვილი, № 1 საამქროს ამწყობი-მემონტაჟე.

კრებამ განიხილა მეორე საკითხიც, მცხეთის საქალაქო საბჭოს № 35 საარჩევნო ოლქში დეპუტატობის კანდიდატებად დაასახელეს ზაირა ვლადიმერის ასული მერაბიშვილი, უბნის ოსტატი და არჩილ ილიას ძე ჩიტიშვილი ბრიგადირი, ხოლო № 36 საარჩევნო ოლქში დეპუტატობის კანდიდატებად დაასახელეს ახალგაზრდა ბრიგადირი ნელი ვახტანგის ასული ტატიშვილი და მე-10 უბნის ოსტატი თამაზ აკაყის ძე ფილია.

კრებაზე მსჯელობისა და ღია კენჭისყრის შედეგად საქალაქო საბჭოს № 36 საარჩევნო ოლქში დეპუტატობის კანდიდატად არჩეული იქნა თ. ფილია, ხოლო № 35 საარჩევნო ოლქში ა. ჩიტიშვილი⁶.

მცხეთის რაიონის ძალისის სასოფლო საბჭოს მშრომელების თავდადებულმა შრომამ განაპირობა უკანასკნელ წლებში მეთესლეობის საბჭოთა მეურნეობის წარმატებები. მეურნეობის ეკონომიკის განმტკიცებით კი ბევრი გაკეთდა და კეთდება ხალხის კეთილდღეობისათვის, დღითიდღე იერ-სახეს იცვლის, როგორც სოფელი ძალისი, ასევე ერედა. ამ საქმეში კი დიდია სასოფლო საბჭოს, მისი დეპუტატების როლი. ამიტომაც ძალისელი მშრომელები ახალი საარჩევნო კამპანიისათვის მთელი პასუხისმგებლობით ემზადებოდნენ. როცა სასოფლო საბჭოს აქტივმა სოფელში მოსახლეობასთან დაიწყო ახსნა-განმარტებითი მუშაობის ჩატარება, როგორც რაიონული საბჭოს, ასევე სასოფლო საბჭოს დეპუტატობის კანდიდატების ახალი წესით, უფრო სწორად დემოკრატიული პრინციპებით არჩევის თაობაზე, პირველ ხანებში მშრომელებმა მათ ეჭვის თვალთ დაუწყეს ყურება, მაგრამ, როცა დეპუტატებმა, სოფლის იდეოლოგიის დარგის მუშაკებმა შეძლეს მასებამდე დაეყვანათ იანვრის პლენუმის მასალები და საფუძვლიანად გაეცნოთ მათთვის ამხანაგ მ. ს. გორბაჩოვის მოხსენების დედაზრი, მაშინ მშრომელებმა ირწმუნეს დემოკრატიულ პრინციპებზე არჩევნების მოწყობის სიკეთე და მთელი ხალხით შეიკრიბნენ 14 აპრილს მეურნეობის სააქტო დარბაზში, სადაც გაიმართა სოფლის აქტივის კრება, განიხილეს ძალისის № 29 საარჩევნო ოლქში რაიონული საბჭოს და № 66, № 67 და № 68 ოლქებში — სასოფლო საბჭოს დეპუტატობის კანდიდატების არჩევის საკითხები.

კრებისათვის ყველაზე ნიშანდობლივს ის წარმოადგენდა, რომ გასული არჩევნებისაგან განსხვავებით კანდიდატურები წინასწარ არ იყო განსაზღვრული და რეკომენდებული ზემოდან.

რაიონული საბჭოს დეპუტატობის კანდიდატებად უნდა დაესახელებინათ სამი კანდიდატურა, ფაქტიურად ოთხი დაასახელეს: ვენერა ჯაბაშვილი — მეურნეობის მოწინავე მუშა, სულხან პირმისაშვილი — № 7 ბრიგადის ბრიგადირი, მაშო ბედოშვილი — მეურნეობის მუშა, თინა კვეზერელი — მეურნეობის მუშა.

დასახელებული კანდიდატურების შრომით საქმიანობაზე დამაჯერებლად ილაპარაკეს: ა. მელაძემ, ი. მიდელაშვილმა, ჯ. ვალიშვილმა, გ. ბაქრაძემ და სხვებმა.

არჩევნებში მონაწილეობდა 92 კაცი. კენჭისყრა მთელი დარბაზის თვალწინ მოეწყო. არჩევნების შედეგების მიხედვით ყველაზე მეტი ხმა — 52 მიიღო ვენერა ჯაბაშვილმა.

ამრიგად, ძალისის № 29 საარჩევნო ოლქში რაიონული საბჭოს დეპუტატობის კანდიდატად დაასახელეს ვენერა ჯაბაშვილის კანდიდატურა.

⁶ გაზ. „სოფლის ცხოვრება“, 1987, 17 აპრილი.

გაიმართა სასოფლო საბჭოს დეპუტატობის კანდიდატების დასახელება № 66, № 67 და № 68 საარჩევნო ოლქებში.

№ 66 საარჩევნო ოლქში სასოფლო საბჭოს დეპუტატობის კანდიდატად დაასახელეს ოთხი კანდიდატურა: ა. ზაქაიძე — მეურნეობის ავტომატიზაციის მძღოლი, ი. ზაქაიძე — № 8 ბრიგადის ბრიგადირი, ზ. ირიაული — მუშა, ა. გელიაშვილი — მექანიზატორი. კენჭისყრის შედეგების მიხედვით ხმების უმრავლესობით სასოფლო საბჭოს დეპუტატობის კანდიდატად აირჩიეს ა. გელიაშვილი.

№ 67 საარჩევნო ოლქში სასოფლო საბჭოს დეპუტატობის კანდიდატად დაასახელეს გ. პირმისაშვილი — № 5 ბრიგადის ბრიგადირი და ჯ. ვალიშვილი — პედაგოგი. ხმების უმრავლესობით სასოფლო საბჭოს დეპუტატობის კანდიდატად აირჩიეს ჯ. ვალიშვილი.

№ 68 საარჩევნო ოლქში სასოფლო საბჭოს დეპუტატობის კანდიდატად დაასახელეს სამი კანდიდატურა: გელა და სულხან პირმისაშვილები და ზამირა ირიაული. კენჭისყრის შედეგების მიხედვით გელა პირმისაშვილმა მიიღო 59 ხმა და არჩეული იქნა დეპუტატობის კანდიდატად⁷.

საქართველოს სოფლის მეურნეობის მექანიზაციისა და ელექტრიფიკაციის სამეცნიერო-კვლევით ინსტიტუტში 6 მაისს გაიმართა მცხეთის სახალხო დეპუტატთა მე-20 მოწვევის რაიონული საბჭოს № 68 საარჩევნო ოლქის დეპუტატობის კანდიდატების არჩევნები.

კრებაზე რაიონული საბჭოს დეპუტატობის კანდიდატად ასარჩევად დაასახელეს: ვ. კირვალაძე — ინსტიტუტის სექტორის ხელმძღვანელი, გ. ჯაფარიძე — ინსტიტუტის დირექტორის მოადგილე, გ. კუჭავა — ლაბორატორიის ხელმძღვანელი, ზ. ჟორჯოლიანი — პარტიორგანიზაციის მდივანი, ვ. მელუა — უფროსი მეცნიერ-თანამშრომელი.

ხმათა უმრავლესობით დეპუტატობის კანდიდატად № 68 საარჩევნო ოლქში დასახელებული იქნა ვ. მელუა⁸.

აღნიშნული კრებები დიდხანს დარჩება დამსწრე მშრომელების მეხსიერებაში. იგი ნამდვილად დემოკრატიის, საჯაროობის, კრიტიკისა და თვითკრიტიკის ვითარებაში ჩატარდა, რომელმაც ნათლად წარმოაჩინა, თუ როგორ იზრდება მშრომელთა მონაწილეობა საზოგადოების საქმეებში, მართვაში.

რაიონში არჩევნების დემოკრატიულობის განვითარების თვალსაზრისით წარმოება-დაწესებულებებში საზოგადოებრივ ორგანიზაციებში, მოსახლეობის შეკრებებზე, მუშა-მოსამსახურეთა მონაწილეობით მოხდა დეპუტატობის კანდიდატების კანდიდატურების განსაზღვრა.

კანდიდატურების სწორი შერჩევის მიზნით პარტიული ორგანიზაციების მიერ ჩატარდა ფართო პროპაგანდისტული მუშაობა. თითოეულ ბრიგადაში, საამქროში, უბანზე, რათა გათვალისწინებული ყოფილიყო კოლექტივის ყველა წევრის მოსაზრება, მუშაკებს აძლევდნენ განმარტებას, თუ როგორ უნდა განვითარებულიყო საარჩევნო სისტემის შემდგომი დემოკრატიზაცია არჩევნების შესახებ, ახალი კანონმდებლობის ფარგლებში. განხილვის ასეთმა ფორმამ

7 გაზ. „მცხეთა“, 1987, 21 აპრილი.

8 გაზ. „მცხეთა“, 1987, 14 მაისი.

საშუალება მისცა, კრებაზე აღნიშნული ქვედანაყოფების მუშაკები მისუ-
ლიყვნენ ჩამოყალიბებული აზრით, ამა თუ იმ მუშაკზე, რომელსაც მსვლე-
ლობისას სთავაზობდნენ მთელ კოლექტივს დეპუტატობის კანდიდატურებად,
ამასთან, კრებაზე კანდიდატურის წამოყენების უფლება მიეცა მის თითველ
მონაწილეს, ხოლო დასახელებულ ამხანაგთა რაოდენობა არ იყო შეზღუდული.

დეპუტატობის კანდიდატურების დასახელებისა და განხილვის შემდეგ ღია
კენჭისყრით ხდებოდა ერთი კანდიდატურის არჩევა.

პარტიის რაიკომის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საზრუნავი იყო ახალ პირო-
ბებში დეპუტატთა სოციალური შემადგენლობის რეგულირების საკითხი, მით
უმეტეს, რომ რაიონში ცხოვრობენ ქართველებთან ერთად ოსები, სომხები,
აზერბაიჯანელები, ბერძნები, სულ ათზე მეტი ეროვნების წარმომადგენლები.

აღნიშნული მდგომარეობის ნორმალიზაციისათვის შეიქმნა საარჩევნო ოლ-
ქები ეროვნული რეგიონების მიხედვით. მაგალითად, დეპუტატობის კანდიდა-
ტების დასახელება მოხდა სოფელ ქანდაში, ქსანში, ციხისძირში, სადაც ცხოვ-
რობენ ასირიელები, აზერბაიჯანელები, ბერძნები.

ქალების და კაცების რაოდენობის რეგულირების მიზნით მანდატები განა-
წილდა საწარმოებსა და მეურნეობებს შორის იმგვარად, რომ უზრუნველყოფი-
ლიყო მათი დაახლოებით თანაბარი წარმომადგენლობა, მაგალითად, ტრიკოტა-
ჟის ფაბრიკაში, სასურსათო კომბინატში, ზოგიერთ საბჭოთა მეურნეობაში გა-
ზრდილი იქნა მანდატების რაოდენობა.

ასეთივე პრინციპით მანდატების რაოდენობა გაზრდილი იქნა იმ კოლექტი-
ვებში, სადაც ახალგაზრდობა სჭარბობდა. ამით უზრუნველყვეს დეპუტატთა
შემადგენლობაში ახალგაზრდობის ფართო წარმომადგენლობა.

მანდატების გადაადგილება განხორციელდა ძირითადად, დეპუტატებად ნო-
მენკლატურული მუშაკების დასახელების შემცირების ხარჯზე. (მნიშვნელოვნად
შემცირდა პარტიის რაიკომისა და აღმასკომის მუშაკების წარმომადგენლობა
დეპუტატთა სიაში). ამათვე ხარჯზე მოხდა დეპუტატთა შემადგენლობის განა-
ხლება⁹.

საარჩევნო კომისიების მონაცემების მიხედვით მცხეთის სახალხო-დეპუ-
ტატთა რაიონული საბჭოს არჩევნებში 1987 წლის 21 ივნისს მონაწილეობა
მიიღო ამომრჩეველთა 100 პროცენტმა, კანდიდატების სასარგებლოდ ხმა მის-
ცა 99,98 პროცენტმა.

რაიონული საბჭოს შემადგენლობაში არჩეული იქნა 77 დეპუტატი, დეპუ-
ტატთა რიცხვიდან ქალი 37, ანუ 48 პროცენტი, სკკპ წევრი და წევრობის კან-
დიდატი 34, ანუ 44,1 პროცენტი, მუშაა 48, ანუ 62,3 პროცენტი.

საარჩევნო კომისიების მონაცემების მიხედვით მცხეთის სახალხო დეპუ-
ტატთა საქალაქო საბჭოს არჩევნებში 1987 წლის 21 ივნისს მონაწილეობა მიი-
ღო ამომრჩეველთა 100 პროცენტმა, კანდიდატების სასარგებლოდ ხმა მისცა
99,97 პროცენტმა.

საქალაქო საბჭოში აირჩიეს 50 დეპუტატი, დეპუტატთა რიცხვიდან ქალია
24, ანუ 48 პროცენტი, სკკპ წევრი და წევრობის კანდიდატი 22, ანუ 44 პრო-
ცენტი, მუშა 28, ანუ 56 პროცენტი.

მცხეთის რაიონის სახალხო დეპუტატთა სასოფლო საბჭოების არჩევნებ-
ში მონაწილეობა მიიღო ამომრჩეველთა 10 პროცენტმა, კანდიდატების სასარ-
გებლოდ ხმა მისცა 99,98 პროცენტმა.

⁹ გაზ. „მცხეთა“, 1987, 18 ივნისი.

სასოფლო საბჭოებში აირჩიეს 565 დეპუტატი. დეპუტატთა რიცხვიდან ქალი 310, ანუ 54,8 პროცენტი, სკკპ წევრი და წევრობის კანდიდატი 236, ანუ 41,7 პროცენტი, მუშა 349, ანუ 61,7 პროცენტი¹⁰.

მმართველობაში სიახლის დანერგვის მაგალითს წარმოადგენს ნატახტარის მებოსტნეობის საცდელ-საჩვენებელი საბჭოთა მეურნეობის მუშა-მოსამსახურეთა 1987 წლის 13 მაისის კრება, რომელსაც დაესწრო 117 მუშა-მოსამსახურე. კრებამ განიხილა მეურნეობის დირექტორის არჩევა.

მეურნეობის დირექტორის ვაკანტურ ადგილზე წამოაყენეს ვ. ბუჯია-შვილი — წეროვნის მევენახეობის საბჭოთა მეურნეობის მთავარი აგრონომი, ზ. პაპაშვილი — ნატახტარის საბჭოთა მეურნეობის მთავარი აგრონომი, ა. მანგოშვილი — მცხეთის აგროსამრეწველო გაერთიანების თავმჯდომარის მოადგილე.

კრების მონაწილეებმა დირექტორის კანდიდატურების შრომითი ბიოგრაფიების განხილვის შემდეგ გამოთქვეს თავიანთი აზრი, ხ. ბანცურმა № 2 ბრიგადის მუშამ, რომელმაც დირექტორად ა. მანგოშვილის არჩევა მოითხოვა.

ზ. პაპაშვილმა აღნიშნა, რომ დიდი ხანი არ არის რაც გადმოყვანილია აგროსამრეწველო გაერთიანებიდან და მიაჩნია, რომ მისი მთავარ აგრონომად მუშაობა მეურნეობაში უფრო მეტად საჭირო იქნებოდა. მან მადლობა გადაუხადა თავის კოლექტივს ნდობისათვის, სთხოვა თავისი კანდიდატურის მოხსნა, ხოლო თვითონ კი ენერგიულად იმუშაებდა მეურნეობაში.

მ. წიკლაურმა — მეურნეობის მელიორატორმა მოითხოვა ვ. ბუჯიაშვილისა და ა. მანგოშვილისათვის ეყარათ კენჭი.

სიტყვებში გამოვიდნენ ვ. მოხევიშვილი, მ. ბარბაქაძე, ნ. ბედოშვილი, მ. რევაზიშვილი, ბ. ბრაჭული და სხვები, რომლებმაც მოითხოვეს ვ. ბუჯიაშვილის არჩევა დირექტორად.

კენჭისყრის შედეგად საბჭოთა მეურნეობის დირექტორად ერთხმად აირჩიეს ვ. ბუჯიაშვილი¹¹.

დიღმის მერქვევობა-მებოსტნეობის საბჭოთა მეურნეობის მუშა-მოსამსახურეთა კრებაზე 1987 წლის 27 მაისს განიხილეს საბჭოთა მეურნეობის დირექტორად ასარჩევად კონკურსში მონაწილეობის მისაღებად შეტანილი პირადი განცხადებები და მეურნეობის მუშა-მოსამსახურეთა კოლექტიური განცხადებები: ესენია: ჯ. ბიწაძე, ჯ. კობალაძე, დ. ხოსიტაშვილი, კ. თეთრაშვილი, დ. კურცხალია, ს. გილაური, რ. ვართანოვი, ა. ნატროშვილი, ა. შარაშენიძე.

საკონკურსო კომისიამ გაითვალისწინა დემოკრატიული პრინციპები, შეისწავლა ყველა პიროვნება ძირფესვიანად და ზოგიერთი პიროვნების მასალები დასაბუთებულად და სამართლიანად ამოიღო კონკურსში მონაწილეობიდან. ასეთები იყვნენ: დ. კურცხალია, რომელიც ერთი წელი არაა, რაც მუშაობს რაიონის დამზადების გაერთიანების თავმჯდომარედ და სრულად არ გამოუმჯლავნებია ხელმძღვანელის თვისებები.

¹⁰ მცხეთის რაილმასკომის მიმდინარე არქივ, ცნობები არჩევნების ჩატარების შედეგების შესახებ.

¹¹ საქართველოს სსრ აგროსამრეწველო კომიტეტის მიმდინარე არქივი, საქ. 15, ფურც. 3,4.

რ. ვართანოვი, მეურნეობის მთავარი ზოოტექნიკოსი, ის სუსტი მუშაობისათვის განთავისუფლდა სოფელ ნიჩბისის მთავარი ზოოტექნიკოსის თანამდებობიდან.

ს. გილაური — აგროსამრეწველო გაერთიანების აგრონომი, რომელიც დასჯილი იყო საერთო და პირადი მიწათსარგებლობის საკითხებში დაშვებული შეცდომების გამო.

ა. შარაშენიძე, მექანიზაციისა და ელექტროფიკაციის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტის საგეგმო სამსახურის უფროსი, მან თვითონ მოიხსნა თავისი კანდიდატურა კონკურსში მონაწილეობიდან.

ა. ნატროშვილი, მეურნეობის მთავარი აგრონომი, მან თავისი ასაკისა და ავადმყოფობის გამო თავად მოიხსნა თავისი კანდიდატურა კონკურსში მონაწილეობიდან.

კონკურსში კენჭისასყრელად დარჩა ოთხი კანდიდატურა: ა. ბიწაძე, ჯ. კობალაძე, დ. ხოსიტაშვილი, ქ. თეთრაშვილი.

კრებაზე კენჭისყრის შედეგად ხმების უმრავლესობით საბჭოთა მეურნეობის დირექტორად არჩეული იქნა ქ. თეთრაშვილი, მიიღო 62 ხმა (73-დან)¹².

ამასთან, ისეთი შემთხვევებიც იყო როდესაც რაიონის ზოგიერთ საწარმოს ხელმძღვანელის ვაკანტურ თანამდებობაზე ასარჩევად მხოლოდ ერთი კანდიდატურის წამოყენება ხდებოდა. მაგალითად მცხეთის სათაო ღვინოს ქარხნის დირექტორის პენსიაზე გასვლის შემდეგ ამ თანამდებობაზე 1987 წლის მაისში გაზეთ „მცხეთაში“ გამოცხადდა კონკურსი, მაგრამ ქარხნის დირექტორის ვაკანტური ადგილის დასაკავებლად მსურველი არ აღმოჩნდა. ქარხნის მუშა-მოსამსახურეთა საერთო კრებაზე 1987 წლის 30 მაისს გამოითქვა აზრი იმის შესახებ, რომ კრების მონაწილეებს დაესახელებინათ და აერჩიათ ქარხნის დირექტორი.

კრებაზე სიტყვაში გამოვიდნენ ნ. ჩოხელი — ღვინის ქარხნის მუშა, მ. დეკანოიძე — ქარხნის უფროსი ოსტატი მელვინე, გ. ზამბახიძე — ქარხნის მთავარი ინჟინერ-ტექნოლოგი, ნ. ქანთარია — ქარხნის ქიმიკოსი, ზ. ბედოშვილი — ქარხნის მუშა, ი. მყეფანაძე — ღვინის ქარხნის წარმოების გამგე, ი. ფაჩიაშვილი — უაღყოლო სასმელების საამქროს უფროსი ინჟინერ-ტექნოლოგი, ს. მურადიანი — ქარხნის მთავარი ეკონომისტი და სხვა, რომლებმაც ქარხნის დირექტორის ვაკანტურ თანამდებობაზე ასარჩევად წამოაყენეს ზ. კახიძე, რომელიც ქარხანაში მუშაობდა ქარხნის დაარსებიდან (1955 წლიდან); ჯერ მელვინე ბრიგადირად, 1961 წლიდან დაინიშნა ქარხანაში პასუხისმგებელ ოსტატ-მელვინედ, 1970—1973 წლებში მუშაობდა ქარხნის უფროს ოსტატ-მელვინედ, 1973 წლიდან დაინიშნა ღვინის ქარხნის მთავარ ინჟინერ-ტექნოლოგად.

ზ. კახიძე 1983 წელს დააჯილდოვეს საქართველოს სსრ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის საპატიო სიგელით, იმავე წელს მიენიჭა დამსახურებული ინჟინრის წოდება.

ზ. კახიძე იმყოფებოდა იაპონიაში მსოფლიოს საერთაშორისო ბაზრობაზე წარმომადგენლად საქართველოდან.

¹² საქართველოს სსრ სახ. აგროსამრეწველო კომიტეტის მიმდინარე არქივი, საქ. 265, ფურც. 2—5.

მცხეთის სათაო ღვინის ქარხნის შრომითი კოლექტივის კრებაზე ქარხნის დირექტორად ერთხმად აირჩიეს ზ. კახიძე¹³.

მუხრანის მებოსტნეობის საბჭოთა მეურნეობის შრომითი კოლექტივის 1987 წლის 25 მარტის საერთო კრებაზე, რომელსაც ესწრებოდა 215 მუშა-მოსამსახურე განიხილეს ორგანიზაციული საკითხი.

საქართველოს კომპარტის მცხეთის რაიკომისა და მცხეთის აგროსამრეწველო გაერთიანების კომიტეტის მიერ მეურნეობის დირექტორის ვაკანტურ თანამდებობაზე ასარჩევად რეკომენდაცია გაუწიეს ო. მამულაშვილს, რომელიც დიდმის საბჭოთა მეურნეობის დირექტორად მუშაობდა, ამასთან კრების მონაწილეებს მიმართეს, რომ თუ მათ ექნებოდათ კანდიდატურა ისიც განხილული იქნებოდა.

კრებაზე აზრი გამოთქვეს მ. გაჩლავაშვილმა — № 7 ბრიგადის მუშამ, ზ. ყალიონაშვილმა — № 1 ბრიგადის მუშამ, ტ. მარლიშვილმა — № 1 ბრიგადის მუშამ, ზ. ზარიაშვილმა — № 12 ბრიგადის მუშამ, მცხეთის პარტიის რაიკომის ბიუროს წევრმა, ა. სტეფანოვმა — № 6 ბრიგადის ბრიგადირმა, უ. ზარიაშვილმა — მექანიზატორმა, ა. იორამაშვილმა — № 1 ბრიგადის მუშამ, ზ. ინაშვილმა — სასოფლო საბჭოს აღმასკომის თავმჯდომარემ, და სხვა, რომლებმაც დადებითად დაახასიათეს და დირექტორის თანამდებობაზე ღირსეულ კანდიდატურად მიიჩნიეს ო. მამულაშვილი.

საბჭოთა მეურნეობის კრებაზე ღია კენჭისყრით მეურნეობის დირექტორად ერთხმად აირჩიეს ო. მამულაშვილი¹².

ამრიგად, მცხეთის რაიონის პარტიული და საბჭოთა ორგანოების მიერ მტკიცე და ენერგიული მუშაობის შედეგად სკკპ XXVII ყრილობის XIX პარტიული კონფერენციისა და სკკპ ცენტრალური კომიტეტის მომდევნო პლენუმების გადაწყვეტილებათა განხორციელება ფართებს შლის შრომით კოლექტივებში დემოკრატიზაციისა და მმართველობის ის სიახლენი, რომელიც სადღეისო ამოცანად არის მიჩნეული ცხოვრების ყველა სფეროში.

კონსტიტუციურ მოთხოვნათა შესაბამისად საბჭოები დიდ მუშაობას ეწევიან ამომრჩეველთა ფართო მასებში, ხელს უწყობენ მათ პოლიტიკური და საწარმოო აქტივობის ამაღლებას. ისინი კვლავ რჩებიან იმ ძირითად ბერკეტად, რომლის საშუალებითაც კომუნისტურ მშენებლობაში მონაწილეობდნენ მშრომელთა უფართოესი მასები.

შრომით კოლექტივებში დემოკრატიზაციისა და მმართველობის გარდაქმნის საქმეში ცალკეული ფუნქციების მათთვის გადაცემა კიდევ უფრო აფართოებს და განამტკიცებს საბჭოთა საზოგადოების პოლიტიკურ საფუძველს, უზრუნველყოფს სოციალისტური დემოკრატიის შემდგომ განვითარებას.

¹³ საქართველოს სსრ სახ. აგროსამრეწველო კომიტეტის მიმდინარე არქივი, საქ. 106, ფურც. 2—5.

¹⁴ საქართველოს სსრ სახ. აგროსამრეწველო კომიტეტის მიმდინარე არქივი, საქ. 266, ფურც. 2—4.

იოსა გოგინაშვილი

მთიულეთ-გუდაშაძის ნათესაობის ტერმინების მნობრივ-ისტორიული წარმომავლობისა და მორფოლოგიური სტრუქტურის საკითხები

ნათესაობის ტერმინოლოგიის სრული სახით შესასწავლად საჭიროა ტერმინების მორფოლოგიური სტრუქტურისა და ენობრივ-ისტორიული წარმომავლობის დადგენა.

ამერიკელი ანთროპოლოგების რ. ლოუისა და ჯ. მერდოკის აზრით, ნათესაობის ტერმინები აგებულიების მიხედვით იყოფა სამ ჯგუფად — ელემენტარულ, აღწერილობით და შედგენილ ტერმინებად.

ელემენტარულია ტერმინი, რომელიც წარმოადგენს რაიმე აზრის მქონე კომპონენტებად გაუყოფელ დამოუკიდებელ სიტყვას. აღწერილობითი ტერმინი შედგება ატრიბუტული ურთიერთობებით დაკავშირებული ორი, ან მეტი ელემენტარული ტერმინისაგან, ხოლო შედგენილი ტერმინის საფუძველია არანათესაური შინაარსის მქონე ლექსიკური ერთეულით განსაზღვრული ელემენტარული ტერმინი¹.

ნათესაობის ტერმინების მორფოლოგიური სტრუქტურის გარკვევა საშუალებას გვაძლევს დავადგინოთ ტერმინოლოგიის შემქმნელი ძირითადი ტერმინები და გამოვავლინოთ შესაბამისობა ეგოსგან ნათესავთა დაშორების ხარისხსა და მათი გამომხატველი ტერმინების მორფოლოგიურ სტრუქტურას შორის.

არანაკლებ მნიშვნელოვანია ნათესაობის ტერმინების ლინგვისტურ-ისტორიული წარმომავლობის დადგენა, რაც მათი სადაურობის გარკვევასთან ერთად გულისხმობს თანამედროვე ტერმინების წარსულში არსებული შესატყვისი ფორმების გამოვლენასაც, ეს კი საშუალებას იძლევა დავადგინოთ კავშირი ტერმინთა მორფოლოგიურ სტრუქტურასა და მათი ცვალებადობის ხარისხს შორის.

დასმული პრობლემების გადასაწყვეტად საისტორიო წყაროებთან ერთად აუცილებელი ხდება საენათმეცნიერო ლიტერატურის მონაცემების მოშველიებაც, რაც მიუთითებს მომიჯნავე მეცნიერებათა დიდ მნიშვნელობაზე ეთნოგრაფიული კვლევის საქმეში.

სისხლითნათესაობის ტერმინების ანალიზი

სისხლითნათესაობის ტერმინოლოგიის განხილვას დავიწყებ მეორე აღმავალი თაობის ნათესავების აღმნიშვნელი ტერმინებით — „პაპა“ (მშობლების მამა) და „ბებია“ (მშობლების დედა)².

¹ М. В. Крюков, Система родства китайцев. Эволюция и закономерности, М., 1972, с. 33—34.

² სიმარტივისათვის ყველგან მითითებული იქნება ტერმინების მხოლოდ ძირითადი მნიშვნელობა. მაგალითად, „პაპა“ მთელეთ-გუდაშაძეში მშობლების მამის ძმებსაც აღნიშნავს, აქ კი მხოლოდ მშობლების მამადაა მოხსენიებული.

ტერმინ „პაპის“ შესახებ სპეციალურ ლიტერატურაში არსებობს აზრთა სხვადასხვაობა. დ. ჩუბინაშვილი ტერმინს უკავშირებს ბერძნულ *παπας*-ს³. იგივე თვალსაზრისი აქვს ნ. ჩუბინაშვილსაც⁴. არნ. ჩიქობავა ჰანურ პაპ-ულ-ი//პაპ-უ-ს მეგრულ პაპ-უ//პაპ-ულ-ს ქართულ პაპ-ა — პაპ-ალ-//პაპ-ან-თან აღარებს და გამოჰყოფს ყველა ამ ტერმინისათვის საერთო „პაპ“ — ძირს⁵. გ. კლიმოვის აზრით, ტერმინი რეკონსტრუირდება ქართულ-ზანური ენობრივი ერთიანობის პერიოდისათვის⁶. ენათმეცნიერული მასალების მიხედვით, ეს პერიოდი მიეკუთვნება ძვ. წ. XIX—VIII სს-ებს⁷.

ტერმინ „პაპის“ ვხვდებით XI ს-ის ქართულ საისტორიო ძეგლებში⁸. აღსანიშნავია, რომ V—XI სს-ში ქართულ სალიტერატურო ენაში ხსენებული ნათესაური ურთიერთობისთვის გამოიყენებოდა აღწერილობითი ხასიათის ტერმინი „მამის მამა“⁹. ამ პერიოდის ძეგლებში არ ჩანს ტერმინი „დედის მამა“, მაგრამ სავარაუდებელია, რომ დედის მამის აღსანიშნავად აუცილებლად იარსებებდა რაიმე ტერმინი, რომელიც, ანალოგიის მიხედვით, უნდა ყოფილიყო სწორედ „დედის მამა“.

მორფოლოგიური თვალსაზრისით, ტერმინი „პაპა“ ელემენტარულია.

საინტერესოა ტერმინ „ბებია“-ს შინაარსი და მისი წარმომავლობა. ს.-ს. ორბელიანი მას მიიჩნევს დედის დედად (ZA რედაქციები) და მშობლების დედადაც (Cab რედაქცია)¹⁰. დავით და ნიკო ჩუბინაშვილების ლექსიკონებში ტერმინი განმარტებულია, როგორც მშობლების დედა¹¹ V—XI სს-ში მის პარალელურად იხმარებოდა აღწერილობითი ხასიათის ტერმინებიც „დედის დედა“ და „მამის დედა“¹².

ტერმინის წარმომავლობის შესახებ არსებობს აზრთა სხვადასხვაობა. ნ. მარის აზრით, ტერმინებში „ბებია“ და „ბაბუა“ ერთი და იგივე „ბბ“ ძირის არსებობას ხსნის ავარული ენა, რომლის მამრობითი სქესის აღმნიშვნელი u (>w) და მდედრობითის — i (>y) მიუთითებს ტერმინების ავარულ წარმოშობაზე¹³. ი. ჯავახიშვილი არ იზიარებს ნ. მარის თვალსაზრისს, რადგანაც ეს სიტყვები

3 ქართულ-რუსულ-ქრანციცული ლექსიკონი ქმნილი დავით ჩუბინაშვილის მიერ, СПб, 1840, (შმდ. დ. ჩუბინაშვილი, ლექსიკონი), გვ. 396.

4 ნ. ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი რუსული თარგმანითურთ, თბ., 1961, გვ. 326.

5 არნ. ჩიქობავა, ჰანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, ტფ., 1938, გვ. 14—15.

6 Г. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, М., 1964, с. 152.

7 Г. А. Климов, О лексико-статистической теории М. Сводеша, В сб.: «Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике», М., 1961, с. 245.

8 „სიგელი ბაგრატი IV-ისა ოპიზართა და მიჯნაძორელთა სამამულო დავის გამო. „ქართული სამართლის ძეგლები“ (შმდ. ქსი), ტ. II, თბ., 1965, გვ. 8.

9 ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973, გვ. 214.

10 ს.-ს. ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, წ. I, თბ., 1966, გვ. 97.

11 დ. ჩუბინაშვილი, ლექსიკონი, გვ. 50. ნ. ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი, გვ. 150.

12 ი. აბულაძე, ლექსიკონი, გვ. 139

13 Н. Я. Марр, Непочатый источник истории Кавказского мира (Из третьей лингвистической поездки в Дагестан 24 дек. — 12 янв.) — Отдельный оттиск из Известий Академии наук, Петроград, 1917, с. 319.

2. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1989, № 1

არ არსებობს ავარულში და ტერმინი „ბაბუა“ აღმოსავლეთ საქართველოში არსად იხმარება. „ბაბუა“ ავარულიდან რომ შემოსულიყო, პირველად ის აღმოსავლეთ საქართველოს უნდა შეეთვისებინა¹⁴.

განსხვავებული მოსაზრება წამოაყენა ლ. პანეკმა, რომელმაც ტერმინი „ბებია“ დაუკავშირა ქართულ სიტყვებს „ბებერი“ და „ბერწი“¹⁵ და ამით მის ქართულ წარმომავლობას გაუსვა ხაზი.

ტერმინის სადაურობისა და წარმოქმნის პერიოდის დადგენა შესაძლებელია ლინგვისტური მონაცემების საშუალებით, რომელთა მიხედვითაც, მეგრულსა და სვანურში ხსენებულ ნათესაურ ურთიერთობებს აღნიშნავენ მსგავსი ტერმინებით, შესაბამისად „ბები“-ით და „ბებე“-თი. განსხვავება არის ჭანურ ენაში, სადაც გვაქვს ტერმინი „ნანდიდი//ნანდი“¹⁶. ეს უკანასკნელი გარემოება შეიძლება აიხსნას ჭანურში მშობლების დედის აღმნიშვნელი ტერმინის სტრუქტურული თავისებურებით — ნანდიდი ნიშნავს დიდ დედას. შესაძლოა, ამ ტიპის კონსტრუქციები შორეულ წარსულში საერთოდ ყოფილიყო ქართველური ენებისათვის დამახასიათებელი, მაგრამ მხოლოდ ერთ ენაში ასეთი სტრუქტურის ტერმინის არსებობა უფრო მის შედარებით ახალ წარმოშობაზე უნდა მიუთითებდეს. მით უმეტეს, რომ „ბები“-ს მსგავსი ტერმინი დადასტურებულია სვანურ ენაშიც, რომელთანაც ქართულს ნაკლები პარალელები მოეძებნება, ვიდრე ჭანურსა და მეგრულ ენებთან. ყოველივე ეს გვაფიქრებინებს, რომ ტერმინი „ბებია“ უნდა წარმოშობილიყო საერთოქართული ენობრივი ერთიანობის ეპოქაში.

მორფოლოგიური თვალსაზრისით, ტერმინი ელემენტარულია.

პირველი აღმავალი თაობის ტერმინოლოგიიდან გამოირჩევა მშობლების აღმნიშვნელი ტერმინები „მამა“ და „დედა“.

ტერმინი „მამა“ გვხვდება V საუკუნის ქართულ ძეგლში „შუშანიკის წამება“, სადაც მას მამრობითი სქესის მშობლის გარდა, ზოგადად მამრობითი სქესის აღმნიშვნელის ფუნქციაც აკისრია¹⁷. მის უძველეს ქართულ წარმომავლობაზე მეტყველებს ენათმეცნიერული მონაცემებიც, რომელთა მიხედვითაც ქართული „მამა“, მეგრული „მუმა“, ჭანური „მუმა“ და სვანური „მუ“ რეკონსტრუირდება საერთოქართული ენობრივი ერთიანობის დონისათვის¹⁸.

ბ. მარის აზრით, სიტყვა „მამა“ ადრე აღნიშნავდა დედას და პატრიარქალური წყობის დადგომის შემდეგ დედის დასახელება გადატანილ იქნა მამაზე¹⁹. ამ თვალსაზრისის მიღებას ართულებს ის გარემოება, რომ გაუგებარია, რა კავშირია პატრიარქალური წყობის დამყარებასა და მშობლების აღმნიშვნელ ტერმინებში ჰიპოთეტურად მომხდარ ცვლილებებს შორის.

¹⁴ ი. ჯავახიშვილი, კავკასიურ ენათა თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, ტფ., 1937, გვ. 170.

¹⁵ Л. Б. Панек, О терминах родства в грузинском языке, «Сборник Музея антропологии и этнографии», XII, Л., 1949, с. 73.

¹⁶ Э. Г. Соселия, Анализ систем терминов родства, Тб., 1979, с. 62, 77, 89.

¹⁷ იაკობ ხუციესი, შუშანიკის წამება «ქართული პროზა», (შმდ. ქპ), წ. I, თბ., 1981, გვ. 7, 16.

¹⁸ Г. А. Климов, Дахаб. Наშრომი, გვ. 126.

¹⁹ Н. Я. Марр, Языковая политика яфетической теории и удмуртский язык, Изд., т. V, М.—Л., 1935, с. 512.

უფრო საინტერესო და მისაღები ჩანს ი. ჯავახიშვილის მოსაზრება, რომლის მიხედვითაც, ზმნა „ქმნა“-საგან მიღებული სავარაუდო მიმღეობისგან „მა-ქმარი“, შესაძლოა წარმოიშვა ტერმინი „მამარი“, რომელიც ისტორიულ წარსულში ერთდროულად მამობისა და მამრობითობის ცნების გამომხატველი იყო და შემდეგ დაუდო საფუძველი ტერმინებს „მამალი“ და „მამა“, რომლებმაც ეს თვისება — ერთდროულად მამობისა და მამრობითობის აღნიშვნა — შეინარჩუნეს²⁰.

როგორც ვხედავთ, ტერმინი „მამა“ უძველესი ქართული წარმომავლობისა და მისი შინაარსი დაკავშირებულია მამაკაცის როლთან ბავშვის გაჩენაში, რადგანაც „ქმნა“-ს კაცის მხრიდან სქესობრივი ურთიერთობის გამომხატველის ფუნქცია ჰქონდა ძველად²¹. მორფოლოგიური სტრუქტურის მიხედვით, ტერმინი ელემენტარულია.

ქართველური ენების ერთიანობის პერიოდისთვის რეკონსტრუირდება ტერმინი „დედაც“²², რომელიც უძველესი დროიდან ერთდროულად დედობისა და მდედრობითი სქესის აღმნიშვნელი იყო²³. ი. ჯავახიშვილის მიხედვით „დეალ“ ფუძე დებას და ნაყოფის გამოღებას ნიშნავს, „დედა“ არის „დედალის“ ბოლოშეკვეცილი ფორმა. „და-დული“ იმას ნიშნავს, რომლის დანიშნულებაც შეიღების გაჩენა, ან დაყრა წარმოადგენს. „დადული“-სგან „უ“-ს „ვა“ კომპლექსით შენაცვლებით ჯერ წარმოიშობოდა „დადვალი“, ხოლო „ვ“-ს გაქრობის შემდეგ „დადალი“ გაჩნდებოდა, რომელიც შემდეგ „დედალ“-ად გადაიქცა²⁴.

ამ შემთხვევაშიც შშობლის აღმნიშვნელი ტერმინი უკავშირდება მის სეცეფიკურ როლს ბავშვის გაჩენაში, სტრუქტურის მიხედვით ტერმინი ელემენტარულია.

პირველი აღმავალი თაობის სხვა ტერმინებიდან განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ტერმინი „ბიძა“ (მამის ძმა).

V-XI ს-ის ქართულ საისტორიო წყაროებსა და სალიტერატურო ძეგლებში არ ჩანს „ბიძა“ და მის მაგივრად გამოიყენება აღწერილობითი ხასიათის ტერმინი „მამის ძმა“²⁵. ქართულ ძეგლებში „ბიძა“ მხოლოდ XII ს-ში ჩნდება და ის „მამის ძმის“ პარალელურად იხმარება²⁶. როგორც ჩანს, ამ პერიოდში ერთი ნათესაური ურთიერთობის აღმნიშვნელი ორი ტერმინი თანაარსებობდა და შემდეგ თანდათანობით გამოიღვენა „მამის ძმა“, იმდენად, რომ ეს უკანასკნელი საერთოდ არაა ნახსენები ს.-ს. ორბელიანის ლექსიკონში. ტერმინი „ბიძა“ საკმაოდ ტრადიციულია მთიულეთსა და გუდამაყარში, რაც კარგად ჩანს გიორგი ბრწყინვალის „ძეგლის დადებიდან“ (XIV ს.)²⁷.

ნ. მარი ქართულ „ბიძას“ უკავშირებს აფხაზურ *abyewa*-ს რომელიც მამის ძმას ნიშნავს. აფხაზურში *y*-ს წინ „e“ გარდაიქმნება „i“-ში. ამიტომ, შეიძლება დამკვირვებელმა *abyewa* აღიქვას, როგორც *abyiwa*, რასაც ძირის ელე-

²⁰ ი. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 224-227.

²¹ იქვე, გვ. 227.

²² Г. А. Климов, *Этимологический словарь...*, с. 71.

²³ იაკობ ხუცესი, *შუშანიის წამება*, გვ. 7,16.

²⁴ ი. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 232-233.

²⁵ ი. აბულაძე, *ლექსიკონი*, გვ. 214; ბასილ ზარზმელი, *სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება*, ქ. ტ. I, თბ., 1981, გვ. 368.

²⁶ ვეფხისტყაოსანი, თბ., 1966, გვ. 121.

²⁷ ძეგლის დადება, ქსძ, ტ. I, თბ., 1963, გვ. 405.

მენტის თავდაპირველი ხმოვნის (a-) შეკვეცით შეიძლო მოეცა — byiwa, ანუ „ბიძის“ აშკარა პროტოტიპი. ქართველებმა ისესხეს ეს სიტყვა აფხაზებისგან და მოახდინეს მისი ქართიზაცია (d-მ შეცვალა შ)²⁸.

ნ. მარის მოსაზრების მისაღებად აუცილებელია დამტკიცდეს, რომ აფხაზურ ენაში „abyewa“ მამის ძმას აღნიშნავდა XI საუკუნეშიც, და განიმარტოს, თუ რატომ უნდა მომხდარიყო ძირის ელემენტის თავდაპირველი ხმოვნის შეკვეცა ქართველების მიერ აფხაზური ტერმინის მიღებისას. ამ აუცილებელი დაზუსტებების გარეშე ხსენებული თვალსაზრისის გაზიარება შეუძლებელია.

არნ. ჩიქობავას აზრით, მეგრულში ტერმინი „ბიძა“ ქართულიდან მოდის. მისი ფართოდ გავრცელება შედარებით ახალი საქმეა²⁹. მ. კოვალევსკის მასალების მიხედვით სვანეთში XIX ს.-ში მშობლების ძმას აღნიშნავდნენ ტერმინებით ბუბა და პიძაი³⁰. შესაძლოა, რომ ამ ბოლო ტერმინს ჰქონდეს გარკვეული კავშირი ქართულ „ბიძასთან“, მაგრამ მათი მეტ-ნაკლები დამაჯერებლობით ერთმანეთთან დაკავშირება რთულდება დამატებითი ლინგვისტური მონაცემების არარსებობის პირობებში.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ ცხადია, რომ ტერმინის ეტიმოლოგიისა და წარმომავლობის პრობლემა ღიად რჩება. ჩვენი ცოდნის თანამედროვე დონის მიხედვით შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ ტერმინი არაა ელემენტარული და ის უნდა შეიცავდეს ორ ელემენტს, რომელთაგან ბოლო „ძა“ აშკარად „ძმის“-გან მოდის³¹. ეს ვითარება ტერმინის შინაარსსაც კარგად შეესაბამება. ამიტომ, პირობითად, „ბიძა“ შეიძლება აღწერილობით ტერმინებს მივაკუთვნოთ. თუკი „ბი“ ელემენტს კავშირი აქვს ნათესაობის რომელიმე ტერმინთან.

პირველი აღმავალი თაობის სხვა ტერმინებია „მამიდა“, „დედიდა“, „დედიძა“. სამივე აღწერილობითი ხაზითისაა და მათთვის დამახასიათებელი პირველი ელემენტის მერე სავარაუდებელი „ს“ ფონემის ამოვარდნა.

სამივე ტერმინი არსებობდა უკვე V-XI სს.-ში, ოღონდ „დედიძას“ „დედის ძმის“ ფორმა ჰქონდა³². ტერმინი „მამიდა“ შეუცვლელი ფორმითაა შენარჩუნებული ქართულ სალიტერატურო ენაში, ხოლო ტერმინ „დედიდა“-ში მერე „დ“ ამოვარდნილია და ის ახლა „დედის“ ფორმით წარმოგვიდგება. რაც შეეხება „დედის ძმას“, ის გამჭრალა სალიტერატურო ენიდან და „დედიძის“ ფორმითაა შემონახული მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის კუთხეებში, მათ შორის, მთიულეთსა და გუდამაყარშიც. ამასთან დაკავშირებით, საინტერესოა ის ფაქტი, რომ დავით და ნიკო ჩუბინაშვილების ლექსიკონებში „დედის ძმა“ საერთოდ არაა ნახმარი. ეს ტერმინი არც ს.-ს. ორბელიანის ლექსიკონში გვხვდება, სადაც დედის ძმის აღმნიშვნელად ნახსენებია ტერმინი „ბიძია, ხოლო ზოგიერთ რედაქციაში Cab, (q) ტერმინი „ბიძა“ განმარტებულია მშობლების ძმად, თუმცა უფრო ხშირად ის მამის ძმის ამსახველად

²⁸ Н. Я. Марр, Абхазское происхождение грузинского термина родства bida, дядя, «Известия Императорской Академии наук», VI серия, 1914, № 2, Спб., с. 146.

²⁹ არნ. ჩიქობავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 28.

³⁰ М. Ковалевский, Закон и обычай на Кавказе, т. II, М., 1890, с. 13.

³¹ ამას თვით ნ. მარიც აღნიშნავდა. იხ. მისი, Абхазское происхождение..., გვ. 144.

ოღონდ ციტირებულ სტატიაში ის თავის ამ აზრს უარყოფს.

³² ი. აბულაძე, ლექსიკონი, გვ. 139, 214.

მოიხსენიება³³. როგორც ჩანს, დაახლოებით XVIII ს-ში „ღედის ძმა“ უკვე აღარ იყო სალიტერატურო ენაში და ღედის ძმის აღმნიშვნელად ზოგჯერ გამოიყენებოდა ტერმინი „ბიძა“. თუმცა, ამავე პერიოდში საჭირო ყოფილა მშობლების ძმებს შორის არსებული განსხვავების აღნიშვნაც და ამის გამო ღედის ძმას უფრო ხშირად „ბიძია“-ს უწოდებდნენ. შემდეგ კი, XIX ს-ის დასაწყისში, ეს განსხვავება საბოლოოდ გაქრა და ღედის ძმის აღმნიშვნელი გახდა „ბიძა“. ამაზე მიუთითებს დ. ჩუბინაშვილის ლექსიკონიც, რომელშიც „ბიძა“ მშობლების ძმად არის მოხსენიებული³⁴.

ზემოთგანხილული ტერმინების ქვეშ გაერთიანებული ნათესაური ურთიერთობების აღმნიშვნელად მეგრულში გამოიყენება ტერმინები „მამიდა“ (FZ), „ღედიდა“ (MZ), ხოლო მშობლების ძმებს საერთო ტერმინი აქვთ. ჭანურსა და სვანურში მშობლების და, ერთი მხრივ, და მშობლების ძმა, მეორე მხრივ, თითო ტერმინით არიან აღნიშნული³⁵. მათთან ქართული ტერმინები არ ამჟღავნებენ გენეტიკურ კავშირს, ხოლო მეგრული ტერმინები, როგორც ჩანს, ქართულიდან არის ნასესხები უახლოეს წარსულში. ყოველივე ეს კი გვაფიქრებინებს, რომ ტერმინები „მამიდა“, „ღედიდა“, „ღედის ძმა“ წარმოიშვა ქართულ-ზანური ენობრივი ერთიანობის დაშლის შემდეგ. რაც შეეხება ტერმინების სადაურობას, ცხადია, რომ პირველი ნაწილების მიხედვით („მამა“, „ღედა“) სამივე ქართული წარმოშობისაა. ხოლო სრული სახით მათი ეროვნული წარმოშობის დადგენა მხოლოდ სიბლინგების აღმნიშვნელი ტერმინების ანალიზის შემდეგ გახდება შესაძლებელი.

ნულოვანი თაობის ნომენკლატურიდან დიდ ყურადღებას იპყრობს ტერმინი „ძმა“. ლ. პანეკის აზრით, უძველეს პერიოდში ქართული „ძე“ აღნიშნავდა ორივე სქესის შთამომავალს. შემდეგ მას მიემატა მამრობითი სქესის ნიშანი „ძა“ და მივიღეთ ძემა-ძმა, რომელიც თავიდან აღნიშნავდა მამრობითი სქესის შთამომავალს და პარალელურად — თანატოლსაც, შემდეგ კი ძმის აღმნიშვნელად გადაიქცა³⁶. ავტორი არ უთითებს, რატომ და როგორ უნდა მიეღო შთამომავლის და სქესის ამსახველი ტერმინების კომბინაციის შედეგად წარმოქმნილ ტერმინს ერთდროულად უმცროსი თაობისა და თანატოლის აღმნიშვნელის ფუნქცია და არ არკვევს, როგორ გადაიქცა მხოლოდ თანატოლის გამოხატველი ტერმინი სიბლინგის აღმნიშვნელად. ყოველივე ამის გამო, ლ. პანეკის თვალსაზრისი მიუღებელია.

არნ. ჩიქობავას აზრით, ტერმინი მიღებულია ძამ-ან-ისგან. მისი შესატყვისი იყო ჯომ-ალ, შემონახული დღემდის ჯუმ-ალ-ის სახით ჭანურში³⁷. მსგავსი მოსაზრება წამოაყენა ნ. მარმაც, რომელმაც მიიჩნია, რომ ძ-მა წარმოიქმნა ძა-მა-სგან³⁸.

თანამედროვე ლინგვისტური მონაცემების მიხედვით, ტერმინი წარმოშო-

³³ ს.-ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, ლექსიკონი, გვ. 103.

³⁴ დ. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი, ლექსიკონი, გვ. 54.

³⁵ Э. Г. Соселия, დასახ. ნაშრომი, გვ. 62, 77, 89.

³⁶ Л. Б. Панек, დასახ. ნაშრომი, გვ. 73—74.

³⁷ არნ. ჩიქობავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 27.

³⁸ Н. Я. Марр, О полигеннии семантики («брат» и «кровь»), Изб. т. II, Л., 1936, с. 169.

ბილია ძემა საერთო ქართველური არქეტიპიდან და განეკუთვნება საერთო-ქართული ერთიანობის პერიოდს³⁹.

საისტორიო წყაროებში ტერმინი უკვე V საუკუნიდან გვაქვს⁴⁰. მორფოლოგიური სტრუქტურის მიხედვით, ტერმინი ელემენტარულია.

ასევე არქაული და ქართული წარმოშობისაა ტერმინი „დაც“, რომელიც საერთოქართული დონისთვის რეკონსტრუირდება⁴¹. ლ. პანეკი თვლის, რომ „ძე“-ს ტერმინ „და (ქალი)“-სთან ერთად შეეძლო მიეცა ფორმა d-და, მაგრამ გარკვეული მიზეზების გამო ძდა-ს ნაცვლად გვაქვს „და“ — თავდაპირველად უმცროსი თაობის პირი და თანატოლი ქალი, შემდეგ კი ცოტა შეკვეცილი მნიშვნელობის „და“, ჯერ კლასიფიკატორული, ხოლო შემდეგ ინდივიდუალური ნათესაობის მნიშვნელობით⁴². ამ თვალსაზრისის მიღებას ართულებს ის მიზეზები, რომლებიც დასახელებული იყო ტერმინ „ძმის“ პანეკისეული ინტერპრეტაციის განხილვისას.

მორფოლოგიური სტრუქტურის მიხედვით, ტერმინი ელემენტარულია.

როგორც ვხედავთ, სიბლინგების აღმნიშვნელი ტერმინები უძველესი ქართული წარმომავლობისაა. ეს მიუთითებს ზემოთგანხილული აღწერილობითი ხასიათის ტერმინების ქართულ წარმოშობაზე. ტერმინების ეტიმოლოგიის პრობლემა კი დღესდღეობით გადაუწყვეტელია.

ნულოვანი თაობის დანარჩენი ტერმინებიდან აღსანიშნავია ტერმინი „ბიძაშვილი“, რომელიც შედარებით გვიანდელ კონსტრუქციას წარმოადგენს. მისი წინამორბედია ტერმინი „ბიძასძე“⁴³, ხოლო უფრო ადრინდელ ფორმად გვევლინება ტერმინი „მამის ძმისწული“⁴⁴. „ბიძაშვილი“ გვხვდება დ. ჩუბინაშვილის ლექსიკონში⁴⁵, ამიტომაც ამ ტერმინის წარმოქმნის სავარაუდო პერიოდად შეიძლება მივიჩნიოთ XIX ს-ის დასაწყისი.

ცხადია, რომ „ბიძაშვილი“ აღწერილობითი ხასიათის ტერმინია, ისევე, როგორც ნულოვანი თაობის სხვა ტერმინები „მამიდაშვილი“ და „დედიძიშვილი“. „მამიდაშვილის“ ნაცვლად ადრე არსებობდა „მამის დისწული“⁴⁶, ხოლო შესაძლებელი ფორმა „დედის ძმისწული“ არაა ჯერჯერობით ჩვენს მიერ დაფიქსირებული უძველეს ქართულ წყაროებში, მაგრამ იმდროინდელი აღწერილობითი ტერმინების მსგავსი კონსტრუქციული თავისებურებების გამო უნდა ვივარაუდოთ ამ ტერმინის არსებობაც უძველეს პერიოდში.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ტერმინი „შინში“, რომლითაც მთიულეთსა და გუდამაყარში აღნიშნავდნენ დედის დის შვილს⁴⁷. უძველეს

³⁹ Г. А. Климов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 239; თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, სონანტა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, საერთო-ქართველური სტრუქტურის ტიპოლოგია, თბ., 1965, გვ. 114.

⁴⁰ იაკობ ხუცესი, შუშანიკის წამება, გვ. 11.

⁴¹ არნ. ჩიქობავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 29; Г. А. Климов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 69.

⁴² Л. Б. Панек, დასახ. ნაშრომი, გვ. 74.

⁴³ „ძეგლის დაღება“, გვ. 405.

⁴⁴ ლეონტი მროველი, მეფეთა ცხოვრება. „ქართლის ცხოვრება“, წ. I, თბ., 1955, გვ. 12.

⁴⁵ დ. ჩუბინაშვილი, ლექსიკონი, გვ. 54.

⁴⁶ ლეონტი მროველი, მეფეთა ცხოვრება, გვ. 27.

⁴⁷ ნ. ჯავახიძე, ნათესაობის სისტემის ისტორიიდან — შინშის საკითხისათვის მთიულეთში. „კავკასიის ეთნოგრაფიული კრებული“, III, თბ., 1971, გვ. 151.

პერიოდში ამ ნათესაური ურთიერთობის აღსანიშნავად გამოიყენებოდა აღწერილობითი ხასიათის ტერმინი „დედის დისწული“⁴⁸. თანამედროვე ქართულ ენაში არსებობს ტერმინი „დეიდაშვილი“, ხოლო აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სხვადასხვა კუთხეში გამოიყენება ტერმინი „შინში“, თუმცა განსხვავებული მნიშვნელობით. მაგალითად, ხევსურეთში ამ ტერმინით ბიძაშვილებსაც აღნიშნავდნენ⁴⁹.

„შინში“ ეტიმოლოგიის შესახებ სპეციალურ ლიტერატურაში არსებობს აზრთა სხვადასხვაობა. გ. ჩიტაია მას უკავშირებს ხევსურულ სენე // სენას, რომლითაც აღნიშნავდნენ სახლის იმ ნაწილს, სადაც რძის პროდუქტებს ამზადებდნენ⁵⁰. ავტორი არ უთითებს რა საერთო შეიძლება ჰქონდეთ ნათესაობისა და სახლის ნაწილის აღმნიშვნელ ტერმინებს და რა პრინციპით უკავშირდება ეს ტერმინები ერთმანეთს ლინგვისტურად. ამიტომ, გ. ჩიტაიას მოსაზრებას ვერ გავიზიარებთ.

თ. გონიშვილის აზრით, ჩაჩხურ „შიჩა“-ში პირველი „ში“-ნაწილი ის ძირია, რომელიც კავკასიურ ენათა რიგში სიბლინგების აღმნიშვნელ ზიარ ძირშია დადსტურებული. ტერმინ „შინში“-ს პირველი ნაწილი ჩაჩხურ „შიჩას“ პირველი ნაწილის თანხვედრია, ეტიმოლოგიურად და სემანტიკურად და ქართული ჩაჩხურს დასესხებულია⁵¹.

რ. ხარაძეც თვლის, რომ შესაძლებელია „შინში“ ძირეული „ში“ წარმოადგენდეს სიბლინგების აღმნიშვნელ ჩაჩხურ-ინგუშურ-წოვური წარმოშობის ზოგად სახელს⁵².

როგორც ვხედავთ, სპეციალური ლიტერატურის მონაცემები ტერმინის კავკასიურ წარმოშობაზე მიუთითებს. რამდენადაც მასში შემავალი კომპონენტები არ წარმოადგენენ დამოუკიდებელ ტერმინებს მთიულეთისა და გუდამაყრის ნათესაობის ნომენკლატურაში, ტერმინი შეიძლება მივიჩნიოთ ელემენტარულად მოცემული ტერმინოლოგიისათვის.

პირველი დაღმავალი თაობის ნომენკლატურიდან აღსანიშნავია ტერმინი „შვილი“, რომელსაც ი. ჯავახიშვილი თვლის „შობა“ ზმნიდან მიღებულ მიმღებობად⁵³. თ. გამყრელიძისა და გ. მაჭავარიანის აზრით, მეგრული სქირ-ი ქართული შვილ-ის ზუსტი ფონემატური შესატყვისია და უკანასკნელის მსგავსად წარმოშობით *შეუ-ფუძისაგან*-ილ (<*-ელ) სუფიქსით ნაწარმოებ პასიურ მიმღებობას წარმოადგენს⁵⁴. გ. კლიმოვი თვლის, რომ „შვილი ნიშნავს „დაბადებულს“ და მის წარმოქმნას უკავშირებს ქართულ-ზანური ენობრივი ერთიანობის პერიოდს⁵⁵.

როგორც ვხედავთ, ტერმინი წარმოშობილია ძვ. წ. XIX—VIII სს-ში და მასში ასახულია ბავშვის გაჩენის მომენტი. აქ ჩვენ, ისევე როგორც მშობლების ამსახველ ტერმინოლოგიაში, საქმე გვაქვს ტერმინის სრულ შესაბამისო-

48 ი. აბულაძე, ლექსიკონი, გვ. 139.

49 რ. ხარაძე, ნათესაობის სისტემის საკითხისათვის ხევსურეთში, „ენიმიკის მოამბე“, V—VI. თბ., 1940, გვ. 509.

50 გ. ჩიტაია, ხევსურული სახლის „სენე“, „ანალები“, I, თბ., 1947, გვ. 152, 162.

51 თ. გონიშვილი, ლექსიკური შეხვედრები ჩაჩხურისა ქართველურ ენებთან, „ენიმიკის მოამბე“, V—VI, თბ., 1940, გვ. 600—601.

52 რ. ხარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 513.

53 ი. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 198.

54 თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 13.

55 Г. А. Климов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 217.

ბასთან ნათესაურ ურთიერთობასთან, რაც უძველესი პერიოდიდან ტერმინის მიერ ორივე სქესის შთამომავლის აღნიშვნაში გამოიხატება⁵⁶. მოგვიანებით კი „შვილი“ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სხვადასხვა კუთხეში მხოლოდ მამრობითი სქესის შთამომავლის აღმნიშვნელი გახდა. მორფოლოგიური სტრუქტურით ტერმინი ელემენტარულია.

საინტერესოა მდედრობითი სქესის შთამომავლის აღმნიშვნელი ტერმინის „ქალ“-ის ეტიმოლოგია. დავით და ნიკო ჩუბინაშვილების ლექსიკონების მიხედვით, ტერმინს ზოგადად მდედრობითი სქესის წარმომადგენელთა ამსახველის გარდა მდედრობითი სქესის შვილის გამომხატველის ფუნქციაც ჰქონდა⁵⁷. ტერმინის მიერ ამ ფუნქციის მიღების პერიოდის დადგენა ხერხდება ენათმეცნიერული მასალების საშუალებით, რომელთა მიხედვით, მეგრულში საერთოდ არაა შვილებს შორის სქესობრივი დიფერენციაცია, ჭანურსა და სვანურში კი ქალიშვილს აღნიშნავდნენ შესაბამისად ტერმინებით ბოზომოტა და ჰასუშინ⁵⁸. ამ მონაცემებიდან თვალნათლივ ჩანს, რომ „ქალ“-ის მიერ მდედრობითი სქესის შთამომავლის აღნიშვნას არ მოეძებნება ლინგვისტური ანალოგები მონათესავე ქართველურ ენებში და, ამდენად, ეს მოვლენა მიეკუთვნება ქართული ენის ზანურისგან გამოყოფის პერიოდს. მორფოლოგიური სტრუქტურის მიხედვით ტერმინი ელემენტარულია.

პირველი დაღმავალი თაობის სხვა ტერმინებია „ძმისწული“ და „ღისწული“.

ტერმინი „ძმისწული“ მოიხსენიება V-XI სს-ის ქართულ ძეგლებში⁵⁹. საისტორიო წყაროებიდან ძნელდება ტერმინის სქესობრივი ნიშნის დადგენა, რადგანაც ის საერთოდ იშვიათად გვხვდება და ყოველთვის მხოლოდ მამაკაც გმირს აღნიშნავს, რაც მის მიერ ქალის გამოხატვის შესაძლებლობასაც არ გავორიცხავს. ამიტომ, ამ შემთხვევაში, სხვა რიგის მონაცემებია საჭირო.

ს.-ს. ორბელიანის ლექსიკონის სამ რედაქციაში (ZAB) „ძმისწული“ ახსნილია, როგორც ძმის ვაჟი, ხოლო ც რედაქციის ხ ნუსხაში მოხსენიებულია ძმის შვილად⁶⁰. ასეთ ვითარებაში ლოგიკური იქნებოდა გვეფიქრა, რომ XVIII ს-ში ტერმინს ძირითადად მამრობითი სქესის ნიშანი ჰქონდა, მაგრამ ზოგ შემთხვევებში ის ორივე სქესის ნათესავს გამოხატავდა. XIX ს-ში კი ეს უკანასკნელი თავისებურება ტერმინის ძირითად ნიშნად გადაიქცა და ის უკვე ძმის ქალიშვილის აღმნიშვნელიც გახდა⁶¹.

მორფოლოგიური სტრუქტურის მიხედვით, ტერმინი აღწერილობითი-წარმომავლობით კი — ქართული, რაზედაც მიუთითებს ტერმინის შემადგენელი მეორე ნაწილის — „წული“ უძველესი ქართული წარმოშობა⁶². თვით ტერმინი წარმოქმნილია ძვ. წ. VII ს-ზე გვიანდელ ეპოქაში, რადგანაც ქარ-

⁵⁶ Л. Б. Панек, დასახ. ნაშრომი, გვ. 73.

⁵⁷ დ. ჩუბინაშვილი, ლექსიკონი, გვ. 513; ნ. ჩუბინაშვილი, ლექსიკონი, გვ. 399.

⁵⁸ Э. Г. Соселия, დასახ. ნაშრომი, გვ. 62, 77, 89.

⁵⁹ ი. აბულაძე, ლექსიკონი, გვ. 527.

⁶⁰ ს.-ს. ორბელიანი, თხზ., ტ. IV, თბ., 1966, გვ. 354.

⁶¹ დ. ჩუბინაშვილი, ლექსიკონი, გვ. 527; ნ. ჩუბინაშვილი, ლექსიკონი, გვ. 443.

⁶² Г. А. Климов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 252.

თულის მონათესავე ენებში არაა დადასტურებული „ძმისწულის“ მსგავსი ტერმინი⁶³.

მსგავსი აგებულებისა და წარმომავლობისაა ტერმინი „დისწული“, რომელიც ასევე მხოლოდ დის ვაჟს აღნიშნავს უძველეს ქართულ ძეგლებში⁶⁴. თუმცა კი ი. აბულაძე მას დის შვილის აღმნიშვნელად მიიჩნევს⁶⁵. ვფიქრობთ, რომ ტერმინის სქესობრივი ნიშნის ტრანსფორმაციის პრობლემა დღესდღეობით გადაუჭრელია.

წარმომავლობის მიხედვით „დისწული“ ქართულია და მისი წარმოშობა მიეკუთვნება ქართული ენის ზანურისგან გამოყოფის პერიოდს მონათესავე ქართველურ ენებში ტერმინის შესატყვისობების არარსებობის გამო⁶⁶.

პირველი დაღმავალი თაობის სხვა ტერმინია „შინშიშვილი“; რომელიც აღწერილობითი ხასიათისაა და რომლის წარმოქმნაც მთიულეთსა და გუდამაყარში „შინშის“ ტერმინად დანერგვის შემდეგაა სავარაუდებელი. ტერმინი ნახევრადქართულია თავისი წარმომავლობით, რაც მის მთავარ თავისებურებას წარმოადგენს.

მეორე დაღმავალი თაობის ნათესავთა აღსანიშნავად გამოიყენება ტერმინი „შვილიშვილი“, რომლის შესატყვისი ფორმა „შვილისშვილი“ არსებობდა უკვე V—XI სს-ის ქართულ სალიტერატურო ენაში⁶⁷. ქართულის მონათესავე არც ერთ ენაში არაა დაფიქსირებული მსგავსი ტერმინი⁶⁸, ამიტომაც „შვილის შვილის“ წარმოშობა ძვ. წ. VIII ს-ზე გვიანდელ ეპოქაში უნდა ვივარაუდოთ.

მორფოლოგიური სტრუქტურის მიხედვით, ტერმინი აღწერილობითია.

მოკეთეოზის აღმნიშვნელი ტერმინოლოგიის ანალიზი

პირველი აღმავალი თაობის მოკეთეების ამსახველი ტერმინებია: „დედა-მთილი“, „მამამთილი“, „სიდელრი“, „სიმამრი“.

ტერმინებში „დედამთილი“ და „მამამთილი“ გამოიყოფა „მთილი“ კომპონენტი, რომლის შესახებაც სპეციალურ ლიტერატურაში არსებობს აზრთა სხვადასხვაობა.

ი. ყიფშიძე მეგრული ტერმინების „მუანთირი“ (მეუღლის მამა) და „დიანთირი“ (მეუღლის დედა) ანალიზის შედეგად მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ ამ ტერმინებში შემავალი სიტყვა „ნთირი“ მომდინარეობს მეგრული სიტყვიდან [ნ] თირუა, რომელიც შეცვლას ნიშნავს. ამ მოსაზრებაზე დაყრდნობით ი. ყიფშიძემ „მუანთირი“ და „დიანთირი“ ახსნა, როგორც შესაბამისად შეცვლილი მამა და შეცვლილი დედა⁶⁹. არნ. ჩიქობავამ არ გაიზიარა ეს თვალსა-

⁶³ Э. Г. Соселия, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 62, 77, 89.

⁶⁴ ლ ე ნ ტ ი მ რ ო ვ ე ლ ი, *მეფეთა ცხოვრება*, გვ. 57.

⁶⁵ ი. აბულაძე, *ლექსიკონი*, გვ. 142.

⁶⁶ Э. Г. Соселия, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 62, 77, 89.

⁶⁷ ი. აბულაძე, *ლექსიკონი*, გვ. 500.

⁶⁸ Э. Г. Соселия, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 62, 77, 88—89.

⁶⁹ И. Кипшадзе, *Грамматика мингрельского (иверского) языка с хрестоматией и словарем, Материалы по яфетическому языкознанию*, VII, Спб., 1914, с. 226, 243, 284.

ზრისი⁷⁰. გ. კლიმოვი ქმრის მშობლების აღმნიშვნელ ტერმინებს წარმოშობით მიაკუთვნებს ქართულ-ზანური ენობრივი ერთიანობის პერიოდს და „მთილ“-ს მიიჩნევს გაურკვეველი. შინაარსის კომპონენტად⁷¹. ე. სოსელიას აზრით, ქართულ-ზანურ დონეზე შეიძლება ზოგადად მეუღლის მშობლის ნათესაობის რეკონსტრუირება, რომელიც, შესაძლოა აღინიშნებოდა ტერმინით „მთილ“⁷².

ჩემი ვარაუდით, „მთილ“-ი წარმოადგენს მოკეთეობრივი ნათესაობის ამსახველ ერთ-ერთ კომპონენტს და, შესაძლოა, შორეულ წარსულში მას ჰქონდა ნათესაობის ელემენტარული ტერმინის მნიშვნელობა. ამიტომაც, ქმრის მშობლების აღმნიშვნელი ტერმინები უნდა მივიჩნიოთ აღწერილობითად.

ცოლის მშობლების ამსახველ ტერმინებში გამოიყოფა პრეფიქსი „სი“. თ. გამყრელიძე და გ. მაჭავარიანი თვლიან, რომ სი-პრეფიქსი ამ ტერმინებში ჯერ კიდევ ადრეულ ეპოქაში შეეზარდა ძირს და ფუძისეულ მასალად იქნა გააზრებული⁷³. ე. სოსელიას აზრით, ეს ტერმინები ენის სინქრონულ დონეზე შედგება ერთი მორფემისგან და მათი წარმოდგენა „სი-მამრ“; „სი-დედრ“ სახით არაა გამართლებული, თუმცა, ერთი შეხედვით, ყოველ მათგანში გამოიყოფა გაურკვეველი სემანტიკის მორფემა სი-⁷⁴. ი. ჯავახიშვილს განსხვავებული მოსაზრება აქვს „სი“ პრეფიქსის შესახებ. მისი აზრით, „სიმამრი“ „სი“ და „მამრი“-საგან შედგება, ისევე, როგორც „სიდედრი“ „სი“ და „დედრისაგან“ არის ნაწარმოები და მამად და დედად მისაჩნევს ნიშნავს⁷⁵.

თუკი გავიზიარებთ იმ აზრს, რომ ეს ტერმინები ერთი მორფემისაგან შედგება⁷⁶, მაშინ ისინი უნდა ვაღიაროთ ელემენტარულ ტერმინებად, მაგრამ, ფიქრობთ, რომ ტერმინები „სიდედრი“ და „სიმამრი“ არაა ელემენტარული, რადგანაც „სი“ კომპონენტი, თუმცა კი შეეზარდა ფუძეს, ტერმინების წარმოშობის პერიოდში პრეფიქსის როლს ასრულებდა. ვფიქრობ, რომ „სი“ პრეფიქსი, „მთილ“-ის მსგავსად, მოკეთეობრივი ნათესაობის გამომხატველ ერთ-ერთ კომპონენტს წარმოადგენს და, შესაძლოა, ოდესღაც მასაც ჰქონდა ელემენტარული ტერმინის მნიშვნელობა. ამიტომაც, ცოლის მშობლების აღმნიშვნელი ტერმინები შეიძლება აღწერილობით ტერმინებად მივიჩნიოთ.

ტერმინი „სიდედრი“ პირველად VI ს-ის წყაროში გვხვდება⁷⁷. V—XI სს-ში არსებობდა ტერმინი „სიმამრიც“⁷⁸. ქართული ენის მონათესავე ენებში არაა ამ ტერმინების ლინგვისტური შესატყვისობები. ამიტომაც, მათი წარმოშობა უნდა ვივარაუდოთ ჩვ. წ- აღ-მდე VIII ს-ის მომდევნო ეპოქაში.

ნულოვანი თაობის ნომენკლატურიდან განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობენ მეუღლეების ამსახველი ტერმინები „ცოლი“ და „ქმარი“.

⁷⁰ ა. რ. ჩიქობავა, ლექსიკონი, გვ. 38.

⁷¹ Г. А. Климов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 72, 126—127.

⁷² Э. Г. Соселия, დასახ. ნაშრომი, გვ. 105.

⁷³ თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 134₂.

⁷⁴ Э. Г. Соселия, დასახ. ნაშრომი, გვ. 47.

⁷⁵ ი. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 225.

⁷⁶ Э. Г. Соселия, დასახ. ნაშრომი, გვ. 47.

⁷⁷ უცნობი ავტორი, ევსთათი მცხეთელის წამება. ქპ, ტ. I, თბ., 1981, გვ. 32

⁷⁸ ი. აბულაძე, ლექსიკონი, გვ. 391.

ი. ჯავახიშვილის აზრით, შესაძლებელია, „ქმარი“ პირვანდელი „მაქმარი-საგან“ იყოს წარმომდგარი, ე. ი. ეს სიტყვა „ქმნა“-სგან ნაწარმოები მიმლეობა იყოს, რაც მიუთითებს იმაზე, რომ ტერმინი „ქმარი“ თავდაპირველად სქესობრივი დამოკიდებულებისა და შეილიერების აქტიური მონაწილის აღმნიშვნელი მიმლეობა უნდა ყოფილიყო⁷⁹. „ქმნა“-ს უკავშირებს ტერმინ „ქმარს“ არნ. ჩიქობავა⁸⁰.

ლინგვისტური მონაცემების მიხედვით, ქართული „ქმარის“, მეგრული „ქომონჯის“, ჰანური „ქომოჯი//ქიმოჯის“ ამოსავალია *ქმარ არქეტიპი და ტერმინის წარმოშობა მიეკუთვნება ქართულ-ზანური ენობრივი ერთიანობის პერიოდს⁸¹. მორფოლოგიური სტრუქტურის მიხედვით, ტერმინი ელემენტარულია, საისტორიო წყაროებში ის V ს-დან ჩნდება⁸².

ქართული ძირი დასტურდება ტერმინ „ცოლ“-შიც, რომელიც საერთო-ქართული ენობრივი ერთიანობის პერიოდს განეკუთვნება⁸³. ტერმინი ქართულ წყაროებში V ს-დან ჩანს⁸⁴. მორფოლოგიური სტრუქტურით ის ელემენტარულია.

პირველი დაღმავალი თაობის ტერმინებს განეკუთვნება „სიძე“ (ქალიშვილის ქმარი, შემდეგ გავრცელდა ნულოვანი თაობის ნათესავი ქალების ქმრებზედაც) და „რძალი“ (ვაჟიშვილის ცოლი, შემდეგ გავრცელდა ნულოვანი თაობის მამაკაცი ნათესავების ცოლებზედაც).

ტერმინ „სიძე“-ში შემავალი „სი“ კომპონენტი წარმოშობით პრეფიქსია და ადრეულ ეპოქაში შეეზარდა ძირს⁸⁵. ე. სოსელია ტერმინს ერთ მორფმად მიიჩნევს⁸⁶, მაგრამ, მორფოლოგიური სტრუქტურის მიხედვით, ტერმინი შეიძლება აღწერილობითად მივიჩნიოთ. გ. კლიმოვის აზრით, ტერმინი საერთო-ქართველურ დონეს მიეკუთვნება⁸⁷.

საინტერესოა ტერმინ რძალ-ის ეტიმოლოგია. საისტორიო წყაროებისა და ენათმეცნიერული მონაცემების მიხედვით, მას წინ უსწრებდა ტერმინი სძალი⁸⁸, რომლის თავიკიდურა ფონემა „ს“ შემდგომში შეცვალა „რ“ ფონემამ. ტერმინს „რძალ“-ის ფორმა აქვს უკვე XIX ს-ის დასაწყისში⁸⁹. არნ. ჩიქობავა ერთმანეთს ადარებს ჰანურ ოხორ-ჯა-ოხორ-ჯალ; ოხორ-ძა-ოხორ-ძალ-ს ქართულ ს-ძალ//რ-ძალ-ს და გამოჰყოფს საერთო ფუძეს ძალ-⁹⁰. ნ. მა-

79 ი. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 227.

80 არნ. ჩიქობავა, ლექსიკონი, გვ. 34.

81 Г. А. Климов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 198; თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 120.

82 იაკობ ხუცესი, შუშანიკის წამება, გვ. 7.

83 Г. А. Климов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 230.

84 იაკობ ხუცესი, შუშანიკის წამება, გვ. 7.

85 თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 134₂.

86 Э. Г. Соселия, დასახ. ნაშრომი, გვ. 47.

87 Г. А. Климов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 164.

88 თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 137₁, 140₁; ი. აბულაძე, ლექსიკონი, გვ. 407.

89 დ. ჩუბინაშვილი, ლექსიკონი, გვ. 416.

90 არნ. ჩიქობავა, ლექსიკონი, გვ. 32—33.

რი ამ ძალ-ს უკავშირებს მესოპოტამიურ იდერგრაფიულ სალ-ს, რაც „ქალს“ ნიშნავს⁹¹.

ტერმინი სძალ // რძალზე დაკვირვება უჩვენებს, რომ მასში გამოიყოფა ს/რ ფონემა და ძალ- კომპონენტი. შესაძლოა, რომ ეს უკანასკნელი „ქალ“-თან იყოს კავშირში. ამიტომაც, ამ შემთხვევაში ჩვენ აღწერილობით ტერმინთან უნდა გვქონდეს საქმე, რომელიც ძალიან დიდ სტრუქტურულ მსგავსებას ამჟღავნებს ტერმინ „სიძესთან“. მართლაც, თუ გავიხსენებთ, რომ ქართულ ენაში ტერმინი „ქალი“ მდებარეობით სქესის შთამომავლის აღმნიშვნელად იხმარებოდა, ცხადი გახდება, რომ ტერმინ ს-ძალ-ში არსებული „ძალ“ კომპონენტად, თუკი ის ქალ-ის გარდაქმნილი ფორმაა, აღნიშნავს მდებარეობით სქესის შთამომავალს ისევე, როგორც ტერმინ „სიძე“-ში „ძე“ კომპონენტი გამოხატავს ვაჟიშვილს. გარდა ამისა, ყურადღებას იპყრობს მსგავსება ტერმინების თავკიდურა მარცვლებში—ს (ძალ)—სი(ძე). სრულიად შესაძლებელია, რომ ს-ძალ-ში იყო თავდაპირველად „სი“ პრეფიქსი და შემდეგში „ი“ ფონემა ამოვარდა. თუკი ყოველივე ამას დავუმატებთ ტერმინების ქვეშ ნაგულისხმევი ნათესაური ურთიერთობების პრინციპულ მსგავსებას (ორივე ტერმინის თავდაპირველი მნიშვნელობაა შვილის მეუღლე), ცხადი გახდება ტერმინების კონსტრუქციული იდენტურობა. რაც შეეხება ტერმინებში შემავალ კომპონენტებს „ძე“ და „ძალ/ქალ“, ისინი ნათესაური სიახლოვის მაჩვენებელ ელემენტებად უნდა მივიჩნიოთ, ისევე როგორც მშობლების აღმნიშვნელი ტერმინები მეუღლის მშობლების ამსახველ ნომენკლატურაში. ტერმინ „რძალ“-იდან წარმოქმნილია ტერმინი „ძალუა“, სადაც დაკარგულია „რ“ ფონემა და „ი“ ფონემა შეცვლილია „უა“ კომპონენტით. თავისი მორფოლოგიური სტრუქტურით ენის თანამედროვე დონეზე ტერმინი შეიძლება მივიჩნიოთ ელემენტარულად.

მეუღლეების სიბლინგებს მთიულეთსა და გუდამაყარში აღნიშნავენ ტერმინებით „ცოლისძმა“, „ცოლისდა“, „მული“, „მაზლი“.

ტერმინი „მაზლი“ უკვე V ს-ში გვხვდება⁹², „მული“, შესაძლოა, უფრო მოგვიანებით იყოს წარმოქმნილი, რადგანაც ის არ არის ი. აბულაძის ლექსიკონში. ენათმეცნიერული მასალების მიხედვით, ამ ტერმინებს არა აქვთ შესატყვისობები მონათესავე ქართველურ ენებში⁹³. შესაძლოა, რომ ორივე ტერმინი არაქართული წარმოშობისა იყოს. რამდენადაც მათში შემავალი კომპონენტები არაა დამოუკიდებელი ტერმინები მთიულეთსა და გუდამაყარში, ისინი ელემენტარულ ტერმინებად უნდა მივიჩნიოთ.

უძველესი ქართული წარმოშობისაა ცოლის სიბლინგების აღმნიშვნელი ტერმინები. „ცოლისდა“ არის V—XI სს-ის ძეგლებში⁹⁴. კონსტრუქციული მსგავსების გამო, ამავე პერიოდს უნდა განეკუთვნებოდეს ტერმინ „ცოლისძმის“ არსებობაც. არც ერთ ამ ტერმინს არა აქვს შესატყვისობა მონათესავე ქართველურ ენებში⁹⁵, ამიტომაც მათი წარმოქმნა უნდა ვივარაუდოთ ქართუ-

⁹¹ Н. Я. Марр, „Север“ и „мрак“//левый от Пиренеев до Месопотамии, Изб., т. 2, с. 136.

⁹² იაკობ ხუცესი, შუშანიკის წამება, გვ. 11.

⁹³ Э. Г. Соселия, დასახ. ნაშრომი, გვ. 103.

⁹⁴ ი. აბულაძე, ლექსიკონი, გვ. 519.

⁹⁵ Э. Г. Соселия, დასახ. ნაშრომი, გვ. 62, 77, 88—89.

ლი და ზანთური ენების ერთმანეთისგან დაშორების შემდეგ. ორივე ტერმინი აღწერილობითი სტრუქტურისაა.

დანარჩენი მოკეთებობრივი ტერმინები — „მაზლიშვილი“, „მულიშვილი“ — აღწერილობითი ხასიათისაა, ნახევრადქართულია და წარმოშობილია ტერმინების „მული“ და „მაზლი“ ქართულ სამყაროში დამკვიდრების შემდეგ.

დასკვნა. მთიულეთისა და გუდამაყრის სისხლით და მოკეთებობრივი ნათესაობის ამსახველი ტერმინოლოგიის ლინგვისტურ-ისტორიული წარმომავლობისა და მორფოლოგიური სტრუქტურის ანალიზის შედეგები შემდეგი დასკვნების გამოტანის საშუალებას გვაძლევს:

1. მთიულეთისა და გუდამაყრის ნათესაობის ტერმინოლოგიაში გამოიყენება ძირითადად ქართული წარმოშობის ელემენტარული და აღწერილობითი ტერმინები. ყველაზე ადრეული წარმომავლობისაა უახლოესი სისხლით ნათესაობისა და მეუღლეობის ამსახველი ელემენტარული ტერმინები და აღწერილობითი ტერმინი „სიძე“.

2. ნათესაობის ტერმინების უმარვესობა კონსერვატიული ხასიათისაა. ცვლილებები შეეხო მხოლოდ აღწერილობითი ხასიათის ზოგიერთ ტერმინს, რაც ზოგადად ამ ტიპის ტერმინების შედარებით ნაკლებ მდგრადობაზე მიუთითებს.

3. ყველა ელემენტარული ტერმინი უახლოეს ნათესაობას აღნიშნავს.

4. საკვლევი კუთხეების რეფერენტული ტერმინოლოგიის შემქმნელი ტერმინებია: „დედა“, „მამა“, „ძმა“, „და“, „ცოლი“, „წული“, „შვილი“, „მუ-ლი“, „მაზლი“ და „სი“, „მთიელ“ კომპონენტები.

ვთქვით, რომ ჩატარებული კვლევის შედეგად მიღებული დასკვნების გათვალისწინება მომავალში ბელს შეუწყობს უძველესი საერთოქართული ნათესაობის სისტემის რეკონსტრუქციას, რაც ჩვენი სამუშაოს ერთ-ერთი ძირითადი მიზანია.

И. И. ГОГИНАШВИЛИ

ВОПРОСЫ МОРФОЛОГИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ И ЛИНГВИСТИКО-ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ ТЕРМИНОВ РОДСТВА МТИУЛЕТИ И ГУДАМАКАРИ

В статье на основе данных исторических источников и языковедческой литературы проанализированы термины родства современной Мтиулети и Гудамакари и сделаны следующие выводы:

1. В родственной терминологии Мтиулети и Гудамакари используются элементарные и описательные термины, подавляющее большинство которых по происхождению является грузинским.

2. Из этих терминов раньше всех, до XIX в. до н. э. возникли выражающие ближайшее кровное родство элементарные термины «бе-биа» (Pam). «мама» (F), «деда» (M), «дзма» (B): «да» (Z), «цולי» (W) и описательный термин «сидзе» (DM, ZH).

3. Большинство терминов родства является консервативным. Изменения коснулись лишь нескольких терминов описательного характера, что указывает на сравнительно меньшую устойчивость терминов этого типа.

4. Все отмеченные термины обозначают ближайшее родство.

5. Референтивная терминология исследуемых регионов созданы на основе терминов «деда», «мама», «дзма», «да», «цולי», «цули», «швили» (Ch) и компонентов «Си» и «мтил».

ერთი საქორწილო წესის მითოსური და სოციალური გუნებისათვის

(„მეფის განადირების“ ანალიზის ცდა)

საქართველოში გავრცელებულ საქორწილო რიტუალებს შორის განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ე. წ. „მეფის//ნეფის“ განადირების წესი, რომელსაც უახლოეს წარსულში ასრულებდნენ ჩვენი ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეში. ყველაზე სრულყოფილად ეს წესი მესხეთ-ჯავახეთში ყოფილა შემონახული და როგორც სპეციალური ლიტერატურის მონაცემები მოწმობდნენ, ათი, თხუთმეტი წლის წინ საყოველთაოდ ყოფილა გავრცელებული. იგი შემდეგნაირად ტარდებოდა „ქორწილის მეორე დღეს, საღამოს პირს, ნეფე-დედოფალი მაყრებისა და ყველა სტუმრის თანხლებით ეზოში გავიდოდნენ და ცეკვა-თამაშით ერთობოდნენ. ამ დროს ნეფის დედა ბანიდან ქათამს გადააფრენდა, რომლის ცოცხლად დაჭერას ყველა ცდილობდა. ვინც ქათამს დაიჭერდა, მის საკუთრებად ითვლებოდა. ხშირად ამ საქმეს დედოფლის მაყრებს მიანდობდნენ, რომელთაც დაჭერილი ქათამი დედოფლის სახლში წასვლისას თან მიჰქონდათ. როგორი ცივი და არახელსაყრელი ამინდიც არ უნდა ყოფილიყო, „ნეფის განადირების“ ცერემონიალი მაინც სრულდებოდა ცეკვებითა და ფერხულებით. ამ სანახაობის სანახავად, — „ქორწილის საყურებლად“ სოფლის მთელი მოსახლეობა საზეიმოდ ჩაცმულ-დახურული იყრიდა თავს. მთხრობელთა გადმოცემით, უფრო ადრე, ქორწილის მეორე დღეს ნეფე-დედოფალი, მაყრები, მექორწილე ხალხი მუსიკოსების თანხლებით კარზე გამოვიდოდნენ და სიმღერა-ცეკვა-თამაშით ჩამოივლიდნენ ნათესავ-მეზობლების ოჯახებს, სადაც სახელდახელოდ გაშლილ სუფრას ახვედრებდნენ. რამდენიმე სადღეგრძელოს შემდეგ სხვა ოჯახში გადაინაცვლებდნენ, სადაც იგივე მეორედებოდა. წასვლისას ოჯახის დიასახლისი მათ ქათამს, ან სხვა სახის საჭმელ-სასმელს (ხილი, არაყი და ა. შ.) აჩუქებდა, რომელიც ნეფის სახლში მიჰქონდათ“¹. როცა „ნეფის“ სახლში დაბრუნდებოდნენ, იქ სახლში შესვლამდე ბანზე, ან ეზოში იცეკვებდნენ, მერე უსათუოდ ფერხულს „დაბამდნენ“, უფერხულოდ სახლში არ შევიდოდნენ ყოველივე ამას ისევ პურობა მოსდევდა. აღსანიშნავია, რომ „შვიდი წყვილი ფერხულის შესრულება“ სავალდებულო ყოფილა „მეფის განადირებისას“. სტოდნიათ როგორც ერთსართულიანი, შერეული (ქალებისა და კაცების მონაწილეობით) ფერხულები, ისე კაცების ორსართულიანი ფერხულებიც². ზოგჯერ განადირების შემდეგ, იმდენი ქათამი გროვდებოდა, რომ მთელ სუფრას ყოფნიდა. ვ. კოპტონაშვილის ცნობის მიხედვით „საღამოთი ნეფეს განადირებდნენ ბანზე მაყრებთან ერთად, ბანზე ღებდნენ, აქეთ-იქედან მოჰყავდათ ქათმები და თითო დაკვრით მეფემ,

1 თ. იველაშვილი, ხალხური სანახაობითი წარმოდგენების ელემენტები საქორწილო რიტუალში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, XXIII, 1987, გვ. 108—113; მისივე, საქორწინო წეს-ჩვეულებანი სამცხე-ჯავახეთში, თბ., 1987, გვ. 100—105.

2 იქვე.

მეკვარემ და მაყრებმა თავი უნდა გააგდებინონ ხანჭლით“³. ანალოგიურ მა-სალს გვაწვდის ს. მაკალათია, ს. ხოსიტაშვილი, გ. ზედგინიძე⁴.

„განადირება“ ქორწილის მეორე დღეს ქართლშიც სცოდნიათ, სადაც დიასახლისი ჯერ სუფრას გაუშლიდა, ხოლო წასვლისას ქათამს გაატანდა ნე-ფესა და მაყრებს, რომლებიც სახლში ბრუნდებოდნენ სიმღერით: „ჩვენს მე-ფეს გაუმარჯვნია ბაზალეთისა ტბაზედა, მოუკლავს ხარი ირემი, ტყავი ჰკი-ლია მხარზედა“⁵. იგივე წესი კახეთშიც არის დამოწმებული: აქაც, სუფრის შემდეგ, მაყრებს ქათამი მიჰყავდათ, რომელსაც ეზოში შესული მაყრები გა-მოუდგებოდნენ, დაიჭერნენ და ეკიბ-მეფეს მიუტყვანდნენ. განადირებას აუცილებლად მოსდევდა „ძღვნობა“, „ანუ „ნიჭი“. ამ წესის შესაბამისად ნათე-სავებსა და მეზობლებს მოჰყავდათ ბურვაკი, თოხლი, ინდაურები, ქათმები, ბატები; მოჰქონდათ პური, კვერცხი და საღვინით ღვინო. სამცხე-ჯავახეთში „ნიჭი“ წინ უსწრებდა განადირებას⁶.

ანალოგიური წესები დასავლეთ საქართველოშიც ყოფილა გავრცელებუ-ლი (იმერეთი, სამეგრელო, რაჭა, ლეჩხუმი). ქორწილის მეორე დღეს, ვიდრე სუფრას მიუხსნებოდნენ, დედოფლის მაყრები (ზოგჯერ ვაჟის მაყრებიცა და ზოგი მეფე-დედოფალიც) ქორწილში წვეულთა ოჯახებში (ე. ი. ნათესავების ოჯახებში. — ი. ს.) ჩამოივლიდნენ, სადაც მათ ხილითა და სასმელით უმას-პინძლებოდნენ, ხოლო წასვლისას ცოცხალ ქათამს გაატანდნენ. ამ დროს მასპინძლის ოჯახიდან ძროხაც რომ წაეყვანათ, ოჯახის წევრები ვერაფერს ვერ იტყოდნენ, რადგან უარის თქმა მიუღებელი იყო. იმერეთში მაყრების ასეთ ჩამოსვლას „ალილოზე“ ჩამოვლას ეძახდნენ. ნეფის ოჯახში დაბრუნებულებს მასპინძელი ეზოში თხას, ან ძროხას დაუკლავდა⁷. მაყრების საქციელი ადრე თურმე უფრო კატეგორიულ ხასიათს ატარებდა. ამიტომ ეს უცნაური წესი ადრევე იქნა შემჩნეული და სპეციალურ ლიტერატურასა და ეთნოგრაფიულ აღწერილობებში ჯერ კიდევ XIX ს-შია ფიქსირებული. მ. სალარაძის აღწე-რილობის თანხამად, იმერეთში, ქორწილის მეორე დღეს „მაყრები“ ნეფის მეზობლების ოჯახებში ჩამოივლიდნენ, თან სიმღერას ამბობდნენ, ვისაც მია-დგებოდნენ, ის ოჯახი ვალდებული იყო სუფრა გაეშალა და თან საჩუქარი გაეტანებინა. თუ მაყრებს საჩუქარი არ მოეწონებოდათ, მაშინ ეზოში ქათ-მებს აუტეხდნენ სროლას და დახოცილი ქათმებისაგან მასპინძელს საუზმე უნდა მოეშადადებინა მათთვის, მაყრების საქციელი იმ ხანად იმდენად ჩვეუ-ლებრივ მოვლენად ითვლებოდა, რომ არავის არ მოსდიოდა თავში აზრად რაიმე წინააღმდეგობა გაეწია მათთვის, მაგრამ „თავგასულობად“ კი ითვლე-ბოდა. შინაური პირუტყვისა და ფრინველის დახოცვის ჩვეულება გურიისშიც

3 გ. კობტონაშვილი, ახალციხის მაზრის ქართველთა შესახებ, „ივერია“, 1949, № 3.

4 ს. მაკალათია, მესხეთ-ჯავახეთი, თბ., 1938, გვ. 85—86; ს. ხოსიტაშვილი, ქორწინებისა და მიცვალებულის დაკრძალვის წესები სამცხეთ-ჯავახეთში, თბ., 1983, გვ. 73; გ. ზედგინიძე, ჯავახეთა წეს-ჩვეულებანი; ივ. ჯავახიშვილის სახ. სამცხე-ჯავახეთის ისტორიული მუზეუმი, № 66, ხელნაწერთა ფონდი, 100, 1079.

5 ნ. მაჩაბელი, ქორწინების ინსტიტუტი ქართლში, თბ., 1976, გვ. 112.

6 ბ. ნანობაშვილი, საქორწინო წეს-ჩვეულებანი კახეთში, დისერტაცია ისტ. მეც. კანდ. სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, ხელნაწერი, გვ. 146; თ. იველაშვილი, სა-ქორწინო წეს-ჩვეულებანი სამცხე-ჯავახეთში, გვ. 96—100.

7 თ. იველაშვილი, ხალხური სანახაობითი წარმოდგენების ელემენტები... გვ. 110.

8 М. Сагарадзе, Обычай и верования в Имерети, СМОМПК, 1899, 26, с. 10.

არის დამოწმებული, მაგარმ მაყრების ჩამოვლა აღწერილი არ ჩანს⁹. მექორწილე სტუმრების გადაწვევა აღმოსავლეთ საქართველოს მთაშიც იცოდნენ, მაგრამ „მეფის განადირების“ სავალდებულო წესი, გარდა ფშავისა, დამოწმებული და აღწერილი არ არის¹⁰. არსებობს ფშავში თ. რაზიკაშვილის მიერ ჩაწერილი საქორწილო მაყრული ლექსი, რომელიც ამ წესის არსებობას გულისხმობს: „შამამხედნით ქალებო, წითელ-ყვითელა ვყუდივარ, წამოსული ვარ მაყრად, ქალისა-დ ქათმის ქული ვარ“¹¹. ლექსში აღწერილ ვითარებას ამოწმებს ა. ოჩიაურის მასალებიც: ფშავში ქალის მაყრები ღამით სოფელს შოედებოდნენ და სადაც კი ქათამს შეაგულებდნენ, მოიპარავდნენ და ქორწილში მოიყვანდნენ. ეს ჩვეულება ძველთაგან ყოფილა გავრცელებული და ამისათვის არავის არ დაძრახავდნენ. პირიქით კი შეიძლება მომხდარიყო: მაყარი თუ ქათამს ვერ მოახელებდა, ქალაჩუნას დაუძახებდნენ¹².

ზემოთ აღწერილი რიტუალი განსხვავებული სახით არის გადმოცემული რ. ერისთავის მიერ. იგი ქორწილის მეორე დღეს არ სრულდებოდა და არც განადირება ჰქონდა, მაგრამ მაყრების ქცევაში არის დამოწმებული მოქმედებათა მთელი კომპლექსი, რომელიც მათ „მეფის განადირების“ რიტუალის ტოლფას მოვლენად წარმოგვიდგება: იგი წერს: «Жених собирает—макреби—родственников, знакомых и едет за 80, за 100 верст венчаться. Но он должен избрать себе такую дорогу, по которой ему еще не пришлось бы проезжать обратно с женой,—таков обычай. Вот жених отправляется в сопровождении множества конных макреби и на пути, что ни попадись им: овца, корова, курица,—режут в честь мепе (царя), тот за все уже отвечает. Проезд через деревни сопровождается песнями макрули — в два хора»¹³.

ცხადია, აქ აღწერილი საქორწილო მსვლელობის მომენტები სრულ მსგავსებას ამჟღავნებენ „მეფის განადირების“ რიტუალთან. განსხვავება გამოხატულია უპირველეს ყოვლისა იმით, რომ „განადირება“ ხდება არა ქორწილის მეორე დღეს, არამედ „მეფის“ მგზავრობისას. აქ მაყრებს კი არ უმასპინძლებიან, არამედ ისინი თავად „ნადირობენ“, ხოლო მოსახლეობისათვის მიყენებული ზარალის საფასურს „მეფე“ იხდის. ასეთივე თვითნებური ელემენტები „განადგურების“ ზემოთ აღწერილ ეპიზოდებშიც ჩანს, როცა დედოფლის მაყრები იპარავდნენ ქათმებს (ფშავი), ან ხოცავენ ფრინველსა თუ პირუტყვს მასპინძელთა კარ-მიდამოში (იმერეთი). თუ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში აღწერილი რიტუალი ნაკლებად გავს „ნადირობას“ და ასეთად იგი პირობითად შეიძლება ჩაითვალოს, რ. ერისთავის მიერ აღწერილი მაყრიონის მოგზაურობა, გარეგნული ნიშნებით უფრო უახლოვდება ნამდვილ ნადირობას. იგი „აზნაურული“ თარეშის შთაბეჭდილებას ტოვებს, მაშინ როცა დანარჩენი აღწერილობები უფრო რეგლამენტირებული, კანონიკური

⁹ თ. ივკელაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 111.

¹⁰ ა. ოჩიაური, სტუმარ-მასპინძლობა ხევსურეთში, თბ., 1980, გვ. 111—136; ვ. ითონიშვილი, ქართველი ხალხის საოჯახო ყოფის ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1960, გვ. 225.

¹¹ ხალხური სიტყვიერება, თბ., 1953, გვ. 207; ი. ოჩიაური, იქვე.

¹² დ. ხიზანიშვილი, ფშავეთი და ფშაველები, „ივერია“, 1891, № 29; თ. ივკელაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 111.

¹³ რ. ერისთავი, ფოლკლორულ-ეთნოგრაფიული წერილები, თბ., 1986, გვ. 48.

და შესაბამისად მეტად სტილიზებული სახით სრულდებოდა. არსებობს ხალხური შეხედულება ქორწილზე, რომელიც ამ უკანასკნელს ლაშქრობას ადარებს¹⁴. რ. ერისთავის აღწერილობა მართლაც უახლოვდება ლაშქრობას. ამასთანავე, ერთი საქორწილო ხალხური ლექსის კომენტარში¹⁵ ნათქვამია, რომ საქორწილო სიმღერებში თოფის ალებაზე მოწოდება სროლაში გაჯიბრებას მოასწავებს. ასეთი შეჯიბრი, საქართველოს ყველა კუთხეში იმართებოდა. სამიზნედ უსულო საგნების გარდა შეიძლება ყოფილიყო ქათამი, ინდაური, ცხვარი, ხბო¹⁶. ამ ცნობაშიც არის შემორჩენილი „განადირების“ ანარეკლი და აქაც ნადირობის ობიექტად ისევ შინაური ფრინველი და ცხოველი რჩება.

თავის დროზე ამ წესს ყურადღება მიაქცია ვ. კოტეტიშვილმა და იგი უძველესი მოტაცების წესის გადმონაშთად მიიჩნია. აქვე მან დასვა საქორწილო მისტიკის საფუძვლიანი შესწავლის საკითხი¹⁶. ეს წესი ნაყოფიერების აღქმებს დაუკავშირა ე. ვირსალაძემ, რომელმაც ძირითადად გაიზიარა ვ. კოტეტიშვილის მოსაზრება¹⁶. უკანასკნელად ამ რიტუალს შეეხო თ. იველაშვილი, რომელიც ცდილობს იგი ახსნას მდიდარი ეთნოგრაფიული მონაცემების საფუძველზე და მას სოციალური თვალსაზრისით განიხილავს. იგი დამსწრეთ ყოფს ორ ნაწილად, ქორწილის მონაწილეებად, წვეულებად და სოფლის დანარჩენ მოსახლეობად, რომელიც ქორწილის „სანახავად“ არის შეგროვილი. ასე რომ, აქ წარმოდგენილია საერთო-სახალხო აქცია, რომელიც შედგება რიტუალის შემსრულებლებისა და მაყურებლებისაგან. მისი მოსაზრებით აქ წარმოდგენილია მაგიური მოქმედება, რომელსაც ცერემონიული ხასიათი აქვს და, ამდენად, სანახაობასაც წარმოადგენს. საყურადღებო და ანგარიშგასაწევია თ. იველაშვილის აზრი „ნეფის განადირების“ ცერემონიალისა და ბერიკაობა-ყვენობის შედარებისას, რადგან ამ ორი კულტურული მოვლენის შემადგენელი ელემენტების საგრძნობი მსგავსება უდავოდ დიდ ინტერესს იწვევს. მსგავს ელემენტთან ერთ ჯგუფში წარმოდგენილია სოფელში ჩამოვლის წესი, ხოლო, მეორე მხრივ, კი რიტუალში მონაწილეთა სახელწოდებანი და ფუნქციები. ბერიკაობაში მონაწილეობს ბერი // ბერიკა, მეფე, შაჰი, კეისარი, ყაენი, — მთავარი მოქმედი პირი, დედოფალი, ამაღლის მესტივრე, ნათლია და ა. შ. ესაა მთელი ჯგუფი, რომელიც გროტესკულ ქორწილს განასახიერებს, ხოლო „განადირებაში“ ბერს, შაჰს, კეისარს, ყაენს ცვლის „მეფე“, სასიძო, დედოფალი და სხვები, — რეალური საქორწინო წესის რეალური მონაწილეები. ორივე შემთხვევაში იმართებოდა სავალდებულო ფერხულები¹⁷.

ასეთია ის ძირითადი მონაცემები, რომელთაც ემყარება მთელი ჩვენი ცოდნა „მეფის განადირების“ რიტუალის შესახებ.

¹⁴ ქართული ხალხური პოეზია, V, თბ., 1976, გვ. 503.

¹⁵ იქვე, გვ. 260. № 432.

„ბიჭო, აიღეთ თოფები,
ავდგეთ გავიდეთ წყალზედა,
მოკლათ დედალი ხოხობი,
გადავიკიდოთ მხარზედა“.

¹⁶ იქვე, გვ. 503, № 432.

^{16a} ვ. კოტეტიშვილი, ხალხური პოეზია, თბ., 1961, გვ. 391—392.

^{16b} ე. ვირსალაძე, ქართული სამონადირეო ეპოსი, თბ., 1964, გვ. 148.

¹⁷ თ. იველაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 101, 111—113.

უპირველეს ყოვლისა ყურადღებას იპყრობს ამ რიტუალთან დაკავშირებული სიმღერების ტექსტები, სადაც ყველგან არის ნახსენები წარმატებით დასრულებული ნადირობა მეფისა, ასევე ჩამოთვლილია მისი ნადავლი: ირემი, არჩვი, შველი, ნუკრი, ხოხობი¹⁸. რადგან ლექსი ნადირობას შეეხება, ცხადია, ნადავლიც გარეული ფრინველი და ცხოველი უნდა იყოს. აღსანიშნავია, რომ გარეული ფრინველი და ცხოველი, ძირითადად ცხოველი, აქტიურად არის ჩართული მრავალ რიტუალში. ნადირს ხშირად გამოსახვენ ხოლმე საწესო მხატვრობაში. მაგალითად, სვანეთში მიცვალებულის დღეობებში შესწირავდნენ სხვადასხვა ცხოველს, ხარს, ძროხას, ცხვარს, თხას, ღორს; ასევე ცდილობდნენ ჯიხვი და არჩვი მოეკლათ საგანგებოდ ამ დღეებისათვის. შინაურთან ერთად გარეული ცხოველისა და ფრინველის გამოსახულებებს ძერწავდნენ ცომისაგან და აცხობდნენ რიტუალური კეერების სახით¹⁹.

მოტანილი მასალიდან ყურადღებას იპყრობს ის გარემოება, რომ „მეფის განდირების“ სასიმღერო ტექსტებში ყველგან ლაპარაკია გარეულ ნადირსა და ფრინველზე, ხოლო მის შესაბამის რიტუალურ მოქმედებაში გარეულს ენაცვლება შინაური ფრინველი და ცხოველი. როგორც ჩანს, შინაური ცხოველი და ფრინველი სიმბოლურად გასასახიერებს ველურს. ამ მოსახერების სასარგებლოდ მეტყველებს იარაღიც, რომელსაც მეფე და მაცრები იყენებენ (ქათმებისათვის ხანჯლით თავის გაგდებიანება, ან ცხოველ-ფრინველის თოფით დახოცვა), რაც პირდაპირ მიგვანიშნებს, რომ რიტუალი არის რეალური ნადირობის იმიტაცია. აღნიშნული საქორწილო სიმღერები აღწერენ მითოსური „მეფის“ ნადირობას, რომლის დროსაც მას უხვად მოუპოვებია ნადირი. ეტყობა ამ „მითოსურ ნადირობას“ თან სდევდა საქორწილო ურთიერთობები, ან სასიყვარულო კავშირი ჰაბუკ მონადირესა და ქალღვთაებას შორის, რის დასამოწმებელ ფაქტებს უხვად გვაწვდის ზეპირსიტყვიერების, ეთნოგრაფიული თუ არქეოლოგიური მასალა. ამიტომ უხვი ნადირობის შედეგად მოპოვებული ნანადირევი შესაძლებელია ქალღვთაების წყალობად ჩაითვალოს. ასეთი „წყალობის“ დასტურად შეიძლება გავიხსენოთ სამონადირეო ეპოსში დაცული სიმღერებისა და ლეგენდების ის ნაწილი, რომელიც მოგვითხრობს ღვთაების რჩეულ მონადირეთა წარმატების მიზეზებზე.

ასევე ნიშანდობლივად გვეჩვენება გარეული ცხოველისა და ფრინველის რიტუალური და სიმბოლური მნიშვნელობა, ამ შემთხვევაში კი ირმისა და ჯიხვისა საყოველთაოდ ცნობილია ფაქტები, საიდანაც ჩანს ამ ცხოველთა საწესო აქტივობა როგორც საქორწილო, ისე დაკრძალვის ცერემონიაში. დაკრძალვისას ხშირად მოაქვთ ჯიხვისა და არჩვის ფიტული, მითოსის თანახმად ჰაბუკ მონადირეებს დასტირის ქალი ღვთაება, დალი, რომლის ზომორფული სახე არის ჯიხვი²⁰. რადგან დაკრძალვის რიტუალში ისეთი კომპონენტებიც მოწმდება, რომელთაც მითოსური და სიმბოლურ-რელიგიური ასპექტებიც აქვთ, სწორი არ ვიქნებით, თუ მთელი რიტუალის იდეურ-სარწმუნოებრივი მხარის

18 ქართ. ხალხ. პოეზია, V, გვ. 259-დან და შემდეგ №№ 432; 433; 451; 453; 457; 577...

19 ვ. ბარდაველიძე, ქართული (სვანური) საწესო გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, თბ., 153, გვ. 66—73.

20 ვ. ბარდაველიძე, დასახ. ნაშრომი, იქვე; ი. სურგულაძე, ზომორფული სიმბოლიკის შესწავლისათვის, თსუ შრომები, ისტორია, ეთნოგრაფია, ხელოვნებათმცოდნეობა, ტ. 243 V, თბ., 1983, გვ. 121—134; მისივე, ქართული ხალხური ორნამენტის სიმბოლიკა, გვ. 81—119.

შეფასებისას არ გავითვალისწინებთ მის არქაულ, მითოსურ-რელიგიურ მნიშვნელობას. ამ თვალსაზრისიდან გამომდინარე, დაკრძალვის წესები უნდა განვიხილოთ როგორც ჭაბუკი მონადირისა და ქალი ღვთაების სიყვარულის დასასრული, რომელიც თავის თავშივე შეიცავს მისი აღდგენის, განახლების, ციკლური განმეორების პერსპექტივებს. ამიტომ დაკრძალვის ცერემონიალში დამოწმებული ფაქტების მოტანა საქორწილო რიტუალების პარალელურად, ერთი შეხედვით საპირისპირო მნიშვნელობების მქონე ფაქტების გაუმართლებელ დაჯგუფებად წარმოგვიდგება, მაგრამ თუ მითოსური და მისტერიული თვალსაზრისით შევხედავთ, ეს სიახლოვე არავითარ ეჭვს არ გამოიწვევს რადგან ისინი, ორივენი აღდგენილი და მომაკდარი ღვთაების მითოსის ნაწილებს წარმოადგენდნენ და ამ სტრუქტურის დიამეტრალურ წერტილებზე არიან განლაგებული, სადაც, წრიული ციკლის პრინციპების შესაბამისად, ერთი ნახევრის დასასრული მეორის დასაწყისს გულისხმობს. ამიტომ ქორწილისა და დაკრძალვისას ხსენებული ფაქტების დამოწმებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს, რადგანაც ამ გზით შესაძლებელი ხდება დაშლილი და დანაწევრებული უძველესი მითოსისა და მისი პრაქტიკულად რეალიზებული ფორმის, მისტერიის რეკონსტრუქცია, თუკი ამ მონაცემთა სათანადოდ და ყოველმხრივი გაშუქება მოხერხდა.

ჩვენთვის საინტერესო რიტუალის შესწავლისათვის საყურადღებო მონაცემებს შეიცავს თვით მისი სახელწოდება, „მეფის განადირება“. ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვით სიტყვა „მეფე“, თავისი ერთ-ერთი მნიშვნელობით არის „მამაკაცი, ვინც ცოლს ირთავს (ქორწილი აქვს); მეფედგდოფალი --- ახალდაქორწინებულნი; „მეფე“, იგივეა, რაც „ნეფე“, ხოლო „მეფე-დედოფალი“ იგივე, რაც „მეფე-პატარძალი“, „ნეფისა“ და „მეფის“ მონაცვლეობა ყველა დიალექტურ ლექსიკონშია დამოწმებული, თუკი ეს სიტყვები არის მოტანილი, მაგრამ აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ არც სულხან-საბა ორბელიანთან, არც ი. აბულაძის ძველი ქართული ენის ლექსიკონში „მეფე // ნეფე“ თავისი არც ერთი მნიშვნელობით არ განიმარტება როგორც მექორწილე, სიძე. ამის მიზეზი, ჩვენი აზრით, უნდა იყოს „მეფის“ სოციალური მნიშვნელობა ფეოდალური საზოგადოების ოფიციალურ სიტყვიერებაში, რომელიც არ აღიარებდა ხალხური ენისა და აზროვნების ბევრ ნორმას. „ნეფე // მეფის“ ამქამად ჩვენთვის საინტერესო მნიშვნელობა ხალხური კულტურის არქაული ფენებიდან მომდინარეობდა და განვითარებული ფეოდალური საზოგადოებისა და სახელმწიფოს ენა ალბათ თავს არიდებდა უმაღლესი იერარქიული დონის აღმნიშვნელი ტერმინის ხალხურ ასპექტებს. „მეფის“ ჩვენთვის საინტერესო მნიშვნელობის სათავეები უაღრესად არქაულ ხანებშია საძიებელი. როგორც ზ. ალექსიძე და გ. მაჭავარიანი ფიქრობენ, ტერმინი „მეფე“ და მისი ანტონომი „სეფე“, ე. ი. ის, ვისაც რაღაცა აქვს, ეკუთვნის, ფლობს და ის, რაც ვილაცას ეკუთვნის, უნდა აღმოცენებულიყო ზანურ-ქართული ერთიანობის ხანაში. დაახლოებით მეორე ათასწ. შუა ხანებში, შუა ბრინჯაოს ხანაში და წარმოადგენს „ეკუთვნილებასა“ და „მქონებლობაზე“ დამყარებულ ტერმინს. თავისი აღრინდელი შინაარსით „მეფე“ ნიშნავდა მფლობელს, მქონებელს და არა მონარქს. ეს უკანასკნელი მნიშვნელობა შეიძლებოდა გაჩენილიყო გარკვეულ ისტორიული და სოციალური ნიშნების მქონე გარემოში, ე. ი. გაცილებით უფრო გვიან, სახელმწიფოს წარმოშობასთან ერთად, საზოგადოების სოციალური დიფერენციაციის გაღრმავების ბაზაზე, მაგრამ როგორც „მქონებელის“

აღმნიშვნელი ტერმინი, წინააღმდეგ არამქონებლისა, იგი ალბათ ყოველთვის აღნიშნავდა გარკვეულ სოციალურ უპირატესობასაც, მით უფრო რომ იგი სოციალურად ენათესავება საერთო ქართველურ „ხუცესს“, რომლის შინაარსის საფუძველში, მქონებლობის საპირისპიროდ, „უმცროს-უფროსობის“ პრინციპია ჩადებული²¹. აქედან ცხადია, რომ ტერმინმა „მეფემ“ გაიარა განვითარება-ფორმირების რთული გზა, რომლის საწყის ეტაპზე იგი ასახავდა ადრეკლასობრივ „მქონებლებს“, ხოლო დასასრულში უმაღლესი ხელისუფლის აღმნიშვნელად იქცა. სამწუხაროდ, ამ ტერმინის საკულტო მნიშვნელობაზე დასახელებული ნაშრომის ავტორებს არაფერი აქვთ ნათქვამი. კულტის თვალსაზრისით ისინი განიხილავენ ტერმინ „ხუცესს“ და ფიქრობენ, რომ იგი „კულტის მსახურის ფუნქციებსაც ითავსებდა და ერთდროულად „ტომის ბელადსა“ და „ქურუმს“ აღნიშნავდა. ანალოგიად გამოდგება ხევსურული ხუცესი, რომელიც სემანტიკურად ფშაურ-მოხევეურ ხევსებერს შეესაბამება. ხევსებერი აშკარად უფრო გვიანდელია, ვიდრე ხუცესი. იგი შედგენილი „აღწერილი“ ტერმინია, რომლის მეორე კომპონენტი, ბერი — უცხო, ირანული წარმომავლობისად ითვლება, ხოლო ხუცეს-ი საერთო ქართველური წარმომავლობის მთლიანი სიტყვაა. კლასობრივი ურთიერთობების გაღრმავების შედეგად, როცა ტომის ბელადი „მეფე“ გახდა და მას ჩამოსცილდა კულტის მსახურის ფუნქციები (მღრ. სტრაბონის ცნობა იბერიის მოსახლეობის პირველი და მეორე გენოსის შესახებ), ხუცესი, ჩანს, მხოლოდ „ქურუმს“-და ნიშნავდა. ქრისტიანობის შემოსვლის შემდეგ ხუცესი — „ქურუმს“ იქცევა ხუცეს-მღვდელად, სადაც ხუცესი და მღვდელი სინონიმებია. კონკურენციის პროცესში იმარჯვებს ტერმინი მღვდელი, თუმცა მთლიანად ვერ დევნის ხუცესს²². აქედან უნდა ვივარაუდოთ, რომ როცა „მეფე“ უმაღლესი იერარქიული რანგის აღმნიშვნელ ტერმინად იქცევა, მას ჩამოშორებული უნდა ჰქონოდა რელიგიური ფუნქცია (ყოველ შემთხვევაში მისი ძირითადი ნაწილი) და იგი სხვა პირთა მოვალეობად უნდა ყოფილიყო ქცეული (ხუცესი, ხევს ბერი). ამიტომ მექორწილეთათვის „მეფისა“ და „დედოფლის“ სახელის მინიჭება შესაძლო იქნებოდა მაშინ, როცა „მეფის“ პიროვნება ასახიერებდა მითოსურ-საკრალურ ფიგურას, რომელიც ამავე დროს პატრიარქალური კულტის აღსრულების მოთავეც უნდა ყოფილიყო. ცნობილია, რომ ნაყოფიერების რიტუალებში უმთავრესად ადგილი ეჭირა ოჯახის უფროსს, ასევე ხაზგასმით გამოყოფილი ჩანს მისი როლი ინკორპორაციის რიტუალებშიც²³. ყველა ეს წესი სქესთა ურთიერთობის სიმბოლიკის ნაკვალევითაა აღბეჭდილი და მეტ-ნაკლებად თანამიმდევრულად აგვიწერს იმ საკულტო მოქმედებების რიგსა და სოციალურ დატვირთვას, რომელიც „მეფის“ მოვალეობას შეადგენდა წინასახელმწიფოებრივ ხანებში²⁴. როგორც ჩანს, მოტანილი მასალის მეოხებით წარმოჩენილი მითოსურ-რელიგიურ წარმოდგენათა მთელი სისტემა ალბათ ფუნქციონირებდა დიდი მისტი-

21 ზ. ალექსიძე, გ. მაჭავარიანი, უძველესი ქართული სოციალური ტერმინები, თსუ შრომები, ტ. 127, 1968, გვ. 396—402.

22 იქვე, გვ. 400.

23 ვ. ბარდაველიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 92—127; თ. იველაშვილი, საქორწინო ურთიერთობათა ისტორიიდან (მოსაკითხი და მასთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებები მესხეთ-ჯავახეთში) ხელნაწერი; ი. სურგულაძე, სივრცობრივი ასპექტები..., გვ. 154—156.

24 ი. გაგოშიძე, ადრეანტიკური ხანის ძეგლები ქსნის ხეობიდან, თბ., 1964, გვ. 81.

რიის სახით, რომელსაც „მეფის“ მეთაურობით ასრულებდა მთელი სოციალური ჯგუფი. ამ მისტერიის უმთავრესი მომენტი იქნებოდა „მეფის“ ღვთაებაზე დაქორწინების სცენა, რომელიც, როგორც მითოსური აღორძინების აქტი, სოციალური ჯგუფის აღორძინება-გამრავლების სიმბოლოც უნდა ყოფილიყო. ამ მისტერიის გადმონაშთები, რიგი სახეცვლილებით შემოინახა ქართულ ხალხურ დღესასწაულებში და მათ შორის ქორწილშიც.

სპეციალური ლიტერატურიდან კარგად არის ცნობილი რელიგიურ-მითოსური კონცეფცია, რომლის ცენტრში დგას საკრალური მეფის მონუმენტური ფიგურა; მითოსის თანახმად იგი ღვთაებრივი ნიშნებითაა აღბეჭდილი, არის ღვთაების შვილი, ან თავად ღვთაების გამოვლენა და საბოლოოდ მისი საწყისი „კულტურული გმირის“ ცნებას უკავშირდება²⁵. ასეთი მეფეები წმინდანად არიან მიჩნეულნი და მითოსურ-რელიგიური და კოსმოსური თვალსაზრისით ისინი განასახიერებენ ცენტრს, როგორც სოციალურ, ისე კოსმოსურს, მათ გარშემო მიმდინარეობს სოციალური და რელიგიური კონსოლიდაციის პროცესი. მეფე ძირითადი ფიგურაა კვდომისა და აღორძინების პრინციპებზე აგებულ წარმოდგენებში, სადაც იგი, ცოცხალი და ძლიერი, განასახიერებს ბუნების აღორძინების ძალებს, ხოლო საპირისპიროდ ამისა, მისი სიკვდილი შემოქმედებითი პოტენციის სიმბოლოა. უფრო გვიანდელ, მაღალგანვითარებულ მითოსში, მეფე, როგორც ღვთაების რეპრეზენტანტი, განაგებს ციურ ძალებს, წყლისა და სიკვდილის სამყაროს, იგი იქცევა მსოფლიოს ხის ანალოგიური მნიშვნელობის მატარებელ ობიექტად. ერთ-ერთი უმთავრესი რიტუალური აქტი, რომლითაც იგი თავის ღვთაებრივ არსს გამოხატავს, არის წმინდა ქორწილი, რომლის საშუალებით მეფეს მოქმედებაში მოჰყავს ბუნების აღორძინება-განახლების ძალები. ამიტომ მეფე, როგორც წლიური ციკლის დინების წარმმართველი, განაგებს სეზონთა ცვლებადობას, იძლევა წვიმას, იცავს თავის საყმოს ავადმყოფობისაგან და ა. შ. ამიტომ ქორწინება, როგორც განსაკუთრებული კოსმოსური და რელიგიურ-მითოსური მნიშვნელობის აქცია, მჭიდროდაა დაკავშირებული მეფის სახესთან*. მეფის ქორწინება არის ამ აქტის უმაღლესი საზოგადოებრივი მნიშვნელობის გამოვლენა, იგი მოქმედებს როგორც მისი საკრალური და სოციალური შესაძლებლობების შემკრები და კატალიზატორი. შეიძლება ითქვას, რომ მეფის უნარი, ზეგარდმო „ნიჭი“, განაპირობებს მეფობას, რომლის სოციალური ასპექტების რეალიზაციის ერთ-ერთი ფორმა პრაქტიკაში გამოხატულია მეფის სქესობრივი ძალით, ხოლო სქესობრივი შესაძლებლობანი, ვითარცა განასახიერება ამაღორძინებელი ძალისა, მითოსში და რელიგიაში თავისი უპირველესი სახით განაპირობებენ მეფობის შესაძლებლობას. ამ ორი კომპონენტის დამთხვევის გარეშე მითოსური მეფობა არ არსებობს**. აქედან გამომდინარე მეფის ქორწინება მისი საკრალური ბუნების შემოქმედების კვინტესენციური მომენტი, რომლის საპირისპიროდ არსებობს მეფის საკრალური მოკვდინება. ეს ხდება მაშინ, როცა მიხრწნილი მეფე კარ-

²⁵ Е. М. Мелешинский, *Поэтика мифа*, М., 1976, часть II.

* „მეფის“ ასეთი მნიშვნელობა შეიძლება არეკლილი იყოს ქართულ ტერმინში „ხელ-მწიფე“, რომელიც სოციალურთან ერთად მის საკრალურ არსსაც გამოხატავს. ამ მოსაზრების სასარგებლოდ მეტყველებს როგორც „ხელის“ რელიგიურ-სოციალური გააზრება, ისე სიტყვა „მწიფე“ მნიშვნელობაც (ხილ. მოყამებული, საბა).

** ვარაუდის სახით: „მეფის“ ამ მნიშვნელობის პიპერტოფორებული გარდასახვის შედეგი უნდა იყოს აზიელ მეფეთა უზარმაზარი ჰარამხანები; ასევე ცნობა მეფე სოლომონის შეიდასი ცოლისა და სამასი მხევლის შესახებ (დაბ. მეფეთა 1. 10. 11. 3).

გავს შემოქმედებით უნარს²⁶. მოგვიანებით ეს იდეა ფართოდ გავრცელდა მსოფლიოს ხალხთა ზეპირსიტყვიერებაში, სადაც მეფის, მეფის წულებისა თუ ასულების ქორწინება სხვა სოციალური წრიდან გამოსულ ახალგაზრდა გმირებთან საყოველთაო ბედნიერების სიმბოლოდაა წარმოსახული, ხოლო მათი სიყვარულის ტრაგიკული დასასრული ასევე კოსმოსური სიკვდილის დესაკრალიზებულ რემინისცენციას წარმოადგენს.

ყველაფერი, რაც ცნობილია ამ საკითხების შესახებ ზოგად ლიტერატურაში, ყოველ შემთხვევაში ახლო აღმოსავლეთსა და ეგეოსურ სამყაროში აღწერილი რიტუალები, მეტ-ნაკლები სიზუსტით თითქმის უკანასკნელ ხანებამდე შემოინახა ქართულმა ეთნოგრაფიულმა ყოფამ. აღსანიშნავია, რომ ქართველთა თვალსაზრისით ქორწილი საყოველთაო ღვინისა და სიხარულის ოპტიმალურ გამოხატულებად ითვლება, რაც კარგად არის აღბეჭდილი ხალხური სიტყვიერების ძეგლებში, მაგრამ მისი მნიშვნელობა აქტიურად იგრძნობა სხვადასხვა დანიშნულების საწესო მოქმედებასა და ცერემონიაში. უმარტივესი მოქმედებები, რომელთა საფუძველში დევს სქესთა პირისპირობისა და მათ შორის ურთიერთობის რელიგიურ-კოსმოგონიური გააზრება საქორწილო აქტის გარეშე, თავის დროზე შეისწავლეს ივ. ჭავჭავიძემ²⁷, ვ. ბარდაველიძემ და ი. ჭანელიძემ, ჯ. რუხაძემ, ჯ. ონიანმა და სხვებმა, რომელთა შრომები მრავალჯერ გვაქვს მითითებული.

ამ თვალსაზრისით ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა წვიმის გამოწვევის რიტუალები, სადაც სქესობრივი აქტი, როგორც საკრალური სიმბოლო და რიტუალური მოქმედებათა არსის გამომხატველი მომენტი, უაღრესად ფართოდაა გავრცელებული. ამ რიტუალების ძირითადი პერსონაჟი არის ფალიური თოჯინა, ლაზარე, რომელსაც გვალვისას ჩამოატარებენ ხოლმე. მისი პარალელური სახელწოდებები და ეპითეტები დამატებით ახასიათებენ მითოსურ პერსონაჟს. მას უწოდებენ „კოტი-კოტიას“, „კვერცხას“ და ა. შ. რითაც ლაზარეს ფალიურობაა ხაზგასმული. ლაზარეს პარალელურად გვხვდება ტერმინი „ბერი“, რომელიც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ „ხუცესის“ მნიშვნელობით იხმარება. „ბერთან“ დაკავშირებით მრავალი რიტუალია შესწავლილი, სადაც ამ უკანასკნელის ფალიურობა სრულიად აშკარად არის გამოვლენილი. ლაზარეს პარალელურად ჩვენთვის დიდად საინტერესოა რიტუალის ის დასავლურ-ქართული ვარიანტები, სადაც თოჯინა ქალს განასახიერებს და მას „პატარძალს“ ეძახიან. ასეთი წესი განსაკუთრებით სამეგრელოშია გავრცელებული. აქვეა გამოვლენილი ვარიანტი, რომლის თანახმად (ზუგდიდის რაიონში) გვალვისას შემოსავდნენ ორ თოჯინას, ქალსა და კაცს. ვაჟს ქუდი ახურავს, ქალს თავსაფარი. ხალხის მსგელობას თოჯინები წყალზე მიჰყავს, იქ მდინარეში აბანავენ, შემდეგ აშიშვლებენ, ქვაზე დებენ და ტანსაცმელი სახლში მოაქვთ. გაშიშვლებისას ტიროდნენ, პირჯვარს იწერდნენ და წვიმას თხოვდნენ ღმერთს²⁸. როგორც ვხედავთ, რიტუალი და თოჯინის სახელწოდება (პატარძალი — მოჰყუდია) პირდაპირ მიუთითებს საქორწილო ურთიერთობაზე. იგივე რიტუალი, ოღონდ უფრო რთულად შემორჩენილი, დამოწმებულია

²⁶ Мифы народов мира, т. II. М., 1983.

²⁷ ივ. ჭავჭავიძე, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. I, თბ., 1979, გვ. 102—116; ვ. ბარდაველიძე, დასახ. ნაშრომი, იქვე.

²⁸ К. Читанава. Западно-грузинская музыкальная культура, Канд. дисс., Тб., 1987, с. 119 (рукопись).

იმერეთში, სადაც წესად ჰქონიათ გვალვისას ორი გოგონას ჩამოტარება. ეჭვი არაა, რომ ისინი წყვილს „ნეფე-პატარძალს“ განასახიერებდნენ. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა იგივე რიტუალი აჭარაში, სადაც საწვიმარ თოჯინას ქალად რთავენ და „ქეფჩახათუნს“ (კოვზის დედოფალს) უწოდებენ (შეადარე ჩერქეზული „ხაცე გუაშა“ — ნიჩბის დედოფალი), მაგრამ სასიმღერო ტექსტებში „ლაზარიას“ ახსენებენ და უხვდაც ამკობენ ფალიური ეპითეტებით²⁹. თუმცა „საწვიმარა გუგაის“ სახელით ცნობილ თოჯინას ტანზე პატარძლის ტანსაცმელი ეცვა³⁰. ცხადია, აქაც რიტუალი ნაკლული სახითაა შემორჩენილი, ეტყობა ოდესღაც მასში წყვილი მონაწილეობდა, რაზედაც მიგვითითებს სასიმღერო ტექსტში დასახელებული მამრობითი ნიშნები და ქალური თოჯინა. რადგან რიტუალი გამარტივებისაკენ ამჟღავნებს მიდრეკილებას, რაც ამ შემთხვევაში წყვილის ერთი, მამრობითი წევრის დაკარგვით გამოიხატება, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ სხვაგან შეიძლება ქალური წევრი დაკარგულიყო. ამიტომ, დასაშვებად შეიძლება ჩაითვალოს ქალური წევრის დაკარგვა ქართლ-კახურ, რაჭულ, სვანურ წვიმის გამოსაწვევ რიტუალებში, სადაც მამრობითი ნაწილი დიდი სქესობრივი აქტიურობითაა გამოხატული. მეორე მხრივ, ისიც დასაშვებია, რომ წყვილის რიტუალურ-სიმბოლური გამოხატვისათვის სრულიად საკმარისად მიაჩნდეთ მისი რომელიმე წევრის აქცენტირება, რაც თავისთავად გულისხმობს მეორე წევრის არსებობას. ასეთი წევრი, თუ იგი იქნება ზეციური მამრი, ან მიწის განმასახიერებელი დედა, შეიძლება დაფარული და ტაბუირებული ყოფილიყო, ასეთ შემთხვევაში მისდამი შიშით რიტუალი მიიღებდა მიწიერი ქალის, ან მამაკაცის მიერ შესრულებული ცალმხრივი სიმბოლური მოქმედებების სახეს. რიტუალში ქრისტიანული სახელი „ლაზარე“ გვიან არის შესული. ამ მოსაზრების სასარგებლოდ ლაბარაკობს ის გარემოება, რომ „ლაზარეს“ პარალელურად იხმარება ტერმინი „ბერი“. გარდა ამისა, თოჯინის ჩამოტარების რიტუალი, რომელიც ყველა ძირითადი ნიშნით ძლიერ ჩამოგავს ქართულ „ლაზარობას“, აღწერილი აქვს პეროდოტეს ეგვიპტელთა შორის დიონისეს დღესასწაულის დროს. როგორც ჩანს, ფალიური ღვთაების ჩამოტარების რიტუალი ნაყოფიერების ან წვიმის გამოწვევის მიზნით ფართოდ ყოფილა გავრცელებული ახლო აღმოსავლეთში. ფალოსის ჩამოტარების რიტუალური მსვლელობების შემოღებას პეროდოტე მელამპუსს მიაწერს³¹.

სქესთა ურთიერთობა ძალზე ცხადად არის გამოხატული ე. წ. „წყლის მოხვნის“ წესში, რომელიც საქართველოს სხვადასხვა კუთხეშია დამოწმებული და დიდი ხანია მიიქცია მკვლევართა ყურადღება. ამ წესს ქალები ასრულებენ და იმიტირებული მამრული აქტივობა მიმართულია გუთნისდედის ცოლის მიმართ, რომელიც, თავისი მოვალეობის გამო (იგი გუთანს მისდევდა) რიტუალის ძირითად მოქმედ პირად ითვლებოდა. ეს რიტუალი თავის დროზე შეაფასა გ. ჩიტაიამ და ალბათ სავსებით სამართლიანად ცასა და მიწას შორის დამყარებული გამანაყოფიერებელი აქციის გამოხატულებად მიიჩნია, სადაც მდებარი მიწას განასახიერებს, ხოლო მამრი (შესაბამისად ერქვანი, სახენელი),

²⁹ ზ. თანდილაძე, ლაზარობა და ქალაქები აჭარაში სამხრეთ დასავლეთ საქართველოს ზეპირსიტყვიერება, I, 1974, ბათუმი.

³⁰ ვ. ბარდაველიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 50.

³¹ პეროდოტე, II, 48, 49.

ზეცას³². გადაჭარბებული ესხროლოგია, სქესთა ურთიერთობის ამსახველი სცენები, რითაც წარმოდგენილია სქესობრივი აქტი სიტყვიერად და მოქმედებით, ასევე ზენა, და გაწუწვა, სადაც ეს აქტი სიმბოლურად იგულისხმება, როგორც ექვივალენტური ღირებულება, ამ კავშირის განსხვავებული საწესო მოქმედებით წარმოსახვის ცდას, სიმბოლოს წარმოადგენს. წინააღმდეგ შემთხვევაში რიტუალი უაზრობა იქნებოდა. აქვე ყურადღება უნდა მივაქციოთ მონაწილეთა შემადგენლობას: რიტუალს ასრულებენ მხოლოდ ქალები და მათი მიზანია მამრული, ე. ი. ზეციური ძალების პროვოცირება. ცხადია, რომ ამ შემთხვევაშიც მთელი რიტუალი სქესთა ურთიერთობის დემონსტრაციას წარმოადგენს, რომლის საბოლოო მიზანია წვიმის გამოწვევა.

განსაკუთრებით მრავალფეროვანი მასალაა შემორჩენილი ხალხურ კარნავალში, რომელიც ბერიკაობა-ყეენობის სახელითაა ცნობილი. ეს ფრიალ მნიშვნელოვანი მოვლენაა, რომელიც ორგანულად ახასიათებს ძველი მსოფლიოს ხალხების ყოფას, მაგრამ ყველგან არსებობს თავისებური, ადგილობრივი სახით, სადაც აკრძალულია ამა თუ იმ კონკრეტული ხალხის კულტურული სპეციფიკა. კარნავალების აგარაული ხასიათი და მითოსური ძირი უძველესი რელიგიურ-სამეურნეო მრწამსიდან მომდინარეობს, რომლის გენეზისის პროცესი რამდენიმე ათასი წლით უსწრებს თანამედროვე დიდი რელიგიების აღმოცენების ხანას. მიუხედავად ამისა, რელიგიური აღმსარებლობისაგან დამოუკიდებლად, უძველესი კარნავალების ელემენტები შემოინახა როგორც აღმოსავლეთში, ისე დასავლეთში³³.

ქართულ კარნავალში ყურადღებას იმსახურებს მონაწილეთა სახელები, მაგრამ ამჟამად ჩვენს საკითხს მთავარ პერსონაჟთა ვინაობა ემსახურება. მას ეძახიან „ბერს“, „ან „ბერიკას“, „ასევე „მეფეს“, „კეისარს“, „ხაკანს“, „შაჰს“, „ყაენს“, ხოლო მისი მეუღლე იწოდება „დედოფლად“, „კეკელად“, „პატარძლად“, ტერმინები „მეფე“, „ბერი//ბერიკა“, ასევე „დედოფალი“ ალბათ პირველადი მნიშვნელობით დაინერგა და შესაძლოა თვით რიტუალის ფორმირების ხანიდან მომდინარეობენ, ხოლო სხვები (კეისარი, შაჰი, ხაკანი, ყაენი) მომდევნო ხანებში, გარკვეული ისტორიული თანამიმდევრობით უნდა დამკვიდრებულიყვნენ მასში. მთელი ეს პროცესი შეიძლება შევადგასოთ როგორც სპეციფიკური ტენდენცია, საიდანაც ნათელი ხდება, რომ მთელი თავისი ისტორიული არსებობის მანძილზე რიტუალი ესწრაფვის თავის სტრუქტურაში უმაღლესი სოციალური რანგების ჩართვას³⁴. ტერმინთა დიდი მრავალფეროვნება, რომლებიც მხოლოდ და მხოლოდ ერთი და იმავე მნიშვნელობის ნიუანსურ ვარიანტებს აღნიშნავენ, განპირობებულია რიტუალში „მეფის“ პარალელური უცხოური ცნებების შეჭრით, რომელთაც არსებითად ამ უკანასკნელის ადექვატური მნიშვნელობა აქვთ და ამიტომ განსაკუთრებული კონფლიქტის გარეშე იკიდებენ ფეხს. მეორე მხრივ, გარკვეული ისტორიული-პოლიტიკური პირობებიდან გამომდინარე, ისინი უფრო მაღალ ხელისუფლება-

32 გ. ჩიტიაი, მოგზაურობა აღბულაღის რაიონში, საქ. მუზეუმის მოამბე, თბ., 1982, გვ. 226—228.

33 ი. სურგულაძე, ქართველთა აგარაული რწმენა-წარმოდგენების ისტორიიდან (მოკვლევი და აღდგენადი ღვთაებები) მასალები საქ. ეთნოგრაფიისათვის, XIX, თბ., 1978, გვ. 75—92.

34 ი. სურგულაძე, არქაული ელემენტები ქართულ ხალხურ დღესასწაულში, მასალები, საქ. ეთნოგრაფიისათვის, XXI, თბ., 1981, გვ. 108—120.

საც განასახიერებდნენ, ვიდრე ადგილობრივი „მეფე“ და ამიტომ განსაკუთრებით ხელსაყრელ მასალას იძლევიან პოლიტიკურ-სოციალური გროტესკისათვის, რომელიც, როგორც ცნობილია, პოლარულ ცნებათა დაახლოება-დაპირისპირებას ემყარება³⁵. თანამედროვე, ეთნოგრაფიულ ყოფაში დამოწმებული კარნავალი, მიუხედავად მწვავე, გროტესკული ხასიათისა, თავისი ძირითადი შრიტ წარმოადგენს „მეფის“ საკრალურ ქორწინებას, რომლის უპირველესი მიზანი იყო ბიოლოგიური, სოციალური და ეკონომიური პროცესების სტიმულირება. მისტერიის მთელი კომპოზიცია იშლება აქტიური სექსუალური აქცენტების ფონზე, რადგან იგი მითოსის მიერ მიჩნეულია ემპირულ საფუძვლად აღდგენა-განახლების პროცესისათვის (რადგან წყვილები ცადებამიწა, შინა-გარე, სოციალურ-არასოციალური ხშირად გამოიხატება დაპირისპირებით მამაკაცი-ქალი), ხოლო მერე მხრივ წარმოადგენს ერთადერთ საშუალებას შეხედულებათა პრაქტიკული რეალიზაციისათვის. მისტერია წარმოსახავდა ბუნების კვდომა-აღორძინებას და ამ, ურთიერთჩანაცვლებადი სიკვდილისა და განახლების საშუალებით გამოვლენილი პროცესის მამოძრავებელ ენერგიად სქესთა ნიშნებით დაპირისპირებული კოსმოსის ელემენტების ურთიერთსწრაფვა მიაჩნდა. ჩვენი მსჯელობისათვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ის გარემოება, რომ ნაყოფიერება-აღორძინების ძალეების უზენაესი გამოხატულება „ბერი-ყეენი“, იგივე მეფეა, რომელიც „განადირების“ რიტუალს ასრულებს. ხალხის სიტყვით მას კარგი გაზაფხული უნდა მოეყვანა, ნამი არ უნდა მოეკლო ნათესებისათვის, ხოლო ცხოველფრინველისათვის გამრავლების დიდი უნარი მიენიჭებინა. ამ მიზნით ბერიკას, ყეენს და სხვა მონაწილეებს ხელოვნურ წვერს აგლეჯდნენ და დედაბოძზე, კედელში, საქონლის სადგომსა და კრუხის საბუდარში დებდნენ, რაც „ბარაქის“ მოტანას განაპირობებდა³⁶. წვერი და თმა კი ძველი მითოსური სისტემების თანახმად მცენარეთა ექვივალენტურ ღირებულებად განიხილებოდა, რასაც საფუძვლად ედო მიწისა და სხეულის ანალოგიური, ურთიერთჩანაცვლებადი მნიშვნელობა³⁷.

ბერიკაობა // ყეენობაში განსაკუთრებული ადგილი ეჭირა მთავარ მონაწილეთა წყალში ჩაგდებას, ასევე მთელი ხალხის დასველებას. აქვე იყო შეტანილი წყლის მოხვნაც, ოღონდ აქ მას მამაკაცები ასრულებდნენ. ყეენი და დედოფალი წყალზე მთელ ხალხს მიჰყავდა. მათ დასვამდნენ ურემზე, ხელურემზე, ცხენზე, სახედარზე და ა. შ. ზოგჯერ მხარზე შესმაც სცოდნით, ან გუთანზე მკდომარეთ შეიყვანდნენ წყალში. ყეენი და დედოფალი მდინარეში ჰიდობდნენ (რაც აქ სქესობრივი აქტის სიმბოლურ გამოსახვად უნდა მივიჩნიოთ), მათ სხვებიც „ჩაეშველებოდნენ“, დედოფალს ჰკოცნიდნენ, ყაენს ზურგზე ახტებოდნენ და იძახდნენ „სიმდიდრე შეგვმატო“. ყაენის კარგად ყოფნა მოსავალსა და საერთო სიმრავლეს მოასწავებდა, რაც კარგად ჩანს მთხრობელთა სიტყვებიდან: „ყეენი იმის გულითვინ იყო, რო კარგი ჰირნახული მოსულიყო“. ამასთანავე ყეენი ახლადდაქორწინებული, მაღალი და

32. М. М. Бахмин, Франсуа Рабле и народная культура Ренессанса, М., 1964, с. 3—50.

36. გ. რუხაძე, იქვე, გვ. 52; ს. მაკალათია, მთიულეთი, თბ., 1930, გვ. 135—136; მ. სიცივე, მესხეთ-ჯავახეთი, თბ., 1938, გვ. 107—108.

37. ი. სურგულაძე, ქართული ხალხური ორნამენტის სიმბოლიკა, თბ., 1986, გვ. 100—102.

ძლიერი კაცი უნდა ყოფილიყო, რადგან მაშინ მოსავალიც მაღალი და ჯანსაღი მოვიდოდა. იგი ზოგჯერ ხალხს ეხვეწებოდა, „ბევრს ნუ დამასხამთო, მე რომ მოვეკდე მოსავალი არ მოგივათ ჩემი ცოდვითო“³⁸.

მოტანილი მასალა ცხადყოფს, რომ ამინდის გამოწვევის რიტუალი „ბერი-კაობა-ყეენობაში“ ცალკე თემას წარმოადგენდა და გვალვისას, „ლაზარობა — გონჯაობის“ სახით, დამოუკიდებლად სრულდებოდა. ეს წესი, თავისი სრულყოფილი სახით, წყვილის მიერ თამაშდებოდა, ან სხვა, არაპირდაპირი ხერხით მიანიშნებდა წყვილთა ურთიერთობას. ასე რომ, აღნიშნულ რიტუალთა მთავარი წევრი ყველგან არის მეფე, სასიძო, რომელიც თავისი ამალორძინებელი უნარით განაპირობებდა მთელი სოციალური ჯგუფის განახლება-აღორძინებას. ეს შეხედულება კი საფუძვლად ედო წარმოდგენებს საკრალური მეფეების შესახებ, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ოდესღაც მექორწილე „მეფის“, სასიძოსა და სოციალური მეფის მნიშვნელობები რეალურად იყრიდნენ ერთ ტერმინში თავს. „მეფის“ საკრალური და სოციალური ფუნქციის კულმინაციური გამოვლენა უნდა ყოფილიყო საკრალური ქორწინება, რომლის ანარეკლი, როგორც ვნახეთ, კარგად არის შემონახული ხალხურ ყოფაში. თანამად რიტუალისა, ასეთი „მეფე“ ყოველწლიურად უღლდებოდა ბუნების დედასა და გერეული ცხოველების მფარველ ღვთაებას, როცა სიმბოლურად გამოხატავდა ნაყოფიერების ძალების განახლება-აღორძინებას. ამის დასტურად მიგვაჩნია მისტერიიში ზოომორფულ ნილაბთა მონაწილეობა, განსაკუთრებით მთავარი პერსონაჟის, ბერიკას ნილაბი, რომელსაც „დათოს“, „დათუნას“, „ტახ-ბერიკას“ ეძახდნენ. იგი მომავლადი და აღდგენადი გმირია და მთელი მისტერია პრაქტიკულად მისი საკრალური თავგადასავლის აღწერას წარმოადგენს: ბერიკა ათასგვარი ხერხებით გამოხატავს თავის სიყვარულს „დედოფლისადმი“, იცავს მას თავდამსხმელებისა და გამტაცებლებისაგან, იღუპება და ცოცხლდება, იბრუნებს თავის სატრფოს და საბოლოოდ გამარჯვებით ასრულებს თავის მისიას. გატაცებული ქალის გამოხსნის მფტივი უაღრესად პოპულარულია ქართულ მითოსში, ხოლო ზოომორფული სახეების სიჭარბე და ორგინალური ელემენტები მკვეთრად გამოსახულ აგრაარულ და კოსმოსურ იერს ანიჭებს მას. ცხოველურ ნილაბთა მონაწილეობა საჯარო მსვლელობებსა და ზეიმებში ღრმა ისტორიულ ფენებში იღებს სათავეს, რაზედაც აშკარად მიგვიითიბებს არქეოლოგიური ძეგლები. ეს მომენტი მრავალგზის არის აღნიშნული სპეციალისტთა მიერ³⁹.

სქესთა ურთიერთობის რიტუალურ-სიმბოლური მნიშვნელობა აშკარად ჩანს საოჯახო დღესასწაულებშიც, რომლებიც ასეთ დღეებში ცალკეულ ოჯახებში ტარდებოდა. „თავისთავად ცხადია, — წერს ვ. ბარდაველიძე, — რომ ბემბლუბოსლობა ღამეს გადაჭარბებული ცოლ-ქმრული ურთიერთობა რელიგიური წეს-ჩვეულება იყო, რომელიც სქესობრივი განაყოფიერებისა და, კერძოდ, საქონლის გამრავლების მფარველი ღვთაების თაყვანისცემის გადმონაშთს წარმოადგენდა... ამას სავსებით ნათელყოფს რელიგიური და რელიგიურ-მაგიური ხასიათის საგანგებო წესები, რომლებიც ბოსლობას, ლიფანალის, და

³⁸ ქ. რუხაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 106—112.

³⁹ შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1944, გვ. 71—74; მ. ხიდაშელი, ცენტრალური ამიერკავკასიის გრაფიკული ხელოვნება აღრეული რკინის ხანაში, თბ., 1982.

ახალწელიწადის დღესასწაულთა იმავე ლეჩხუმურ, რაჭულ და სვანურ, აგრეთვე სხვა ქართველი თემების ახალწლის გადმონაშთებშია დაცული⁴⁰. ვ. ბარდაველიძის აზრით, ასეთივე სიმბოლური ბუნებისა ყოფილა წრიული ფერხულები, ცეკვები; ეს მოტივები ნათლად არის არეკლილი სვანურ საწესო გრაფიკაში⁴¹.

ცადა, ადრესაგაზაფხულო მისტერიაში ცხოველთა ნიღბები გროტესკის გამო არ წესდება. მისტერიის გროტესკული ასპექტი შედარებით ახლო წარსულში აღმოცენდა, ხოლო ზომომორფულ ნიღბთა არსებობა უძველესი ხანებიდან არის ცნობილი. თავდაპირველი მნიშვნელობით ცხოველები წარმოსახვდნენ ქალღვთაების სამყაროს, რომელსაც საკრალური ქორწინებით უერთდებოდა „მეფე“. მისტერია პირველადი მნიშვნელობით წარმოადგენდა აღორძინების მითოსის პრაქტიკულ ხორცშესხმას, მისი სოციალური რეალიზაციის ფორმას, გამოხატავდა სოციალური ჯგუფის ადგილსა და ფუნქციას სამყაროში. მისტერიის გროტესკული გარდასახვა მოგვიანებით, რთული აგებულების საზოგადოებაში უნდა მომხდარიყო, მას შემდეგ, რაც მისტერიის სარწმუნოებრივი და სოციალური საფუძველი დაიშალა და იგი, სხვადასხვა ქვეყარიანტების სახით დამკვიდრდა ყოფის სხვადასხვა სფეროში (მაგ., ქორწილი და დაკრძალვის ცერემონიები წაყოფიერების რიტუალები და ა. შ.).

საკრალური ქორწილის გარდაქმნილი ფორმა დადასტურებული აქვს ვ. ბარდაველიძეს სვანეთში, რასაც ამ ორმოცდაათი წლის უკან მართვდნენ უშგულში. რიტუალი გარეგნული ნიშნებით ქრისტიანულია, მაგრამ არსებითად წარმართული ღვთაებების ქორწინების მისტერიის აშკარა გადმონაშთს წარმოადგენს. ხალხი აქორწინებდა სოფ. ჟიბიანის, სოფ. ჩიუაშისა და მურყმელის ეკლესიების წმინდანებს. ქორწინების ობიექტები ამ ეკლესიებიდან გამოტანილი ჯვრებით იყვნენ წარმოდგენილი. პირველი ორი ეკლესიიდან გატანილი ჯვრები „დედოფლებს“, ხოლო მესამე ეკლესიის ჯვარი „ნეფეს“ განასახიერებდა. „დედოფლები“ მათი მდგომარეობის შესაფერ ტანსაცმელში ყოფილან გამოწყობილი, ხოლო „ნეფეს“ არაფერი არ ემოსა⁴².

ჯვრების საკრალური ქორწინების სურათის ქრისტიანული ელფერი ვ. ბარდაველიძეს სრულიად სამართლიანად გვიანდელი ხანების შედეგად მიაჩნია, რადგან უძველესი კოსმოგონიური, საკრალური ნიშნის, ჯვრის ქრისტიანობის სიმბოლოდ ქვეყის შემდეგ, საქართველოში იგი განასახიერებდა ქრისტესაც და სხვა წმინდანებს და ამიტომ დაიჭირა ასეთი ადგილი საკრალური ქორწინების სახეცვლილ რიტუალში. აქ მოცემული გვაქვს უძველესი რიტუალებისა და ქრისტიანობის „შეგუების“, ქრისტიანული ფორმით ხალხური გაანბრების მშენიერი მაგალითი.

„მეფის განადირების“ წესის წარმოშობისა და მნიშვნელობისათვის უაღრესად საყურადღებო მასალას გვაწვდის ზეპირსიტყვიერება და ისტორიული წყაროების მონაცემები.

ქართული ეპოსის ერთ-ერთ უმთავრეს და პოპულარულ სიუჟეტს წარმოადგენს „გმირის დაბადება“, რომელიც, უკიდურესად განზოგადებული სახით რომ გადმოცეთ, ეპოსის გმირს, ან მეფეს მიიჩნევს ქალღმერთის, თუ

⁴⁰ ვ. ბარდაველიძე, ქართული (სვანური) საწესო... გვ. 92—127.

⁴¹ იქვე, გვ. 127—130.

⁴² იქვე, გვ. 49—50.

მისი რომელი იპოსტასური ცხოველის (ძირითადად ჯიხვის, ირმის) დაბადებულად ან აღზრდილად. სიუჟეტის მიხედვით ყრმის მამა არის მონადირე. ამ საკითხის შესახებ ვრცელი ლიტერატურა არსებობს და მის განხილვას არ შეუდგებოდა⁴³. არსი ხსენებული ეპიზოდისა გამოიხატება მიწიერი ჭაბუკის სანადიროდ წასვლითა და მისი სასიყვარულო ურთიერთობით ნადირთა მფარველ ქალღვთაებასთან⁴⁴. ურთიერთობის შედეგად იბადება გმირი. ამირანის ეპოსში ეს მომენტი გარდაქმნილია ამირანის მიერ ღვთაების ასულის მოტაცებად ცაში დაკიდული კოშკიდან, რასაც წინ უძღვის გმირის სანადიროდ წასვლა და ირმის დევნა. მონადირეა სომხური ეპოსის „დავით სასუნცის“ გმირი დავითი⁴⁵. ნადირობის ეპიზოდი ჩართულია მეფე ფარნავაზის ბიოგრაფიაში. მართალია, ნადირობა აქ არ არის დაკავშირებული არც სასიყვარულო ურთიერთობასთან, არც ქორწინებასთან, მაგრამ იგი მნიშვნელოვან, მიზეზობრივ როლს ასრულებს საზოგადოების და სახელმწიფოს რეგენერაციის პროცესში: ირმის დევნისას ნაპოვნი განძით ფარნავაზმა თავისი სამეფო უფლებები აღიდგინა და ახალი სახელმწიფო შექმნა⁴⁶. ამასთანვე აღსანიშნავია, რომ ფარნავაზი, თანახმად მისი სიზმრისა, მზის რჩეულად, „სოლარულ გმირად“ გვევლინება, და მის წარმატებას განაპირობებს მზის კეთილგანწყობა. მოტანილი ლეგენდარული სიუჟეტი ცხადყოფს, რომ ლეონტი მროველის ხანაში ხალხური სიტყვიერება ფარნავაზს წარმოსახავდა როგორც მითოსურ გმირს, პირველ მეფეს, სახელმწიფოს დამაარსებელს, ახალი რელიგიის შემომღებს, რომლის ბიოგრაფიაც ამ ტიპიური სახისათვის შესაბამისი ქარგის მიხედვით იყო აგებული. ამ წარმოდგენის შესაბამისად, გარდაცვალების შემდგომ, ქართლოსის მსგავსად, იგი იკრძალება საკრალურ ცენტრში, არმაზის კერპის წინაშე დამის მიერ ჩამოყალიბებული სოციალურ-ორგანიზაციის სარწმუნოებრივ სამყაროში აგრძელებს არსებობას. ამიტომ საყურადღებოდ გვეჩვენება ის გარემოება, რომ ხალხური წარმოდგენა ფარნავაზს ჭაბუკობისას მონადირეობას მიაწერს (თუმცა შეიძლება თავის დაფარვის მიზნით ნებისმიერი სხვა საქმე ეკეთებინა), რამაც გადამწყვეტი პრაქტიკული და მითოსური როლი შეასრულა მომავალი მეფის ცხოვრებაში. ამ გადმოცემაში არეკლილია მონადირესთან დაკავშირებული უძველესი მითოსური წარმოდგენები, რაც ჭაბუკი მონადირისა და ქალღვთაების სასიყვარულო ურთიერთობებში, „გარესა“ და „მინას“ დაპირისპირებასა და „მონადირე-მეფის“ მიერ სოციალური ჯგუფის რეგენერაციის შესახებ არსებულ წარმოდგენებში იღებს სათავეს.

თავისი განსაკუთრებული მნიშვნელობა ნადირობამ ფეოდალური შუა საუკუნეების მანძილზე შემოინახა. ნადირობას ზოგჯერ ისეთი სპეციფიკური ფორმა ეძლეოდა, რომ მისი რიტუალური მნიშვნელობა სრულიად უეჭველად გვეჩვენება. მაგალითად, „ხელმწიფის კარის გარიგება“, XIV ს-ის ძეგლი, გვამცნობს, რომ ახალ წელს საზეიმოდ იმოსებოდა მონადირეთუხუცესი (სახელმოკლე ყვითელი ყაბაჩით), მეფეს მიაართმევნ მოხარშულ თავს ველური ტანისას და მწვადს, მონადირეთუხუცესი იკითხავს თუ ხვალ საით აპირებს

43 მ. ჩიქოვანი, მიჯაჭვული ამირანი, ტექსტი № 37; ე. ვირსალაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 75; 91—114; ი. სურგულაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 83—9.

44 ი. სურგულაძე, სივრცობრივი ასპექტები ქართველოლოგიურ და მითოსურ წარმოდგენებში, გვ. 148—152.

45 Давид Сасунский, Ереван, 1939, с. 192—220.

46 ქართლის ცხოვრება, I, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, გვ. 20—26.

მეფე ნადირობას, პასუხს რომ მიიღებს, შემდეგ მეფე ჰიქას უბოძებს მონადირეთუხუცესს, იგი მწვადს შესჭამს და უქანვე, თავის ადგილას მიადგება⁴⁷. სამწუხაროდ, აღწერილი არ არის თუ როგორ ტარდება ნადირობა, მაგრამ ნათქვამია, რომ მეფის კარზე იკრიბებიან მონადირეები შობის შემდგომ და რჩებიან ხორციელის აღებამდე, ე. ი. ვიდრე მარხვა დაიწყებოდეს. მიუხედავად ცნობების სიმცირისა, ცხადია, რომ საახალწლოდ პირთმეულ ეშვის თავს გარკვეული რიტუალური მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა, რასაც ცხადად მოწმობს საქართველოში საახალწლოდ ღორის შეწირვის ჩვეულება. ამასთანავე გარეული ტახის კავკასიური და აღმოსავლური მითოსი მრავალ საინტერესო თვისებას მიაწერს⁴⁸. იგი „ბერეკაობა-ყვენობის“ ერთ-ერთი მთავარი მონაწილეა, არის დიონისის მკვლეელი და ა. შ.

უფრო ვრცელ ცნობას ამ საახალწლო ნადირობის შესახებ ვახუშტი ბაგრატიონი გვაწვდის: „... ახალ წელს, ერთ იანვარს, ... შემდგომად წირვისას სრულიად ერისთავნი, ხელისუფალნი და დარბაზის ერნი (მეფეს უკვლევდა ი. ს.) თვისთვითა ბარებულთა, ეს იგი არს: ბაზიერთუხუცესი — შავარდენ-ქორსა და თავსა ველურის ეშვისასა მოოქროვილსა... ხოლო ერისთავნი — ცხენთა არაკეთილთა..., ... ხოლო ცხენთა მათ ერისთავთა მორთმეულთა განიყვანის ბაზიერთუხუცესი, სადა იყო სანადირო მეფისა შემოღობილი ახლოს მეფისა სამყოფისა, და დახოცნის ცხენნი იგინი მწუხრსა მას შემოღობილსა მას შინა, და მას ღამესა აღივსის შემოღობილი იგი მელითა, ტურიითა, მგლითა, და დილასა მცველმან მისგან ჩამოხურნის კარნი დაამწყვდივის მას შინა. ხოლო მეორე დღესა შეჯდის მეფე წარჩინებულთა თვისითა და მივიდის ადრიან მუნ. მაშინ გამოუშვიან მხეცნი იგინი და დაუწყიან ისრითა სროლა და სიკუდილი მათი. ესრეთ იკულევდიან და შემოვიდონ მხიარულნი სანადიმოდ“⁴⁹.

დიდი ნადირობა იმართებოდა სამეგრელოში საყველიეროდ. ამის შესახებ ცნობა დაცული აქვს არქანჯელო ლამბერტის. ნადირობა ძლიერ უხვი ყოფილა, რასაც მოწმობს მისიონერის მიერ მოტანილი რიცხობრივი მონაცემები⁵⁰. ამასთანავე, განსხვავებით ვახუშტის აღწერილობისაგან, აქ მონადირეები ირემზე ნადირობდნენ, ცხენდაცხენ მისდევდნენ და ისარს სტყორცნიდნენ, ოღონდ ნადირის შეგროვება-აღმოჩენა წინასწარ ევალებოდა მომსახურე პერსონალს.

ახალი წლის ღღესასწაულის ეს თავისებურება კარგად შეუძინევია ნ. ბიზანიშვილსაც, რომლის თანახმად, „ძველ დროში ახალწელიწადს ვაჟკაცობის იერი ედო და მაღალი წოდებაც ამ ღღესასწაულს ისე მიეგებებოდა ხოლმე, თითქოს საომარი ღღეაო, საომარი ვარჯიშობააო... მათი საახალწლო ნადიმობა წარმოადგენდა საომარს ღღეობას... საახალწლო ღღეობის სულსა და გულს ნადირობა შეადგენდა“⁵¹. განსხვავებით მაღალი წრის საახალწლო წესისაგან, იგი იქვე აღწერს დაბალი წრის ხალხის წესებსაც, სადაც თუ ღორის თავს არ ჩავთვლით, ნადირობის არავითარი ნაკვალევი არ ჩანს, მაგრამ ღორის თავი

47 ქართული სამართლის ძეგლები, წიგნი II, თბ., 1966, გვ. 80.

48 *Адыгейские сказки*, Майкоп, 1957, с. 134—135.

49 ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 28—29.

50 არქანჯელო-ლამბერტი, საქართველოს აღწერა, თბ., 1958, გვ. 59—60.

51 ნ. ბიზანიშვილი, ეთნოგრაფიული ჩანაწერები, თბ., 1940, გვ. 142—149.

უსათუოდ თვალსაჩინო რიტუალურ შენაწირად ითვლება და „აბრამიანზე“ დევს კერის წინ. სხვა დანარჩენი, რაც საწესო სუფრაზე მოტანილი (განსაკუთრებით რიტუალური, სხვადასხვა ფორმის პურები, მთლიანად აგრარული ინტერესების სფეროშია მოქცეული. ამასთანავე ხალხურ დღესასწაულთა წლის ციკლი სქესთა ურთიერთობის ნიშნით აღბეჭდილი რიტუალებით ტარდებოდა, რომელიც ადამიანთა და ცხოველთა გამრავლებისათვის იყო გამიზნული⁵². ეს რიტუალები, ისევე როგორც უხვი ნადირობა, ერთი და იმავე სისტემის ნაწილებია და გარკვეულად ადექვატურ ღირებულებებს წარმოადგენენ. თუ მეფისა და მაღალი წრის საახალწლო რიტუალის „სული და გული „ნადირობა“ იყო, დაბალ ფენაში იგი შემონახულა „მეფის განადირების“ სახით, როცა სასიძო, „მეფის“ რანგში მყოფი პირი სქესობრივი აქტივობის ხანაში, თავის მდგომარეობასა და საზოგადოებრივ მნიშვნელობას აქცენტს ნადირობით უსვამს. უძველესი მისტერიის ენით იგი, ისევე როგორც არქაული „მეფე“, ამ მომენტში ჭაბუკ ღვთაებას განასახიერებს და დედა ღვთაების წილში მიიღებს თავისი მითოსური მრწამსისათვის ხორცის შესასხმელად. კოსმოსური აღდგენის ეროტიული ძალებით შეპყრობილი „მეფე“ ის მითოსური მონადირეა, რომლის გამოსახულებებსაც ვხედავთ ცნობილ ბრინჯაოს სარტყლებზე. ჩვენი აზრით, ამ ძეგლებზე თავს იყრის ყველა კომპონენტი, რომელიც მოტანილ მრავალფეროვან მასალაში ცალკეულ ელემენტებადაა გაბნეული: აქ არის ფალიური გმირი, მონადირე, რომლის მოქმედება არაეჭვოვანად გარემოშია გაშლილი (რადგან იგი ფალიურია!). თუ რას შეიძლება ნიშნავდეს ეს სცენა, ეს გარკვევითაა ნათქვამი ქართულ და მსოფლიო მითოსში. აქ ჭაბუკი „მონადირე-მეფე“ დაეძებს თავის მიჯნურს, მშვენიერ ქალ-ღვთაებას, რათა სიკვდილის ფასად მოპოვებული სიყვარულით კვლავ აღორძინოს მიძინებული ქვეყანა და კიდევ ერთი ციკლი, ერთი წრე მიუმართოს დროის კრიალოსანს. ქართული ხალხური ქორწილი, ახალი წელი, წვიმის გამოწვევა, თუ ბერიკაობა-ყიენობა, უძველესი საგაზაფხულო მისტერიის სახეშეცვლილი ნაირსახეობები თუ დამოუკიდებელ დღესასწაულებად ქცეული ფრაგმენტები უნდა იყოს, რომელთა შორის თვალჩინილი განსხვავების მიუხედავად, კარგად ჩანს მათი საფუძველი, გენეტიკური ძირი, რომელშიც სხვადასხვა ისტორიულ ხანაში და სოციალურ გარემოში სპეციფიკური, კონკრეტული სახეები წარმოიშვა. ასეთივე გადმონაშთი უნდა იყოს ჩვენთვის ამჟამად საინტერესო „მეფის განადირების“ რიტუალი, რომელიც უძველესი, ადრეკლასობრივი ეპოქებიდან დღემდე შემოუნახავს ქართველ ხალხს. კულტურის ელემენტის ასეთი მდგრადობა არა მარტო მითოსურ-რელიგიური თვალსაზრისითაა საინტერესო, არამედ იგი მნიშვნელოვანი არგუმენტია კულტურულ-გენეტიკური და ეთნოგენეტიკური საკითხების კვლევისას.

„მეფის განადირების“ რიტუალს თავისი ისტორიის მანძილზე გავლილი აქვს სრული დესაკრალიზაციის პროცესი და მისი ძველი მნიშვნელობის პოვნა, როგორც ვნახეთ, მხოლოდ საგანგებო კვლევით თუ მოხერხდება. რიგი ფაქტებისა მეტყველებენ, რომ დესაკრალიზაციას ვულგარიზაციაც მოჰყოლია და ეს არქაული წესი ხშირად უშვერი ღრეობისა და თავგასულობის

⁵² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 19; ვ. ბარდაველიძე, ქართული (სვანური) საწესო... გვ. 92 და შემდეგ; ჯ. რუხაძე, ქართველი ხალხის სამეურნეო ყოფის ისტორიიდან, თბ., 1954 (ხელნაწერი); ჯ. ონიანი, ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან (სვანური მურყვამობა-კვირაობა), თბ., 1969 (ხელნაწერი).

უხამს გამოხატულებად ქცეულა. ზემოთ უკვე იყო აღნიშნული, რომ ზოგჯერ მაყრების საქციელს „უმსგავსად“ თვლიდნენ, მაგრამ წესის გამო ვერაფერს ეუბნებოდნენ. ასევე „უმსგავსად“ იქცეოდა ალბათ ის მაყრიონიც, რომელიც ზ. ერისთავის აღწერილობით, ახლდა მეფეს და სოფლებში პირუტყვს ზოცავდა. საფიქრებელია, რომ მეფის მხრივ ზარალის კომპენსაცია ყოველთვის არ კმაროდა კონფლიქტის ამოსაწურავად. ახალ ქართულ ლიტერატურაში საკმაოდ ხშირად გვხვდება სცენები, სადაც შეზარხოშებული ბატონები გართობის მიზნით ზოცავენ გლეხების პირუტყვს, ასევე ხშირია ყოფაში წრეგადასული ლხინისას მასპინძლის თუ საკუთარი ფრინველისა და პირუტყვის სხვადასხვა იარაღით დაზოცვის მაგალითები. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს არქანჯელო ლამბერტის ერთი ცნობა. იგი წერს: „ერთხელ მე მივედი ჩემს მეგობარ ეპისკოპოსთან, რომელიც თუმცა ხნიერი იყო, მაგრამ დარბაისლობა აკლდა (ეპისკოპოსი და მისი ახლობლები ხუთი საათი სუფრასთან ისხდნენ და უკვე მთვრალეები იყვნენ — ი. ს.)... როცა ეპისკოპოსს ჩემი მისვლის ამბავი მოახსენეს, უეცრად წამოხტა სუფრიდან და დიდად გახარებული შემომეგება. მომისვა გვერდით და ბრძანა მისი ჯოგიდან საუკეთესო ზბო მოეყვანათ. ზბო რომ მოიყვანეს, ცოცხალი მიაბმევინა ხეზე და ჩემი სიამოვნებისათვის და პატივის საცემლად მოისურვა თავის ხელით მოეკლა. ამისათვის მოატანინა თოფი, ესროლა ზბოს და მოჰკლა. ამით თვითონაც ისიამოვნა და მთელმა შეკრებილებმა ტაში დაუკრეს. ზბო მაშინვე გაატყავეს და წაიღეს სამზარეულოში, საჩქაროდ შეწვეს, მოამზადეს და მოიტანეს სუფრაზე“⁵³.

ცხადია, ამ საქციელს „მეფის განადირებასთან“ პირდაპირი კავშირი არა აქვს, მაგრამ მისი „პრესტიჟულობა“ სათავეს იღებს მრავალსაფეხურიანი არქაული მისტერიიდან, რომელშიც პურობასთან ერთად რიტუალური ნადირობაც შედიოდა. ფეოდალურ საზოგადოებაში, დესაკრალიზაციის შემდგომ, ამ რიგის მოქმედებებმა სპეციფიკური სოციალური შეფერილობა და ზნეობრივად დეგრადირებული სახე მიიღო.

დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას, რომ ქართულ ხალხურ ქორწილში შემონახული რიტუალი, „მეფის განადირება“ სათავეს იღებს მიწისმოქმედ, უკვე დიფერენცირებულ საზოგადოებაში. იგი, ისევე როგორც ქორწილი, დიდი აგარარული მისტერიის ერთი ბლოკია, რომელიც სტილიზებული სახით შემოინახა სოციალურ ყოფაში, კერძოდ ინკორპორაციის ხალხურ წესებში.

И. К. СУРГУЛАДЗЕ

К ИЗУЧЕНИЮ МИФОЛОГИЧЕСКИХ И СОЦИАЛЬНЫХ АСПЕКТОВ ОДНОГО СВАДЕБНОГО РИТУАЛА («Охота царя-жениха»)

Резюме

В грузинской народной свадьбе сохранялся один, довольно необычный ритуал, так называемая «охота царя», т. е. жениха. В разных уголках страны были распространены разные варианты:

а) на второй день свадьбы жених и невеста (мепе-дедопали, царь и царица) со своими друзьями, во дворе дома жениха устраивали

хороводы. В это время мать жениха с крыльца выбрасывала курицу, и гости, в особенности дружки невесты, старались поймать ее. Пойманную курицу они забирали с собой;

б) жених и невеста со своими дружками, музыкантами и т. д. обходили дома родственников и соседей, где их радушно принимали, на скорую руку накрывали стол и преподносили подарки, среди прочих — птицу, поросенка, которых они забирали с собой. Все это шествие сопровождалось песнями и хороводами;

в) жених (мепе-царь) устраивался на крыльце и пировал вместе со своими дружками. В это время к нему подносили домашних кур и он одним ударом кинжала отрубал им головы. Кур готовили и подавали на стол;

г) во время подобных обходов (напр., в Имерети) домашних животных и птицу стреляли из револьверов и ружей, и этот деградированный ритуал, несмотря на его престижность, вызывал открытое негодование со стороны народа;

д) по описанию Р. Эристави, жених и его дружки, целый отряд всадников, по дороге к дому невесты (а эта дорога иногда измерялась несколькими десятками верст) в деревнях буквально охотились за всякой живностью, разносили ограды и т. д., нанося тем самым немалый ущерб населению, несмотря на готовность жениха оплатить все.

Так это было почти по всей Грузии.

Ритуал «охота царя-жениха» ярко отразился и в народном устном творчестве, где описывается настоящая богатая охота на фазанов, оленей, ланей и т. д. с ружьями или стрелами, и она восхваляется как военная победа царя (порой нелегко разобраться, кого подразумевает текст, жениха или настоящего царя). Сопоставление этнографических и фольклорных данных показывает, что кража или убийство домашних животных и птиц боевым или охотничьим оружием является непосредственным символическим отражением ритуально-мифологической охоты царя-жениха.

Весьма интересным фактом является также признание царем и царицей новобрачных, ибо эти термины, обозначающие высшую ступень феодальной иерархии, совершенно не подходят женихам-простолюдникам, стоящим на самой низкой ступени той же иерархии, но, тем не менее, постоянно именовавшихся царями и царицами за весь период свадебных обрядов. Следует полагать, что термин «мепе» (царь) обозначал жениха еще в ту эпоху, когда он имел менее дифференцированное социальное значение и гораздо большую мифо-религиозную и культурную нагрузку. Эти представления указывают на сохранность в быту грузин древнейшего пласта верований о божественности вождя или царя. Кроме свадебных обрядов, в народном быту засвидетельствован целый ряд ритуальных действий, напр., карнавалы, обряды вызывания дождя и т. д., где «царь»-новобрачный выступает как символ мужской плодотворной силы с явными следами древних мифо-космологических представлений.

Согласно письменным памятникам, ритуальная охота входила в празднества царского двора новогоднего цикла. По преданию первый царь Иберии, Парнаваз, в молодости был выдающимся охотником и во время охоты нашел клад, давший возможность завоевать власть. Ритуальная новогодняя охота и образ первого царя-охотника в далекой исторической ретроспективе пересекаются, с одной стороны, с «царем-женихом» и гротескными царями масленичных карнавалов, с их

обнаженной сексуальной символикой, шествиями животных и другими общенародными действиями, а с другой — с героем охотничьих сцен на известных кавказских бронзовых поясах, в особенности с той группой изображений, где этот фаллический герой преследует дичь.

В заключение можно сказать, что в грузинской народной свадьбе сохранился эпизод из древней мистерии в виде «охоты царя-женыха», а сама свадьба рассматривалась как высшая акция возрождения природы, которая разыгрывалась в древности всей общиной при участии главы социальной группы — «царя».

წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის
ინსტიტუტის საქართველოს სულიერი კულტურის ეთნოგრაფიული
შესწავლის განყოფილებამ

პირველი შენიშვნა

საქართველოს დემოკრატიული ინტელიგენცია რეაქციის წლებში
(1907—1910 წწ.)

1907 წლის 3 ივნისს მეფის მთავრობამ მეორე სახელმწიფო სათათბირო გარეკა, ხოლო სათათბიროს სოციალ-დემოკრატიული ფრაქცია დააპატიმრა. სამი ივნისის სახელმწიფო გადატრიალება მოასწავებდა რუსეთის პირველი რევოლუციის დასასრულს. დაიწყო რეაქციის პერიოდი, რომელიც უკავშირდება მსხვილი შემამულის, მინისტრთა საბჭოს თავმჯდომარის სტოლიპინის სახელს. ვ. ი. ლენინი 1910 წელს დაწერილ ნაშრომში — „დემონსტრაციის დასაწყისი“ რეაქციის შემოტევის შედეგად შექმნილ მძიმე ვითარებას შემდეგნაირად ახასიათებდა: „მეფის მთავრობა, შემამულები და კაპიტალისტები ცოფმორეულნი შურს იძიებენ რევოლუციურ კლასებზე, და პირველ რიგში პროლეტარიატზე, რევოლუციაში მონაწილეობისათვის, — თითქმის ჩქარობდნენ, რათა მასობრივი ბრძოლის დროებითი შეწყვეტა გამოეყენებინათ თავიანთი მტრების მოსასპობად“¹.

სტოლიპინის რეაქციის შავბნელ ხანაში თვითმპყრობელობამ განსაკუთრებული სისასტიკით შეუტია ე. წ. განაპირა მხარეებს. რეაქციის სუსხი მწვევად იგრძნეს საქართველოს მშრომელებმაც. საქართველოს თითქმის ყველა მახრადში მოქმედებდნენ დამსჯელი რაზმები და სამხედრო საველე სასამართლოები. 1907 წელს თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიებიდან აღმინისტრაციული წესით გადასახლეს 3704 კაცი².

ქართველი დემოკრატიული ინტელიგენცია რეაქციის შავბნელ ხანაში კვლავ ფხიზლად იდგა ეროვნული ინტერესების სადარაჯოზე. არ შეიძლება არ აღინიშნოს ის დიდი მუშაობა, რომელსაც ეწეოდა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება ხალხის განათლების საქმეში. ამ საზოგადოების მესვეურთ, ჭეშმარიტ დემოკრატებს კარგად ჰქონდათ შეგნებული, რომ მასების მძიმე მდგომარეობიდან გამოსვლა, ერის პროგრესი და აღმავლა შეუძლებელი იყო განათლების გარეშე. სწორედ რეაქციის პერიოდში, სახელდობრ, 1908 წელს ამ საზოგადოებას სათავეში ედგა განათლებული ქართველი ინტელიგენტი, სამხედრო პირი თავადი გიორგი ნიკოლოზის ძე ყაზბეგი, რომელიც დიდხანს რუსეთში მსახურობდა, იყო ვარშავის გუბერნატორი ხოლო რუსეთ-იაპონიის ომის დროს იმყოფებოდა ვლადივოსტოკის გენერალ-გუბერნატორის პოსტზე. იმისათვის, რომ მან ვერ გამოიჩინა სათანადო ერთგულება თვითმპყრობელობისადმი სამართალში მიცემას უპირებდნენ, მაგრამ დასჯერდნენ სამსახურიდან დათხოვნას. იგი ენერ-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 16, გვ. 442.

² საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. VI, თბ., 1972, გვ. 283.

გიულად შეუდგა საქმიანობას წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების თავმჯდომარის რანგში. „ყველა ის გაუმჯობესება, რომელიც ამ წლებიდან საზოგადოების საქმიანობას დაეტყო, მისი ინიციატივის და მოღვაწეობის შედეგი იყო...“³. ამ საზოგადოების არაერთი მოღვაწე, ქართველი დემოკრატიული ინტელიგენციის თვალსაჩინო წარმომადგენელი, ცარიზმის ადმინისტრაციის მხრივ დევნასა და რეპრესიებს განიცდიდნენ. საზოგადოების ბევრი თვალსაჩინო მოღვაწე რეაქციის უსამართლობის მსხვერპლი გახდა. „1910 წელს მთავრობამ დააპატიმრა წ. კ. გამავრცელებელი საზოგადოების მდივანი სამსონ ფირცხალავა და გამგეობის წევრები გიგო რცხილაძე და გიორგი ლას-ნიშვილი“⁴.

მშრომელთა დასაცავად გამოსული დემოკრატიული ინტელიგენცია თავისი სოციალური შემადგენლობით არ იყო ერთფეროვანი. მასში გაერთიანებული იყო აგრეთვე თავადაზნაურობის მოწინავე ნაწილიც. ცნობილია, რომ თავადაზნაურობის წრიდან ბევრი თვალსაჩინო რევოლუციონერი გამოვიდა. ისინი ამშვენებდნენ პროლეტარულ ინტელიგენციას. ქართველი ხალხის ეროვნული ინტერესების სადარჯოზე კვლავ მტკიცედ იდგა დიდი ილია. ჩვენ აქ არ შევედგებით ილია ჭავჭავაძის შეხედულებათა ჩაღრმავებულ განხილვას, რადგანაც ეს საკითხი სათანდოდაა გაშუქებული ჩვენს ისტორიოგრაფიაში. დაქვნთ მხოლოდ, რომ მისი „ბუნტარული“ შეხედულებები აღიზიანებდა თვითმპყრობელობას. ცარიზმის დამკჷაშებთან ერთად ილია ჭავჭავაძისადმი ზოზლსა და სიძულვილს არ მალავდნენ მისი პოლიტიკური მოწინააღმდეგენი. ქართველი ხალხის მტრები მოუთმენლად ელოდებოდნენ შესაფერ მომენტს რათა ანგარიში გაესწორებინათ დიდი მგოსნისათვის. ასეთი მომენტიც დადგა. 1907 წლის 30 აგვისტოს, როდესაც ილია მეუღლესთან ერთად საგურამოში მიემგზავრებოდა ეტლით, წიწამურთან თავს დაესხნენ დაქირავებული მკვლელები. ერის სულიერი მამის სიკვდილის ამბავი უმაღლ მოედო მთელ საქართველოს. ილიას მეუღლე ოღლა თადეოზის ასული გურამიშვილი 1908 წელს მეფისნაცვლისადმი მიწერილ წერილში სთხოვდა მას მიეღო ენერგიული ზომები ილიას მკვლელების გამოსავლენად. იქვე აღნიშნავდა, რომ: „მე ვიქნებოდი ბედნიერი თუ კატასტროფის ადგილას მოვკვდებოდი ჩემს დაუვიწყარ ქმართან ერთად, მაგრამ ბედისწერამ ისურვა დაეზოგა ჩემი სიცოცხლე სატანჯველად“⁵. ისიც ზომ ცნობილია, რომ ოღლა თადეოზის ასული არ მოითხოვდა ბოროტმოქმედთა სიკვდილით დასჯას, რადგანაც, როგორც იგი მიუთითებდა, ილიასიკვდილით დასჯის წინააღმდეგი იყო. რეაქცია აძლიერებდა რეპრესიებს. ქართველი დემოკრატიული ინტელიგენცია დარბევა-აწიოკების ობიექტად იქცა. უკიდურესად მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდა დემოკრატიული ინტელიგენციის მოწინავე რაზმი—სახალხო მასწავლებლობა. რევოლუციურად განწყობილი პედაგოგები „წესრიგის დამცველთ“ მიაჩნდათ ახალგაზრდობაში „მაენე“ შეხედულებათა გამავრცელებლად. ამიტომ, ბუნებრივია მათ წინააღმდეგ განსაკუთრებულ „გულმოდგინებას“ იჩენდნენ დამსჯელი ორგანოები. იმისათვის, რომ ნათელი წარმოდგენა ვიქონიოთ „მართლწესრიგის დამცველთა“ ველურ სისასტიკეზე რევოლუციურ საქმიანობაში შემჩნეულ მასწავლებელთა მიმართ, ვფიქრობთ უპრიანი იქნება მოვიტანოთ შესაბამისი

3 გ. ლასნიშვილი, „მემუარები“, თბ., 1934, გვ. 257.

4 ტ. ხუდელაძე, ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრც. საზოგადოება, 1960, გვ. 87.

5 საქ. სსრ ცსსა, ფონ. 13, აღწ. 30, ს. 24, ფურც. 1.

მაგალითი. ცნობილია, რომ მუსიკოსი და კომპოზიტორი ია კარგარეთელი მოღვაწეობდა თბილისის სასულიერო სემინარიაშიც ქართული გალობის მასწავლებლად. იგი მოსწავლეებს ძველ მივიწყებულ სიმღერებს ასწავლიდა, უღვივებდა მათ პატრიოტულ გრძნობებს, რითაც რასაკვირველია ზემდგომი ორგანოები უმაყოფილონი იყვნენ. მოსწავლეებში იგი ავრცელებდა რევოლუციურ იდეებს. ამის გამო ია კარგარეთელის გვარი ჟანდარმერიას შეტანილი ჰქონდა ე. წ. „შავ სიაში“. ჟანდარმერია და პოლიცია შესაფერ მომენტი უცდიდა რათა ანგარიში გაესწორებინა მისთვის. ეს მომენტიც დადგა. სახალხო განათლების დეპარტამენტი მოღვაწე იპოლიტე ვართაგავა თავის „მოგონებებში“ წერს: „რევოლუციის დამარცხების შემდეგ, სპექტაკლი რომ დამთავრდა ია ბრუნდებოდა თავის ბინაში. უტბად მას თავს დაესხნენ პოლიციელები, ჩასვეს ეტლში და გააქანეს, ერთ-ერთ მიყრუებულ ქუჩაზე ჩამოიყვანეს და დაახალეს რამდენიმე ტყვია. წაქეუული და სისხლში მცურავი ია რამდენჯერმე გადაატრიალ-გადმოატრიალეს და როცა დარწმუნდნენ, რომ მკვდარია, ჩასხდნენ ეტლში და დაბრუნდნენ ქალაქში. იას თურმე გრძნობა შერჩა, მოუმკვდარუნებია თავი და ამით შეცდომაში შეიყვანა მკვლელები...“⁶.

უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ გამკაცრებული რეპრესიების პირობებში ბევრი ინტელიგენტი, რომელიც ადრე თანაუგრძნობდა და მონაწილეობდა რევოლუციურ აქციებში კარგავს რწმენას, ვარდება პესიმიზმში და რელიგიურ საბურველში ეხვევა. რეაქციის შემოტევის შედეგად გულგატეხილმა ინტელიგენციის გარკვეულმა ნაწილმა რევოლუციის ზურგი შეაქცია. აქვე დავძენთ, რომ იმედგაცრუებამ უპირატესად მოიცვა ინტელიგენციის თავდაზნაურული და ბურჟუაზიული ზედა ფენა, „რაც შეეხება დემოკრატიულ ინტელიგენციას საერთოდ, იგი კვლავ რჩებოდა დემოკრატიული და სოციალისტური რევოლუციის საიმედო რეზერვად და მოკავშირედ“⁷. მიუხედავად იმისა, რომ რეაქციამ მძიმე დარტყმა აგება რევოლუციურ ძალებს ქართველი დემოკრატიული ინტელიგენცია განაგრძნობდა თავის კეთილშობილურ საქმიანობას ერის საკეთილდღეოდ, არ ჩამკვდარა მისი საბრძოლო განწყობილებაც. ბოლშევიკებმა სერიოზული ყურადღება დაუთმეს საქართველოს დემოკრატიულ ინტელიგენციასთან მუშაობის საკითხებსაც. დემოკრატიულ ინტელიგენციასთან მუშაობის საქმეში დიდი წვლილი შეიტანა „ბოლშევიკების ლიტერატურულმა ბიურომ“, რომელიც 1907 წელს შეიქმნა. იგი წარმოადგენდა ბოლშევიკების ხელმძღვანელ პარტიულ ცენტრს.

ქართველი დემოკრატიული ინტელიგენციის საღი ნაწილი რევოლუციური განწყობილების ერთგული დარჩა და დაუცხრომლად განაგრძნობდა ბრძოლას თვითმპყრობელობასთან. კვლავაც აღანთებდნენ თავისუფლებისათვის მებრძოლთა თვინითი ქმნილებებით აკაკი წერეთელი, ვაჟა-ფშაველა, იაკობ გოგებაშვილი და სხვები. საბრძოლო განწყობილება იგრძნობოდა ექვთიმე თაყაიშვილის სტატიებში, რომლებშიც მხილებული იყო ბურჟუაზიულ-ნაციონალისტური გამოხდომები მეცნიერულ-დემოკრატიული აზრის წინააღმდეგ. ენერგიულად იღვწოდა დემოკრატიული უფლებების დამკვიდრებისათვის ივანე ჯავახიშვილი, რომელიც თავის საჯარო ლექციებში მსმენელებს განაწყობდა ცა-

6 საქ. სსრ სგმ. ი. ვართაგავას არქივი, 2536 (ბ), ფურც. 616—617.

7 ა. ს. უ რ გ ლ ა ძ ე, ქართველი დემოკრატიული ინტელიგენცია სამ რევოლუციურ (1900—1921), თბ., 1986, გვ. 195.

რიზმის კოლონიური რეჟიმის წინააღმდეგ საბრძოლველად. მხოლოდ ძლევამოსილ სოციალისტურ რევოლუციას ძალუძდა კოლონიური ჩაგვრისაგან „ინოვაციების“ სრული განთავისუფლება, ეროვნული საკითხის სამართლიანად გადაწყვეტა. ეს კარგად იცოდნენ ბოლშევიკებმა, რომლებიც „კვლავ მტკიცედ იცავდნენ კლასობრივი ბრძოლის პრიმატობას და სოციალ-პოლიტიკური პრობლემების გადაჭრა მიაჩნდათ ეროვნული საკითხის გადაწყვეტის წინაპირობად“⁸. დიდი მნიშვნელობა ოპორტუნიზტებისაგან მარქსიზმის დაცვის საქმეში ჰქონდა ლენინის ნაშრომს „მატერიალიზმი და ემპირიოკრიტიციზმი“, რომელიც 1909 წელს გამოვიდა. ამ ნაშრომში ვ. ი. ლენინმა დაიცვა და განავითარა მარქსისტული ფილოსოფიური მატერიალიზმი, მატერიალისტური დიალექტიკა, ისტორიული მატერიალიზმი.

ქართველ დემოკრატიულ ინტელიგენციაში (ლენინის ეს გენიალური ნაშრომი უმაღლეს გავრცელებად. ამ ნაშრომმა, ისევე როგორც რუსეთში—ჩვენშიც, უდიდესი როლი შეასრულა, მარქსიზმის ფილოსოფიის სიწმინდისათვის ბრძოლაში. ვ. ი. ლენინის აღნიშნული ნაშრომის შესწავლის შედეგად დემოკრატიული ინტელიგენციის ბევრმა წარმომადგენელმა თავი დააღწია იდეურ დაბნეულობას.

(რევოლუციის დამარცხების შემდეგ რეაქციის დამკვიდრება მწვავედ განიცადეს ქართული მწერლობის წარმომადგენლებმაც. ჩვენი მწერლების დიდი ნაწილი, ქართველი დემოკრატიული ინტელიგენციის ეს მოწინავე რაზმი ყოველთვის ცხოვრების შუაგულში იმყოფებოდა და მშობლიური ხალხის ჭირისა და ღვინის თანაზიარი გახლდათ. რეაქციის პერიოდში პესიმისტური განწყობილება დაეტყო ჩვენი მწერლობის არაერთი წარმომადგენლის შემოქმედებას. აღნიშნულის ნათელსაყოფად მრავალი ფაქტის მოტანა შეიძლება. მაგალითად, ცნობილი პოეტის, კოტე მაცაშვილის შემოქმედებაში იგრძნობა პესიმისტური განწყობილება, მომავლისადმი რწმენის დაკარგვა. ქართული ლიტერატურის სინდისის (ასე უწოდა კ. მაცაშვილს ნ. მიწიშვილმა — გ. შ.) უნუგეშო განწყობილება ძლიერდება რევოლუციის დამარცხების შემდეგ. „კოტე მაცაშვილი „გაზაფხულის დღეთა მგოსანი“, როგორც თვითონ უწოდებს თავის თავს, დადუმდა, ჩაიფერფლა. კ. მაცაშვილი მტკივნეულად განიცდიდა იმ რეპრესიებს, რომელსაც მეფის რუსეთი მიმართავდა რევოლუციის დამარცხების შემდეგ“⁹.

ბუნებრივია, უიმედო განწყობილება ჩვენი პოეტისა დროებითი გახლდათ. მალე რევოლუციურ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის გამოცოცხლებამ კვლავ დაუბრუნა ოპტიმიზმი მის შემოქმედებას.

ბოლშევიკების მრავალმხრივი საქმიანობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი პრაქტიკული ამოცანა იყო ყოველმხრივი დახმარების გაწევა პოლიტიკური პარტიზანებისადმი, მათი ციხიდან გაქცევის ორგანიზება და ა. შ. ბოლშევიკების მიერ ენერგიული და გაბედული ზომების განხორციელების შედეგად 1907 წლის 25 სექტემბრისათვის ქუთაისის საგუბერნიო ციხიდან მოხდა 37 პატიმრის გაქცევა, რომლებსაც უმძიმესი სასჯელი მოელოდათ 1905 წლის შეიარაღებულ გამოსვლებში აქტიური მონაწილეობის გამო. ამ გაბედული აქციის ორგანიზებაში აქტიური მონაწილეობა მიიღო ქართველი დემოკრატიული ინ-

⁸ ა. ბენდინიაშვილი, ეროვნული საკითხი საქართველოში, თბ., 1980, გვ. 193.

⁹ კ. მაცაშვილი, ლექსები, წერილები, თბ., 1985, გვ. 113—114.

ტელიგენციის თვალსაჩინო წარმომადგენელმა ცნობილმა რევოლუციონერმა გიორგი ზდანოვიჩმა (მაიაშვილმა). პატიმართა გაქცევის ორგანიზატორებს მხარი აუბა ქუთაისის მოწინავე ინტელიგენციამაც. ამასთან დაკავშირებით ბარონ ბიბინეიშვილი თავის წიგნში „მეოთხედი საუკუნის მანძილზე“ წერს: „...ქუთაისის მოწინავე საზოგადოება არა თუ თანაგრძნობით შეხვდა ამ საქმეს, არამედ ზოგი მათგანი დიდ დახმარებასაც არ იშურებდა. ვისაც კი მივმართავდი ბინისათვის, ყველა მზად იყო. ამის ნიადაგზე კუროვნებიც იყო. მაგალითად, ტენგინის პოლკის ჯარისკაცი, პოლიტიკური დამნაშავე მოსე ბეიტლერი, გუბერნატორის კანცელარიის ჰერში დავმალეთ, იმავე კანცელარიის მსხვილი მოხელის ბადუა ჩიქოვანის წყალობით. ბეიტლერთან მსვლელობა და მისთვის საკმლის მიწოდება მანვე იკისრა. ყველაზე მეტ დახმარებას გვიწევდა ოზურგეთის მაზრის თავადაზნაურთა წინამძღოლი კოწია ერისთავი. ამ საქმეში მისი გამბედაობა პირდაპირ რაინდული იყო. გაქცეულთა შორის ყველაზე დიდი პოლიტიკური დამნაშავე, დაუფიწყარი თომა ჩუბინიძე, კ. ერისთავმა ხელიხელ გაყრილი გააცილა ქუთაისიდან რაიონის სადგურამდე და თბილისში გაამგზავრა. თუ რა საფრთხეში აგდებდა იგი ამით თავის თავს, ამაზე ლაპარაკიც მეტია“¹⁰.

აღსანიშნავია ისიც, რომ ამ გაქცევით სიკვდილით დასჯის საფრთხეს გადაურჩნენ, ლეო ქიაჩელი და დავით სულიაშვილი. როგორც ვხედავთ ქუთაისის საგუბერნიო ციხიდან რევოლუციონერთა გაქცევის ორგანიზაციაში მაღალი რანგის თანამდებობის პარნიც, თავადაზნაურული ინტელიგენციის წარმომადგენელნიც მონაწილეობდნენ. ეს გარემოება კი ერთხელ კიდევ ხაზგასმით მიგვანიშნებს იმაზე რომ პრივილეგირებული წოდების არაერთი წარმომადგენელი თავისი საქმიანობით რევოლუციურ მოძრაობას ემხრობოდა და ქართველი დემოკრატიული ინტელიგენციის რიგებს ამშვენებდა. თავადაზნაურული ინტელიგენციის ბევრი წარმომადგენელი პროლეტარული ინტელიგენციის გამოჩენილი მოღვაწე ხდებოდა. ასეთთა შორის სხვებთან ერთად იმყოფებოდა სახელოვანი რევოლუციონერი პროკოფი (ალიოშა) ჭაფარიძე. თბილისის ჟანდარმთა საგუბერნიო სამმართველოს საქმეებიდან ამოღებული ცნობიდან ქუთაისის გუბერნიის რაჭის მაზრის სოფ. შარლომეთის აზნაურის პროკოფი აფრასიონის ძე ჭაფარიძის შესახებ ვგებულობთ, რომ იგი რეაქციის წლებშიც განაგრძობდა მჩქეფარე რევოლუციურ მოღვაწეობას. ცნობაში ზოგადადაა მიმოხილული ალიოშა ჭაფარიძის რევოლუციური საქმიანობა სხვადასხვა პერიოდში. ცნობაში ვკითხულობთ: „შეკრებილი ცნობებიდან გამოირკვევა, რომ პროკოფი აფრასიონის ძე ჭაფარიძე ჟანდარმთა სამმართველოსათვის ცნობილია, როგორც ტფილისის ს-დ. ორგანიზაციის ბოლშევიკთა ფრაქციის წევრი, ცნობილია ჯერ კიდევ 1900 წლიდან, როდესაც იგი ტფილისის ჟანდარმთა საგუბერნიო სამმართველოს პასუხისმგებლობაში იყო მიცემული იმ პროპაგანდისათვის, რომელმაც გამოიწვია ამიერკავკასიის რკინის გზების მთავარი სახელოსნოების მუშათა მღელვარება. ამ საქმის გამო კავკასიის სამოქალაქო ნაწილის მთავარმმართველმა ჭაფარიძეს აუკრძალა ამიერკავკასიის ფარგლებში ცხოვრება.

1908 წლის 18 მაისს ბაქოს სადგურზე ჭაფარიძეს აღმოაჩნდა ორი დაბეჭდილი პროკლამაცია: „ბოიკოტისტთა რწმუნებულების რეზოლუცია“ და „ყველა მუშას“.

¹⁰ ბ. ბიბინეიშვილი, მეოთხედი საუკუნის მანძილზე, თბ., 1931, გვ. 180—181.

ბაქოს „ოხრანნი“ განყოფილების უფროსის აგენტების იმ ცნობასთან მიხედვით, რომელიც 1908—1909 წლებს ეკუთვნის, ჯაფარიძე არის რსდმპ ბაქოს კომიტეტის წევრი და ორგანიზაციის თვალსაჩინო აქტიური მოღვაწე. ის იყო თანამშრომელი და ხელმძღვანელი მავნე მიმართულებისათვის დახურული გაზეთებისა: „ბაქინსკი პროლეტარის“, „ბაქინსკი რაბოჩის“ და „ბაქინსკი ემპლისის“...¹¹.

თავდაზნაურთა წრეს ეკუთვნოდა შესანიშნავი ექიმი, ცნობილი მწერალი და პუბლიცისტი ივანე გომართელი. იგი ქართველი დემოკრატიული ინტელიგენციის ერთ-ერთი ბრწყინვალე წარმომადგენელია. ივანე გომართელი გაბედულად იმალლებდა ხმას თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ, დაუცხრომლად იღვწოდა სამშობლოს კეთილდღეობისათვის, იყო მშრომელთა შემწე და ქომაგი. ბუნებრივია, ივანე გომართელის დემოკრატიზმი, რევოლუციური მსოფლმხედველობა აღიზიანებდა და მტრულად განაწყობდა მისადმი თვითმპყრობელობის ერთგულ დამქაშებს. „ივანე გომართელი როგორც თვალსაჩინო საზოგადო მოღვაწე, სიტყვით თუ საქმით რევოლუციის იდეებს ემსახურებოდა სადაც კი ზმა მიუწვდებოდა, უკან არსად არაფერში იხევდა, მეფის ქანდარმერიას აღრიცხვაზე ჰყავდა აყვანილი“¹². პირველი სახელმწიფო სათათბიროს დეპუტატი ივანე გომართელი თვითმპყრობელობის დამხობას მოითხოვდა. თავის ერთ-ერთ გამოსვლაში 1906 წლის 15 ივნისს სახელმწიფო სათათბირო ტრიბუნიდან ივანე გომართელმა მგზნებარე რევოლუციური სიტყვა წარმოთქვა. მან განაცხადა: „...[არც ერთ გარეშე მტერს არ მიუყენებია საქართველოსათვის ისეთი საშინელი და აუტანელი გაჭირვება, არავის არ აუკლია და გაუნადგურებია იგი ისე როგორც ეს ჩაიდინა პეტერბურგელმა მთავრობამ... ვამთავრებ რა ჩემს სიტყვას, არ შემიძლია არ მივმართო რუს ხალხს შემდეგი სიტყვებით: ისეთი მთავრობა, რომელიც უმოწყალოდ არბევს მთელ რუსეთსა და კავკასიას, ხალხის მთავრობა კი არა, ხალხის მტერია. დარწმუნებული ვარ რუსი ხალხი ყოველგვარი პროტესტის გარეშე შეისმენს ასეთ მოწოდებას“¹³. სათათბიროს დეპუტატების არისტოკრატიული ზედაფენა არ მოელოდა აზნაურისაგან მთავრობის აშკარა კრიტიკას. ივანე გომართელი ქანდარმერიის მეთვალყურეობას დაუქვემდებარეს.

როგორც ცნობილია, პირველი სახელმწიფო სათათბირო ურჩობის გამო დაითხოვეს 1906 წლის 8 ივლისს. 10 ივლისს სათათბიროს ყოფილმა წევრებმა (კადეტებმა მენშევიკებმა და ტრუდოვიკებმა) ვიბორგში გამართეს კრება, რომელმაც მიიღო კადეტების მიერ შედგენილი მანიფესტი „მიმართვა ხალხისადმი ხალხის წარმომადგენლებისაგან“, რასაც „ვიბორგის მანიფესტი“ ეწოდა. ეს დოკუმენტი მოქმედების მეტად მოკრძალებულ პროგრამას სახავდა, სახელდობრ, ცარიზმის მიმართ პასიური წინააღმდეგობის გაწევას. ვიბორგის მანიფესტზე ხელმომწერთა შორის „იყვნენ ყოფილი პირველი სახელმწიფო სათათბიროს წევრები, ქართველი მენშევიკები: ნ. ჟორდანიას, ი. რამიშვილი, ი. გომართელი, ს. ჯაფარიძე, ს. წერეთელი, ფედერალისტი ი. ბარათაშვილი და კადეტი ა. აივაზოვი“¹⁴.

11 ბ. ბიბინიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 98—100.

12 ვლ. წოწელია, ივანე გომართელი, თბ., 1979, გვ. 45.

13 იქვე, გვ. 52.

14 საქ. ისტორიის ნარკვევები, ტ. VI, თბ., 1972, გვ. 269.

მთავრობამ ვიბორგის მანიფესტზე ხელის მომწერნი სასამართლოში მისცა. პასუხისგებაში მიცემულ იქნა სხვებთან ერთად ნოე ჟორდანიაც. ამ ფაქტთან დაკავშირებით საინტერესო დოკუმენტს მივაკვლიეთ საქ. სსრ ცენტრალურ საისტორიო არქივში. როგორც დოკუმენტიდან ირკვევა სახელმწიფო საზოგადოების ყოფილი წევრი ნოე ჟორდანიას სხვისი სახელით ცხოვრებისათვის დაპატიმრეს სამი თვით. ამავე საქმიდან ჩანს, რომ ნოე ჟორდანიას თბილისში ცხოვრობდა ლევან ნიკოლოზის ძე ვახვახოვის (ვახვახიშვილის — გ. შ.) პასპორტით. თბილისის გუბერნიის უნდარმა სამმართველოს უფროსი აუწყებდა თბილისის გუბერნიისა და ზაქათალის ოკრუგის დროებით გენერალ-გუბერნატორს, რომ ჟორდანიას პასუხისგებაში იყო მიცემული იმისათვის, რომ ბრალად ედებოდა მონაწილეობა ვიბორგის მოწოდების გავრცელებაში პეტერბურგის საოკრუგო სასამართლოს მიერ¹⁵. რევოლუციურ საქმიანობას ქართველი დემოკრატიული ინტელიგენცია განაგრძობდა ემიგრაციაშიც. პარიზში, ჟენევაში, ლაიპციგში, ბერნში მცხოვრები ქართველი ინტელიგენტები რუს ემიგრანტებთან ერთად აქტიურად იყვნენ ჩაბმულნი საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში. ქართველ ბოლშევიკ ემიგრანტთა ხელმძღვანელი ბირთვი, რომელშიც შედიოდნენ მ. ცხაკაია, ს. ორჯონიკიძე, მ. ფილია, მ. დავითაშვილი, გ. ტოროშელიძე, ნ. კიკნაძე და სხვები მჭიდრო კონტაქტში იმყოფებოდნენ ვ. ი. ლენინთან. ახლო ურთიერთობაში იყო ვ. ი. ლენინთან მ. ცხაკაია, რომელიც 1907—1910 წლებში ცხოვრობდა ჟენევაში. იგი ლენინის დავალებით სხვადასხვა პარტიულ დავალებებს ასრულებდა. ამ პერიოდში მ. ცხაკაიას ჰქონდა ზოგიერთი შეცდომა, რაც იმაში გამოიხატება, რომ ჯეროვნად არ აფასებდა რეაქციის პერიოდში პარტიის ლეგალური საქმიანობის მნიშვნელობას, თუმცა, უნდა ითქვას, რომ იგი მალე კვლავ მტკიცედ დადგა ლენინურ პოზიციებზე¹⁶. ევროპის სხვადასხვა ქალაქში, კერძოდ ციურხში, ჟენევაში, ბერნში, ბრიუსელში, პარიზში ცხოვრობდნენ ქართველი დემოკრატიული ინტელიგენციის თვალსაჩინო წარმომადგენლები გ. ქიქოძე, ლ. ქიაჩელი, დ. სულიაშვილი, კ. თათარაშვილი, ს. შანშიაშვილი და სხვები. ისინი აქტიურად მონაწილეობდნენ სხვადასხვა პარტიის წარმომადგენელთა დისკუსიებში რუსეთის განვლილი რევოლუციის შესახებ, მსჯელობდნენ საქართველოს ისტორიულ ბედსა და მომავალზე. ბევრი მათგანი ინტერესით ისმენდა ლენინის ლექციებს. პარიზში ლენინთან შეხვედრის შესახებ საინტერესო ცნობებს გვაწვდის გერონტი ქიქოძე, რომელიც პაოლო იაშვილთან და მიხეილ დავითაშვილთან ერთად ლენინის ერთ-ერთ მოხსენებას დასწრებია. მწერალი იგონებს, რომ ბელადმა მოხსენებაში ყურადღება გაამახვილა გურიის გლეხობის როლზე 1905 წლის რევოლუციურ მოძრაობაში. მან მოხსენებაში ხაზგასმით მიუთითა, რომ „გურულებმა დიდი შეგნება და ორგანიზაციული ნიჭი გამოამჟღავნეს 1905 წელს, თავის რესპუბლიკაში მოსპეს ყოველი ძალმომრეობა და დანაშაული და თვალნათლივ დაამტკიცეს, რომ რუსეთის მეფის პოლიტიკას მხოლოდ დეზორგანიზაცია შეაქვს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. საზოგადოდ კი უნდა ითქვას, რომ რუსი ნაციონა-

¹⁵ საქ. სსრ ცსსა, ფ. 20, აღწ. 2, საქ. 166, ფურც. 1—2.

¹⁶ ა. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 206.

ლისტები ამაოდ ფიქრობენ, თითქოს სიმბირსკელი ან ტამბოველი გლეხი მაღლა იდგეს ქართველ, ლატვიელ ან ესტონელ გლეხზეო...“¹⁷.

საჭიროდ ვთვლით ორიოდ სიტყვით შევეხოთ ამიერკავკასიის ემიგრანტული ინტელიგენციის ზოგიერთი წარმომადგენლის ზოგიერთ შეცდომებსაც ეროვნულ საკითხში. რეაქციის წლებში, კერძოდ 1909 წელს იენაში ყოფნისას, როგორც გერონტი ქიქოძე იგონებს, ამ ქალაქში „სომეხ სტუდენტთა საქმად მრავალრიცხოვანი კოლონია არსებობდა. ერთი მათგანი დაშნაკელი იყო. მისი მაღა არ შეეფერებოდა მის პატარა ტანს: მისი წარმოდგენით მომავალ დიდ სომხეთს ფართო ტერიტორია უნდა მოეცვა ევფრატისა და ტიგროსის სათავეებიდან დაწყებული მტკვრის ხეობამდე. ის ამტკიცებდა თბილისი ერთ დროს სომხეთის საზღვრებში შედიოდაო. სხვა სომეხი სტუდენტები ნაკლებ ნაციონალისტურად იყვნენ განწყობილი და ქართველებს მეგობრულად უცქერდნენ“¹⁸.

ბოლშევიკები ამხელდნენ და ნილაბს ხდიდნენ დიდმპყრობელურ შოვინიზმს და ადგილობრივ ნაციონალიზმს, რომლებსაც აცხადებდნენ პროლეტარული განმათავისუფლებელი მოძრაობის უბოროტეს მტრად. ერთა თვითგამორკვევის ლენინური პროგრამა, რომლითაც ხელმძღვანელობდნენ ბოლშევიკები ესადაგებოდა სოციალური და ეროვნული ჩაგვრისაგან მშრომელი მასების განთავისუფლების ამოცანას. ვ. ი. ლენინი მკაცრად ამხელდა დამპყრობელი, მჩაგვრელი ერის პრივილეგიებსა და ამბიციებს სხვა ხალხებზე ბატონობას რომ „ასაბუთებდნენ“. ბელადი წერდა: „შეიძლება თუ არა თავისუფალი იყოს ხალხი, რომელიც სხვა ხალხებს ჩაგრავეს? არა. ველიკორუსი მოსახლეობის თავისუფლების ინტერესები ბრძოლას მოითხოვს ასეთი ჩაგვრის წინააღმდეგ“¹⁹. ეს მითითებანი გახლდათ სახელმძღვანელო პრინციპები ბოლშევიკური ორგანიზაციებისათვის ეროვნულ საკითხში. ცალკეულ ერებს შორის სრული თანასწორუფლებიანობის დამკვიდრება — აი, ერთადერთი სწორი ლენინური გეზი ამ მტკიცნეული პრობლემის გადაწყვეტისა.

ქართველი დემოკრატიული ინტელიგენცია რესპრესიების შედეგად უკიდურესად მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდა. ხაზგასით გვინდა მივუთითოთ, რომ პოლიტპატიმართა მნიშვნელოვან ნაწილს დემოკრატიული ინტელიგენცია შეადგენდა. რეპრესიებს ვერ გადაურჩა პოეტი იროდიონ ევდოშვილი, რომლის მჩქეფარე რევოლუციური მოღვაწეობა რუსეთის პირველი რევოლუციის დროს კარგად იყო ცნობილი კავკასიის ადმინისტრაციისათვის. პოეტი დაპატიმრეს იმის გამო, რომ აღმოუჩინეს პეტრე კროპოტკინის აკრძალული ბროშურა „პური და თავისუფლება“ და მის მიერ თარგმნილი ამ ბროშურის ნაწილი. ამის შესახებ 1909 წლის 10 დეკემბერს თავის შეტყობინებაში აუწყებდა თბილისის გუბერნიის ჟანდარმთა სამმართველოს უფროსი მეფისნაცვლის კანცელარიას²⁰. მალე ქედუხრელი რევოლუციონერი პოეტი გადაასახლეს შორეულ სოლვიჩევოდსკში.

რევოლუციურად განწყობილ დემოკრატიულ ინტელიგენციაზე ცარიზმის „ნადირობა“ გრძელდებოდა. რეაქციის პერიოდში შექმნილ აუტანელი ვითარების შესახებ, დემოკრატიული ინტელიგენციის მძიმე ხვედრზე საინ-

17 გ. ქიქოძე, მოგონებები, სიტყვები და წერილები, თბ., 1956, გვ. 164.

18 იქვე, გვ. 122.

19 ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 20, გვ. 504—505.

20 „საისტორიო მოამბე“, № 49—50, თბ., 1984, გვ. 129.

ტერესო ცნობებს გვაწვდის სახალხო განათლების ცნობილი მოღვაწე რევოლუციური მოძრაობის აქტიური მონაწილე თეიმურაზ გიორგის ძე ჭიჭინაძე. თავის „მოგონებებში“ იგი წერს: „1907 წელს ხუთი წლით გადამასახლეს ვიატკაში, მაგრამ იქიდან გამოვიქეცი და მოვედი ჯერ თბლისში, შემდეგ ქუთაისში, სადაც კვლავ დამიჭირეს... იმ წლებში ქუთაისის საგუბერნიო ციხეში საშინელი მდგომარეობა იყო. ყოველდღე მოჰყავდათ პოლიტიკური პატიმრები საკნებში ტევა აღარ იყო... „ტერორისტები“ და პოლიტიკური პატიმრები მოჰყავდათ ციხის ახლო მოედანზე და ახრჩობდნენ“²¹.

1907 წელს პოლიციამ გაანადგურა „სამტრედიის სოციალ-დემოკრატიული რევოლუციური ორგანიზაცია“. საარქივო საქმეში ჩვენ მივაკვლიეთ სამტრედიის სოციალ-დემოკრატიული რევოლუციური ორგანიზაციის დაპატიმრებულ აქტივისტთა სია. სიაში შეტანილი იყვნენ შემდეგი პირები: „ი. ჯალაღონია, ს. შენგელია, დ. შენგელია, თ. შენგელია, ვ. ტრიფონოვი, ვ. ცინცაძე, ი. ნიკურაძე, მ. გიგინეიშვილი, გ. სულავა, მ. აბზიანიძე, ა. მიქაძე, ვ. რეერი, კ. აბულაძე, ა. ბატრაკოვი, თ. შენგელია, ა. ქანთარია, ფ. კანდელაკი, ბ. ჟენია, ნ. ლოლუა, ი. ახობაძე, ი. არველაძე. ამავე სიაში ოცდამეორე ნომრით შეტანილია სტუდენტი ა. მიხაილოვი, რომელიც, როგორც საარქივო დოკუმენტებიდან ირკვევა, საზღვარგარეთიდან, იყო ჩამოსული და ძლიერ ახლოს იყო ორგანიზაციის წევრებთან, რჩევა-დარიგებებს აძლევდა მათ²². ის ფაქტი, რომ რუსი სტუდენტი გახლდათ კონსულტანტი სამტრედიის სოციალ-დემოკრატიული რევოლუციური ორგანიზაციისა კიდევ ერთი მკაფიო დადასტურებაა რუსი დემოკრატიული ინტელიგენციის თანაგრძნობისა და თანადგომისა საქართველოს რევოლუციური ორგანიზაციებისადმი. აღნიშნული ორგანიზაციის წევრები რკინიგზის წვრილი მოხელეები და ჯეროვნად გათვითცნობიერებული მუშები შეადგენდნენ ძირითადად მუშათა ინტელიგენციას, ჩვენი დემოკრატიული ინტელიგენციის მოწინავე რაზმს.

თვითმპყრობელობა რეაქციის პერიოდში ისევ აძლიერებს რუსიფიკატორულ პოლიტიკას. მშობლიურ ენაზე სწავლებას კავკასიის სასწავლო ოლქმა ომი გამოუცხადა. სკოლებში მშობლიური ენის, ლიტერატურის და ისტორიის სწავლება განიცდიდა დისკრიმინაციას. ადმინისტრაცია რუსიფიკაციის საქმეში დიდ როლს აკისრებდა რუსულ ეკლესიას. ქართველ საეკლესიო მოღვაწეებში რუსული საეკლესიო უწყება ეროვნული სულისკვეთების გამავრცელებლებს ხედავდა. მმართველ წრეებს ერთ-ერთ არასასურველ საეკლესიო მოღვაწედ თავის დროზე მიაჩნდათ ეპისკოპოსი კირიონი. ხელისუფლების წარმომადგენელნი აშკარად მიუთითებდნენ, რომ სოხუმის ეპარქიის სათავეში მყოფი ეპისკოპოსი კირიონი „არის ცნობილი ქართველი პატრიოტი-ნაციონალისტი, საქართველოს ავტონომიის აშკარა აგიტატორი“²³. ჩვენ ვთვლით, რომ საეკლესიო მოღვაწეთა პატრიოტულად განწყობილი ნაწილი, უმეტესწილად სამღვდლოების დაბალი ფენები ხალხის ჭირ-ვარამის თანაზიარნი ვახდნენ, ამშვენებდნენ ქართველი დემოკრატიული ინტელიგენციის რიგებს. სულ უფრო გამკაცრდა ცენზურა. კავკასიის ადმინისტრაციის მესვეური გრაფი ვორონცოვ-დაშკოვი პირდაპირ მოითხოვდა თანამდებობის პირებისაგან

21 გაზ. „თბილისი“, 3 ოქტომბერი, 1987, № 228, გვ. 4.

22 საქ. სსრ ცსსა, ფ. 18, აღწ. 1, 213, ფურც. 2.

23 Ф. Гершельман, Причины неурядиц на Кавказе, Петербург, 1908, с. 26.

პრესაში კრიტიკული მასალების გამოქვეყნებაზე უარის თქმას. (დევნა-შევიწროების მიუხედავად ქართულ პერიოდულ გამოცემებში მაინც ქვეყნდებოდა მთავრობის მამხილებელი მასალები, რაც იწვევდა ზემდგომი ორგანოების „დაწოლის“ გაძლიერებას პრესაზე, კრიტიკულად მოაზროვნე ავტორებისა და რედაქტორების პასუხისგებაში მიცემას) ჩვენი ყურადღება მიიპყრო საბრალოდებო აქტმა გაზეთ „ჩანგის“ რედაქტორის თავად ლევან ბეჭირბის ძე დადგენილიანის მიმართ. მას მიაწერდნენ გაზეთ „ჩანგის“ 1909 წლის პირველ ნომერში დაბეჭდილი ფელეტონის ავტორობას, რომელშიც აღწერილია ციხის საშინელებანი. ფელეტონში ნათქვამია, რომ მშრომელი ხალხი მოკლებულია ყოველგვარ უფლებებს. იქვე აღნიშნულია, რომ უფლება წართმეული ადამიანი თუ არ შეეცდება უფლების მოპოვებას პირუტყვის მდგომარეობამდე დავა. ფელეტონის ანონიმი ავტორი მოუწოდებს ხალხს ბრძოლისაკენ. ამ მასალის დაბეჭდვის გამო რედაქტორი ლევან დადგენილიანი, თბილისის სასამართლო პალატის 1910 წლის 8 ივნისის გადაწყვეტილებით, ჩასვეს ქუთაისის ციხეში²⁴.

რეაქციის ხანაში მოწინავე მოსწავლეებს არ განელებათ ინტერესი მარქსიზმისადმი. მარქსიზმის დაუფლებაში მათ ქმედით დახმარებას უწევდნენ მოწინავე პედაგოგები, რომლებთანაც მოსწავლეები ახლო ურთიერთობას ამყარებდნენ. ცნობილი ქართველი ისტორიკოსი გრიგოლ ნათაძე თავის „მოგონებებში“ საგანგებოდ მიუთითებს მოსწავლეთა დაინტერესებაზე მარქსიზმით. იგი წერს: „1907—1908 წლებში, როდესაც მე ვმასწავლებლობდი თბილისის ქართულ გიმნაზიაში, ჩემი დაკვირვებით ჯერ კიდევ აქტიურობას მეტს იჩენდა უფრო სოციალ-დემოკრატიული მიმართულება. თითქმის ჩემს მოსვლისთანავე მითხრეს ჩემმა მოწაფეებმა, რომ ამელო ინიციატივა მარქსის შემსწავლელი წრის დაარსებისა მეექვსე-მეშვიდე კლასის მოწაფეებს შორის. მათ იცოდნენ, რომ ისტორიის სწავლების დროს მარქსის შეხედულებებს ისტორიის ამა თუ იმ ფორმაციის შესახებ ვიყენებდი. ვიყენებდი აგრეთვე პიროვნების როლს გაშუქების დროს“²⁵.

მოსწავლეები არ შემცდარან, როცა თავიანთი ჩანაფიქრის განსახორციელებლად არჩევანი ისტორიის მასწავლებელ გრიგოლ ნათაძეზე შეაჩერეს. მათ იცოდნენ, რომ გრიგოლ ნათაძე იცნობდა მარქსის მოძღვრებას, პირადად მოუხმენია პლენანოვისა და ლენინის საჯარო გამოსვლები. ამასთან დაკავშირებით გრ. ნათაძე „მოგონებებში“ წერდა: „1902—1903 წლებში მე და ჩემი ცოლი ერთად ვსწავლობდით ქენევის უნივერსიტეტში, ერთად ვმუშაობდით იქაურ წიგნთსაცავებში, ერთად ვუსმენდით პლენანოვს, ლენინს და სხვებს“²⁶.

საქართველოს მოწინავე მასწავლებლობა, ნივთიერად შევიწროებული და უფლებააყრილი რაინდული თავდადებითა და რუდუნებით განაგრძობდა თავისი კეთილშობილური მისიის შესრულებას — ზრდიდა ზნეობრივად სპეტაკ, ჰუმანიზმისა და თავისუფლების ამალბებული იდეალებისადმი ერთგულ მომავალ თაობას, პირადი მაგალითით აღაფრთოვანებდა ახალგაზრდობას „ბნელეთის სამყაროს“ დასამხობად ბრძოლისათვის.

საქართველოში, ისევე როგორც რუსეთში, დემოკრატიული ინტელიგენციის რევოლუციური მოძრაობა არ იყო დაზღვეული შეცდომებისაგან რაც

24 საქ. სსრ ცსსა, ფ. 113, აღწ. 24, საქ. 440, ფურ. 83.

25 საქ. სსრ სგმ. გრ. ნათაძის არქივი, ს. 1773, ფურც. 27.

26 იქვე, ფურც. 6.

იყო შედეგი ბურჟუაზიული და წვრილბურჟუაზიული პარტიების მავნე გავლენისა საერთოდ ინტელიგენციის რევოლუციურ საქმიანობაზე. შესაშური ენერგიითა და სრული უკუგებით იღვწოდა. ქართველური დემოკრატიული ინტელიგენცია ერის ბედნიერი მომავლისათვის. ქართველი ხალხის კეთილდღეობა გახლდათ უზენაესი მიზანი ჩვენი სახელოვანი ინტელიგენციისა და ამ მიზნის განხორციელებისათვის ქართველი პროგრესული ინტელიგენცია უმკაცრესი რეპრესიების პირობებში განაგრძობდა ერის მსახურის საპატიო მისიის შესრულებას. მსხვერპლი, რომელიც რეაქციის პერიოდში გაიღო ქართველმა დემოკრატიულმა ინტელიგენციამ მკაფიო დადასტურებაა ჩაგრული ხალხის თავისუფლებისათვის უკომპრომისო ბრძოლისა, რევოლუციურ-განმათავისუფლებელი მოძრაობისადმი ერთგულებისა და თანადგომისა.

Г. Н. ШЕНГЕЛИЯ

ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ ГРУЗИИ В ГОДЫ РЕАКЦИИ (1907—1910 гг.)

Резюме

Статья в определенной степени способствует воссозданию более полной картины борьбы демократической интеллигенции Грузии против существующего строя в годы реакции (1907—1910 гг.).

В статье борьба демократической интеллигенции против самодержавия и помещичье-капиталистического гнета рассматривается в органической связи с революционным движением трудящихся.

В данной статье освещается также колониальная политика царизма в Грузии в указанный период.

В представленной статье на основе выявленных автором новых архивных материалов приводятся интересные факты, которые подтверждают преданность демократической интеллигенции Грузии своему народу, революционному движению.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის
ინსტიტუტის საქართველოს ახალი ისტორიის განყოფილებამ

კახეთის სამეფოს მოსახლეობის რებროსპექტული კარტოგრაფირება

(XVIII ს. პირველი მეოთხედი)

რეტროსპექტული კარტოგრაფირება ერთადერთი საშუალებაა ისტორიული წარსულის იმ მოვლენათა სივრცითი სტრუქტურისა და კანონზომიერების კვლევისა, რომელთა კარტოგრაფირებაც საკვლევ ისტორიულ პერიოდში არ მომხდარა. საქართველოს რეტროსპექტული კარტოგრაფირება ჯერ კიდევ ნაკლებად არის შესწავლილი. ისტორიულ წყაროებში, საბუთებსა და აღწერებში მოცემული ცნობები, საშუალებას გვაძლევს აღვადგინოთ ისტორიულ-კარტოგრაფიული სახე. ამ მხრივ ხელთ გვაქვს XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის ხალხის აღწერის დავთარი, რომელიც საფუძვლად დაედო წინამდებარე შრომას. ტექსტში კახეთის აღწერის მასალები, შინაარსის მიხედვით არის დალაგებული¹. მათ შორის, ნაწყვეტებში გარეთ-კახეთის, შიგნით-კახეთის, გაღმა-მხარის აღწერილობა გვაქვს დაცული. თუშეთის, ფშავისა და ხევსურეთის აღწერილობა სრულებით არ არის, ხოლო დანარჩენი მხარეების სოფლები ერთმანეთშია არეული. მიუხედავად ამისა, კახეთის ხალხის აღწერის დავთარი სრული არ არის და ყველა სოფელს არ მოიცავს. მისი გამოყენება მთელი კახეთისათვის შეიძლება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ შევავსებთ სხვა ლიტერატურული და ისტორიული წყაროებით.

ისტორიული მოდელის დასამზადებლად პირველ რიგში საჭიროა გამოისახოს საკვლევი ტერიტორიის ადმინისტრაციული საზღვრები. მართალია, ვახუშტის რუკებზე გამოყოფილია კახეთისა და მასში შემავალი მხარეების საზღვრები, მაგრამ ისინი თანამედროვე რუკების საფუძველს არ უთავსდებიან. ამან გამოიწვია თანამედროვე რუკებზე მათი ახლად დადგენა. საკვლევი ტერიტორიის საზღვრების რუკაზე გამოსასახავად გამოვიყენეთ მსხვილმასშტაბიანი რუკები; ამასთან, საზღვრები ძირითადად ბუნებრივ მიჯნებზე გავატარეთ (წყალგამყოფი, მდინარე და სხვ.).

კახეთის სამეფოს ტერიტორიაზე, ვახუშტის რუკის მიხედვით, ნაჩვენებია შემდეგი მხარეები: გარეთ-კახეთი, შიგნით-კახეთი, გაღმა-მხარი, ერწო, თიანეთი, გრდან-საგურამო, პანკისი, მარტყოფი, ფშავი, ხევსურეთი, თუშეთი, ჭარი. გარდა ამისა, აღნიშნულია დიდოეთის ნაწილიც. ფიქრობენ, რომ ამ დროისათვის დიდოეთის მხოლოდ ნახევარი შემოდიოდა კახეთის სამეფოში². თვით ვახუშტი აღნიშნავს, რომ დიდოეთის კახეთის მხარე აძლევს კახთ მეპატრონეებს ხარკს, და არა ლაშქარს, რადგან სავაჭროთ კახეთს დადიან³. აქვე

1 ი. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, I, თბ., 1967.

2 ჯ. გვასალია, თ. თოდრაძე, გვიანფეოდალური ხანის კახეთის სამეფოს პოლიტიკური საზღვრები, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, IV, თბ., 1971, გვ. 39.

3 ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, გვ. 104.

XVIII ს. I მეთხადის ახანეთის სქემატური
 რუკა

აღსანიშნავია, რომ XVIII საუკუნის ერთ საბუთში აღნიშნულია, რომ დიდოეთი 100 წელია დაღესტნელების ხელშია⁴. ამის გამო, დიდოეთს არ ვთვლით XVIII საუკუნის კახეთის სამეფოს შემადგენლობაში და არც ადმინისტრაციულ რუკაზე გამოვსახავთ.

XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის კახეთისა და მასში შემავალი მხარეების საზღვრების გავლების შემდეგ, მოხერხდა კარტოგრაფიული გამოსახულების მიღება. ამდენად, შედგენილ იქნა XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის კახეთის სამეფოს ადმინისტრაციული დაყოფის რუკა თანამედროვე კარტოგრაფიულ საფუძველზე (ნახ. 1). მოცემული მხარეები წარმოადგენდა XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის კახეთის ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ რაიონებს, რომლებიც შეესაბამებოდათ დღევანდელ შემდეგ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ რაიონებს: წითელწყაროს, სიღნაღის, ლაგოდეხის, ყვარელის, თელავის, საგარეჯოს, ახმეტის, თიანეთის; დუშეთის დიდ ნაწილს, მცხეთისა და გარდაბნის რაიონების მცირე ნაწილებს; ნაწილი გადაღის დღევანდელი აზერბაიჯანის სსრ ტერიტორიაზე.

მიღებული კარტოგრაფიული გამოსახულება ყოველი ადმინისტრაციული დანაყოფის ტერიტორიის გაზომვის საშუალებას იძლევა. დადგენილ ფარგლებში კახეთის მთელი ფართობი 18 594 კმ²-ს შეადგენს. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ფშავის, ხევსურეთისა და თუშეთის მხარეების შესახებ არასაკმარისი სტატისტიკური მასალა გავაჩნია, რის გამოც ამ მხარეების კვლევა მიზანშეწონილად არ ჩავთვალეთ. აღნიშნული მხარეების ფართობის გამოკლებით, საკვლევი ტერიტორია შეადგენს 16 277 კმ²-ს, ანუ მთელი კახეთის 88,7%-ს, მხარეებს შორის ყველაზე დიდი ტერიტორია უჭირავს შიგნით-კახეთს (6834 კმ²). შემდეგ მოდის გარეთ-კახეთი (2301 კმ²), ჭარი (2263 კმ²), გაღმა-მხარი (2139 კმ²); შიდა რეზიდენციის მცირე ტერიტორია უჭირავთ პანკისს (1112 კმ²), თიანეთს (695 კმ²); უფრო მცირე ფართობი კი გრდან-საგურამოს (364 კმ²), ერწოს (350 კმ²), მარტყოფს (219 კმ²).

მოსახლეობის გეოგრაფიული განსახლებისა და დასახლებულ პუნქტთა განლაგების ნამდვილი სურათი რომ გვეჩვენებინა, გავზომეთ თითოეული ადმინისტრაციული მხარის განსახლების ფართობი, რაც უფრო ზუსტ მაჩვენებელს მოგვცემდა მოსახლეობის სიმჭიდროვის შესახებ. მიუხედავად ამისა, განსახლების ფართობის მიხედვითაც კვლავ პირველობა შიგნით-კახეთს უჭირავს (2369 კმ²), შემდეგ მოდის ჭარი (1360 კმ²) და გაღმა-მხარი (1275 კმ²), შედარებით მცირე განსახლების ფართობი აქვს გარეთ-კახეთს (848 კმ²). რომელსაც მთლიან ფართობში მეორე ადგილი ეჭირა. განსახლების მცირე ფართობი კვლავ უკავიათ: თიანეთს (412 კმ²), გრდან-საგურამოს (265 კმ²), ერწოს (260 კმ²); კიდევ უფრო მცირე განსახლების ფართობი უკავიათ მარტყოფს (143 კმ²) და პანკისს (130 კმ²). ამ უკანასკნელს მთლიანი ფართობით შუალედი ადგილი უკავია კახეთის მხარეებს შორის. კახეთის ტერიტორიის განსახლების ფართობი მთლიანად 8133 კმ²-ს შეადგენს, საკვლევი ტერიტორიის კი 7062 კმ²-ს, რაც შეადგენს მთელი ტერიტორიის 43,4%-ს. ამრიგად, მიღებულ რუკაზე გაზომილ იქნა ფართობი არა მარტო იმ ხანის ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულებისა, არამედ განსახლების ვარგისი ტერიტორიისა,

⁴ ვ. გამრეკელი, ზ. ცქიტიშვილი, 1770 წლის 5 აპრილის დემოგრაფიული ნუსხა, „მაცნე“, ისტორიის, 1973, № 1, გვ. 154.

რომელიც გამოიყო რელიგიისა და ტყის საფარის მაშინდელი თავისებურებათა გათვალისწინებით.

აღწერის მასალები ადმინისტრაციული პრინციპით დავალაგეთ. შემდეგ შევეჯამეთ კომლთა რაოდენობა ყოველი დასახლებული პუნქტისა და ყოველი მხარისათვის. დასახლებულ პუნქტთა გამოტოვებული რაოდენობა ყველა მხარისათვის შევავსეთ ვახუშტის ნაშრომებიდან⁵. ამით მივიღეთ ზუსტი სურათი XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის კახეთისა და მისი შემადგენელი მხარეების დასახლებულ პუნქტთა განლაგების შესახებ. შედარებით პრობლემის წინაშე დავდექით მოსახლეობის რაოდენობის დასადგენად. გამოტოვებული მოსახლეობის რაოდენობის დასადგენად მივმართეთ სამეცნიერო ლიტერატურაში მიღებულ ე. წ. საშუალოების მეთოდს⁶. ჩვენ მიერ გამოანგარიშებული კომლთა საშუალო რაოდენობა გამოტოვებული სოფლებისათვის შემდეგ პრინციპს ეყრდნობოდა: აღწერის მიხედვით თითოეული მხარის კომლთა საერთო რაოდენობიდან გავიანგარიშეთ საშუალოდ ერთ სოფელში შცხოვრებთა რაოდენობა. ეს უკანასკნელი გავამრავლეთ აღწერით გამოტოვებული სოფლების რაოდენობაზე. მიღებული ჯამი ჩავთვალეთ მხარისათვის გამოტოვებულ მოსახლეობის რაოდენობად. შედარებით სხვაგვარად გამოვიანგარიშეთ ჯარის მოსახლეობის რაოდენობა; აქ მხედველობაში მივიღეთ მოსაზღვრე მხარეების საშუალო, რადგან XVIII საუკუნის დასაწყისში ისინი ერთ-ბედქვეშ იყვნენ მოქცეული.

ამასთან, მიღებულია, რომ თითოეულ კომლში საშუალოდ ჩაითვალოს 5 სული. სტატისტიკაში მიღებული ამ წესის მიხედვით კომლთა საერთო ჯამს თუ გავამრავლებთ ზუთზე, მაშინ თითოეული მხარისათვის მივიღებთ მოსახლეობის რაოდენობას სულადობის მიხედვით. ჩვენ ეს პრინციპი უარყვავით, ვინაიდან კარტოგრაფიულ გამოსახულებებზე იგივე შედეგს მივიღებდით.

ამრიგად, დამატებებისა და შევსების შემდეგ XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის კახეთის დასახლებულ პუნქტთა რაოდენობა შეადგენს 319-ს, სადაც ცხოვრობს 11018 კომლი. მიღებული მონაცემებისათვის კონტროლი რომ გაგვეწია, იგი შევეუდარეთ XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის კახეთის მოსახლეობის სტატისტიკურ ცნობებს⁷, რომლის მიხედვით იმ დროს კახეთში 12 ათასი კომლი ცხოვრობდა. საბოლოოდ კი XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის კახეთისა და მასში შემავალი მხარეების ტერიტორიული მოცულობისა და მოსახლეობის სტატისტიკური მონაცემების ცხრილმა შემდეგი სახე მიიღო (ცხრილი 1).

როგორც ცხრილიდან ჩანს, მასში არ შევიტანეთ კახეთის სამი მხარის ფშავის, ხევსურეთისა და თუშეთის მონაცემები. ამ მხარეების მთლიანი და განსახლების ფართობი ცხრილის გარეთ ვაჩვენეთ. ეს მხარეები არც კარტოგრაფებზე დავგიტანია, მხოლოდ ვაჩვენეთ XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის კახეთის ადმინისტრაციული დაყოფის რუკაზე (ნახ. 1).

⁵ ვახუშტი, დასახ. ნაშრომი; ვახუშტი, საქართველოს ატლასები, დაცული ხელნაწერთა ინსტიტუტისა და სახელმწიფო არქივში.

⁶ ი. ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი, ნაწ. I—II, თბ., 1935; დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან. თბ., 1955, გვ. 83—84, 102, 120, 130 და სხვ.

⁷ Сокращенная история Грузии, 1780 г. ЦГАДА, ф. 17, оп. I, № 192.

ცხრილი 1
XVIII ს. I შემოდგენილი მხარეების მხარეების ტერიტორიული მოცულობა და მოსახლეობა¹

№	მხარეები ²	მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)			მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი (ყოფილი)	მხარეები სადაც მოსახლეობდა მოსახლეობის რიცხვი
---	-----------------------	--------------------------------	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

1 მოსახლეობის რაოდენობა კომლენობით იგულისხმება;

2 ცხრილში ნაჩვენებია არ არის — თუ შეიძლება (მთლიანი ფართობი 878 კმ², განსახლების ფართობი 274 კმ²), ფშვი (მთლიანი ფართობი 660 კმ², განსახლების ფართობი 457 კმ²) და ხევსურეთი (მთლიანი ფართობი 779 კმ², განსახლების ფართობი 340 კმ²),

რადგან ამ მხარეების შესახებ არასაკმარისი სტატისტიკური მასალა შემორჩენილი.

3 გამოტოვებული სოფლების აღდგენა მოხდენილია ვახუშტის შრომების მიხედვით.

როგორც დემოგრაფიული მონაცემების სტატისტიკური ცხრილიდან ჩანს, განისაზღვრა XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის კახეთის: ა) დასახლებულ პუნქტთა სიმჭიდროვე ორი მაჩვენებლით ფართობის ყოველ 10 კმ²-ზე; ბ) მოსახლეობის სიმჭიდროვე (კომლობით) ორი მაჩვენებლით ყოველ ერთ კმ²-ზე; გ) კომლთა რიცხვი ერთ სოფელში საშუალოდ.

კახეთის სამეფოს დასახლებულ პუნქტთა საშუალო სიმჭიდროვე მთლიანი ფართობის ყოველ 10 კმ²-ზე 0,20 სოფლით გამოისახებოდა. გაცილებით მაღალია ეს მაჩვენებელი განსახლების ფართობზე 0,45. თუმცა ეს მაჩვენებელიც იმ დროის ქვემო ქართლთან შედარებით (0,99) საკმაოდ დაბალია. აქვე გასათვალისწინებელია კახეთის ბუნებრივი და ისტორიული პირობებიც. საქმე ისაა, რომ კახეთის მოსახლეობა ძირითადად განსახლებულია ორი მდინარის — იორისა და ალაზნის ხეობებში, ხოლო ურწყავ ივრის ზეგანზე თითქმის არ იყო მუმიდვი მოსახლეობა. ამასთან, კავკასიონის სამხრეთული კალთები ნაკლებად იძლევა ათვისების საშუალებას. მძიმე იყო XVIII საუკუნის კახეთისათვის ისტორიული პირობებიც; ჭერ კიდევ XVII ს. შაჰ-აბასის ლაშქრობის შედეგად მიყენებული ზარალი კახელებისათვის აუნაზღაურებელი იყო, რის შედეგად გაღმა-მხარი გაუქაცრიელდა. ხოლო XVIII საუკუნის დასაწყისში კახეთის ტერიტორიაზე ხან ირანელები, ხან კიდევ ოსმალები დათარეშობდნენ. ამას ემატებოდა დაღესტნელი ლეკების შემოსევები, რომლებმაც შემდეგში თანდათან იწყეს ჩამოსახლება კახეთის მიწა-წყალზე და ოსმალეთ-ირანის მხარდაჭერით ისინი ამოწყვეტილი მოსახლეობის ადგილს იკავებდნენ⁸. გარდა ამისა, ქართლიდან კახეთს გაქცეული და იქ თავშეფარებული გლეხობა უკან, თავიანთ ძველ მიწა-წყალზე ბრუნდებოდნენ⁹.

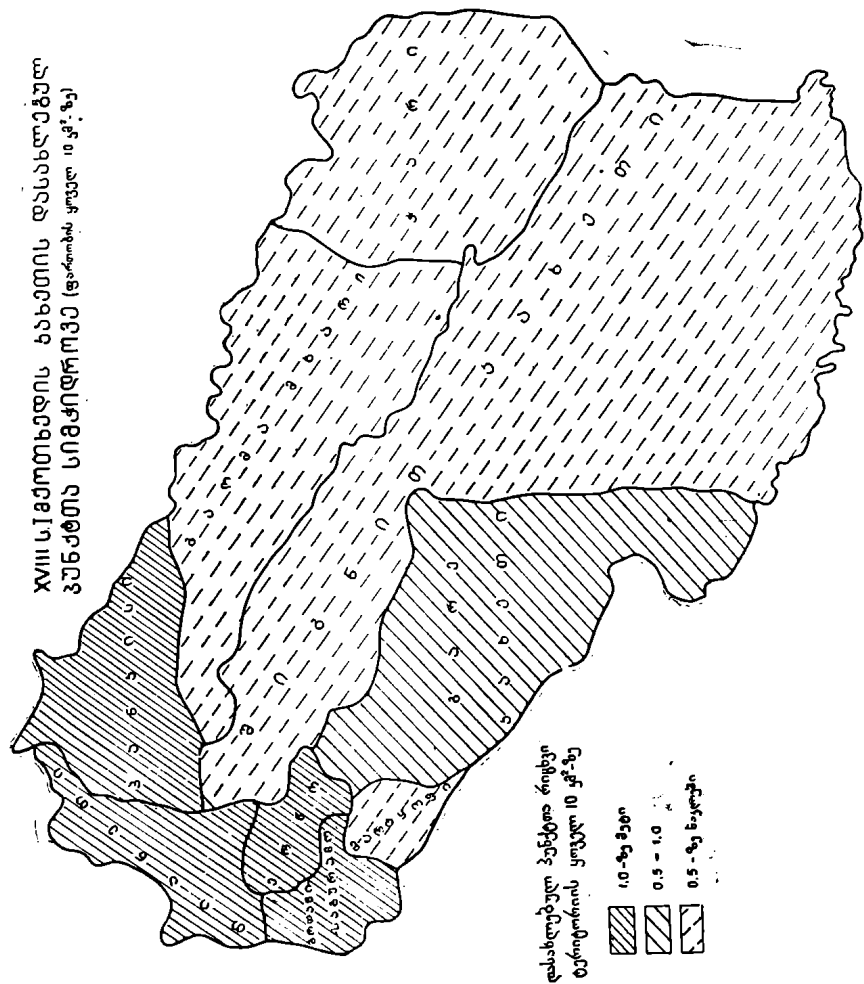
კახეთისა და მისი შემადგენელი მხარეების დემოგრაფიულ მონაცემთა სტატისტიკურ-კარტოგრაფიული ანალიზის საფუძველზე შეიძლება განისაზღვროს: ა) კახეთის დასახლებულ პუნქტთა სიმჭიდროვე 10 კმ²-ზე; ბ) კახეთის მოსახლეობის სიმჭიდროვე ყოველ კმ²-ზე. ამის საფუძველზე შედგა შესაბამისი კარტოგრამები.

შედგენილი ცხრილისა და კარტოგრამების მიხედვით წარმოდგენა იქმნება დასახლებულ პუნქტთა სიმჭიდროვეზე ყოველ 10 კმ²-ზე. დასახლებულ პუნქტთა სიმჭიდროვის მიხედვით პირველ ადგილზე დგას პანკისი (1,46); ეს იმითაა გამოწვეული, რომ მისი განსახლების ფართობი კახეთის მხარეებს შორის ყველაზე მცირეა. დასახლებულ პუნქტთა სიმჭიდროვის მიხედვით შემდეგ შესაბამისად მოდიან — გრდან-საგურამო (1,25), თიანეთი (1,19), ერწო (1,08). შედარებით დაბალია გარეთ-კახეთში (0,55), მარტყოფში (0,49), შიგნით-კახეთში (0,37); დასახლებულ პუნქტთა ყველაზე დაბალი სიმჭიდროვეა გაღმა-მხარეში (0,26) და ჭარში (0,12). როგორც ჩანს, შედარებით მცირე განსახლების ტერიტორიების მქონე მხარეებს წამყვანი ადგილი უკავიათ (პანკისი, გრდან-საგურამო, თიანეთი, ერწო). ეს გამოწვეულია იმითაც, რომ ისინი გამოირჩევიან დასახლებულ პუნქტთა სიმრავლით, ხოლო ამ პუნქტებში მოსახლეობის რაოდენობა შედარებით დაბალია, ვიდრე იორისა და ალაზნის შუა და ქვემო ნაწილის დასახლებულ პუნქტებში. ამავე მიზეზით აიხსნება

⁸ 6. ბერძენიშვილი, XVIII ს. საქართველოს ისტორიიდან, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, თბ., 1944, გვ. 188.

⁹ 6. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა და სხვ., საქართველოს ისტორია, I, თბ., 1958, გვ. 331.

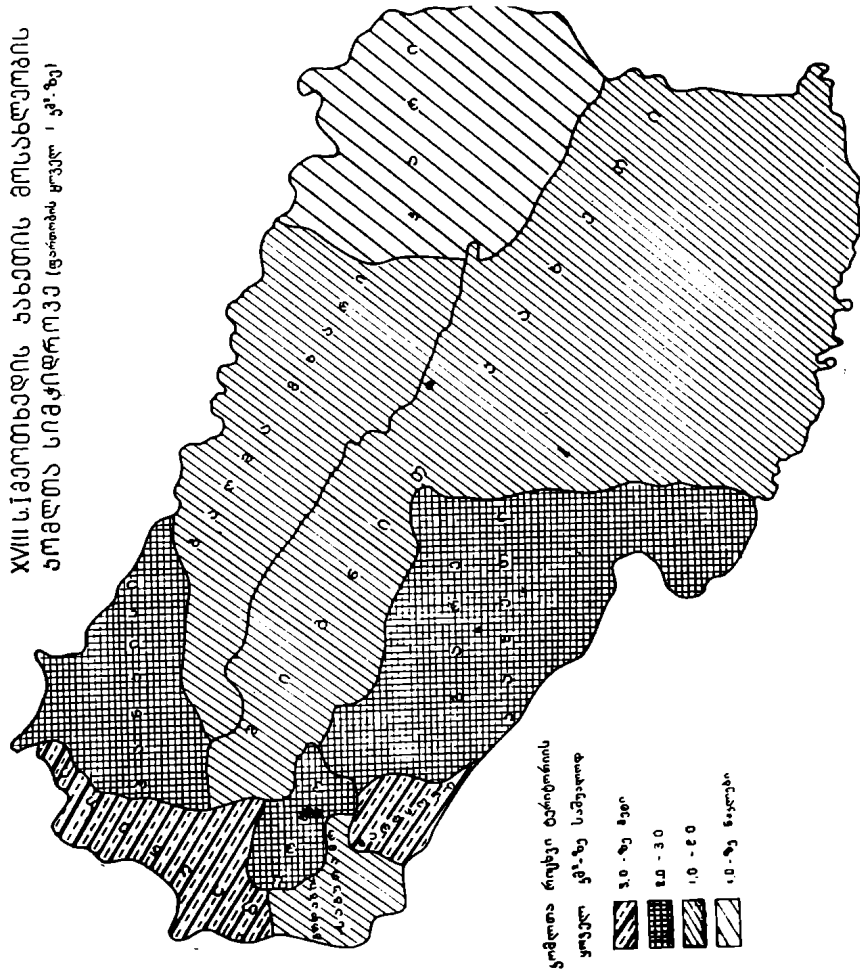
XVIII ს. ქართუნიანების განათების დასახლებულ
 პუნქტთა სიმჭიდროვე (ფართობს 10 კმ²-ზე)

დასახლებულ პუნქტთა რიცხვი
 ფართობის ყოველ 10 კმ²-ზე

- 1.0-2.0
- 0.5 - 1.0
- 0.5 - 2.0

XVIII ს. ქვემოთხადის ხახეთის მოსახლეობის
 ბოლოთა სიმჭიდროვე (ფართობის ყველ 1 კმ² ზე)

გარე-კახეთის საშუალო ადგილი დასახლებულ პუნქტთა სიმჭიდროვის მიხედვით კახეთის მხარეებს შორის. რაც შეეხება გაღმა-მხარს და ჭარს, აქ დასახლებული პუნქტების სიმჭიდროვეს დამატებით დაბლა სწევს ნასოფლართა საკმაო რაოდენობა. მოსახლეობის განლაგების თავისებურებებზე, დასახლებული პუნქტების მიხედვით ნათელ წარმოდგენას გვაძლევს დასახლებულ პუნქტთა სიმჭიდროვის კარტოგრამა (ნახ. 2).

მოსახლეობის რაოდენობა გამოვიანგარიშეთ ყოველ კმ²-ზე, რომელიც აისახა ცხრილის მე-13-ე და მე-14-ე სვეტებში. ორივე მაჩვენებლის შედარებიდან ჩანს, მოცემული მხარეების ურთიერთკავშირი. განსახლების მიხედვით მარტყოფი (5,35), თიანეთი (3,71) და ერწო (2,50) მოსახლეობის მაღალი სიმჭიდროვით ხასიათდება. აღსანიშნავია, რომ ზუსტად ასეთ თანმიმდევრობას იჩენს მოცემული მხარეები მოსახლეობის სიმჭიდროვით მთლიან ფართობზე. ეს აიხსნება იმით, რომ აღნიშნული მხარეების ტერიტორია კარგად არის ათვისებული. შედარებით დარღვეულია შეფარდება სხვა მხარეების მიმართ. გამონაკლისს შეადგენს პანკისი, რომელსაც საკმაოდ დიდი ტერიტორია უჭირავს (1112 კმ²), ხოლო განსახლების ფართობით ბოლო ადგილზე დგას (130 კმ²). ამიტომაც, მთლიან ფართობზე, მოსახლეობის საშუალო სიმჭიდროვით ბოლო ადგილი დაიკავა. მოსახლეობის სიმჭიდროვით განსახლების ფართობზე შემდეგ მოდიან გრდან-საგურამო (1,89), შიგნით-კახეთი (1,44), შედარებით დაბალია გაღმა-მხარის (1,03) მოსახლეობის საშუალო სიმჭიდროვე. მოსახლეობის ყველაზე დაბალი სიმჭიდროვეა ჭარში (0,47). მოსახლეობის საშუალო სიმჭიდროვის თავისებურებანი ნათლად არის წარმოდგენილი მოსახლეობის საშუალო სიმჭიდროვის კარტოგრამაზე (ნახ. 3).

ორივე კარტოგრამის (ნახ. 2, 3) შედარების საფუძველზე ირკვევა, რომ განსაკუთრებული გადახრები არ შეიმჩნევა; დასახლებულ პუნქტთა სიმჭიდროვე შეესაბამება მოსახლეობის საშუალო სიმჭიდროვეს. ასე მაგალითად, შიგნით-კახეთი, გაღმა-მხარი და ჭარი ბოლო ზონებშია მოქცეული ორივე კარტოგრამაზე (ზონაში ვგულისხმობთ კარტოგრამების ლეგენდას მეტიდან ნაკლებისაკენ). დანარჩენი მხარეები შესაბამის ზონებს ემთხვევიან, ან მცირე გადახრებით ხასიათდებიან. გამონაკლისს შეადგენს მარტყოფი, რომელიც დასახლებულ პუნქტთა სიმჭიდროვით ბოლო ზონაშია მოქცეული, ხოლო მოსახლეობის სიმჭიდროვით პირველ ზონაში. ეს აიხსნება იმით, რომ მოცემული მხარე მსხვილი დასახლებული პუნქტებით გამოირჩევა, სადაც საშუალოდ ერთ სოფელში 110 კომლამდე მოდის. ეს კი მთელი კახეთის საერთო მაჩვენებელს სამჯერ ჭარბობს.

ჩვენ მიერ ჩატარებული კვლევის შედეგად უნდა დავასკვნათ, რომ მოცემული რეტროსპექტული კარტოგრაფირება თანამედროვე კარტოგრაფიულ საფუძველზე იძლევა ისტორიულ-გეოგრაფიული შედარების საშუალებას კახეთის მოსახლეობის დინამიკისა და განლაგების თავისებურებაზე XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში.

К. П. ХАРАДЗЕ, И. Д. КАРТВЕЛИШВИЛИ

РЕТРОСПЕКТИВНОЕ КАРТОГРАФИРОВАНИЕ
НАСЕЛЕНИЯ ЦАРСТВА КАХЕТИ

(I четверть XVIII века)

Резюме

В работе по данным переписи населения за I четверть XVIII в. дано ретроспективное картографирование одной из частей Грузии — Кахети. Составлена таблица территориального объема и населения исследуемой территории (табл. I). Кроме того, составлена административная карта Кахети (рис. I); измерена площадь составных ее частей, после чего по данным переписи населения была составлена картина географического размещения населения.

По демографическим данным составлены картограммы:

1. плотности населенных пунктов на каждые 10 км^2 территории (рис. 2);

2. средней плотности населения на 1 км^2 территории (рис. 3);

На основе составленных картограмм установлены некоторые закономерности размещения населенных пунктов, география населенных пунктов и география населения Кахети I четверти XVIII века.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ვახუშტი ბაგრატიონის სახ. გეოგრაფიის ინსტიტუტმა

ნინო ჯაფარიძე

ოსმალეთ-დასავლეთ საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან

(XVIII საუკუნის I ნახევარი)

XVIII ს-ის დამდეგიდან ოსმალეთის სახელმწიფო მახლობელ აღმოსავლეთში სრულიად ახალ ვითარებაში აღმოჩნდა: საერთაშორისო სარბიელზე მის ინტერესებს დაუპირისპირდა რუსეთის სახელმწიფო, რომელსაც ესაჭიროებოდა გასასვლელის მოპოვება შავი და კასპიის ზღვების აუზებში. ამის გამო ოსმალეთის პოლიტიკური სტრატეგია ამიერკავკასიაში ითვალისწინებდა უკვე როგორც ირანის, ასევე რუსეთის საგარეო პოლიტიკას, რაც მისთვის, ერთიანი და ამავე დროს რთული, კომპლექსური პრობლემა იყო. ამიერიდან ოსმალეთის სახელმწიფო იძულებული გახდა მხედველობაში ჰქონოდა ეს ახლადშექმნილი ვითარება და მთელი თავისი პოლიტიკა ამიერკავკასიის ქვეყნების მიმართ ამ ვითარების მიხედვით წარემართა¹.

1699 წლის კარლოვიცის ზავის შემდეგ, როდესაც რუსებმა დაისაკუთრეს აზოვის ციხე-პორტი, შეიქმნა რეალური შესაძლებლობა, რომ ისინი ფეხს მოიცილებდნენ შავი ზღვის ჩრდილო სანაპიროზე და გასასვლელს მოიპოვებდნენ ზღვაზე. ამრიგად, რუსეთი აყო იმ ზანად ერთადერთი სერიოზული ძალა, რომელიც წარმატებით მოიწევდა ამიერკავკასიისაკენ და უპირისპირდებოდა აქ გაბატონებულ ოსმალეთს. ოსმალეთის სახელმწიფოს მმართველ წრეებში გაჩნდა აზრი, რომ რუსეთი და დასავლეთ საქართველო დაამყარებდნენ მჭიდრო პოლიტიკურ კავშირს და ერთობლივად გამოვიდოდნენ ოსმალეთის წინააღმდეგ. იმპერიის მესვეურთა ეს შიში არც თუ უსაფუძვლო ჩანდა: რუსეთის სახელმწიფო ჯერ კიდევ წინა საუკუნეებში აგზავნიდა თავის ელჩებს დასავლეთ საქართველოში, რათა მათ ადგილზე შეესწავლათ ქვეყნის პოლიტიკურ-ეკონომიკური ცხოვრება და მოესინჯათ რეალური საშუალებები, რომლებსაც შემდგომ გამოიყენებდნენ ოსმალეთისა თუ ირანის პოზიციების წინააღმდეგ². თავის მხრივ, დასავლეთ საქართველოს მეფე-მთავრებიც დიდ იმედს ამყარებდნენ რუსეთის ძლიერ სახელმწიფოზე. სწორედ ამ კონტაქტების განმტკიცებას ისახავდა მიზნად XVIII ს-ის დამდეგს რუსეთის კარზე იმერეთის მეფის არჩილის ელჩობა, რომელიც იქ იერუსალიმელი პატრიარქის დოსითეოზის რეკომენდაციით იყო წარდგენილი³. არჩილ მეფეს სურდა, ჯერ ერთი, ეცნობებინა რუსეთის ხელმწიფისათ-

¹ ო. გიგინეიშვილი, ნარკვევები ოსმალეთის ისტორიიდან, თბილისი, 1982, გვ. 68.

² Поляевктов М. А., Экономические и политические разведки Московского государства XVII века на Кавказе, Тифлис, 1932, с. 32—34.

³ Каптерев Н., Сношения Иерусалимского патриарха Досифея с русским правительством (1669-1707), М., 1891, с. 273.

ვის, რომ დასავლეთ საქართველო მზად იყო შებრძოლებოდა დამპყრობელს, და, მეორეც, ეთხოვა მისთვის სამხედრო დახმარება⁴. სწორედ ამ დროს ხმა დაირბა, თითქოს რუსეთის ფლოტი შავ ზღვაში აპირებდა შესვლას და დასავლეთ საქართველოს სამეფო-სამთავროებმაც არ დააყოვნეს: მათ ოსმალეთს უარი განუცხადეს ყოველწლიური ხარკის გადახდაზე და აჯანყდნენ⁵.

ამრიგად, XVIII ს-ის დამდეგს შავი ზღვის აუზში რუსეთის შემოჭრა ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის დამაჩქარებელი ფაქტორი გახდა. საერთო მტრის წინააღმდეგ მიმართული რუსეთისა და საქართველოს ინტერესები ერთმანეთს უკავშირდებოდა⁶. რუსეთი, ოსმალთაგან ჩაგრული სხვა ხალხების მსგავსად, ქართველებსაც მიაჩნდათ „თავიანთ ბუნებრივ დამცველად და მხსნელად“, მაგრამ ჯერ კიდევ არ იყო აღმოცენებული ობიექტური მიზეზები, რათა რუსეთ-დასავლეთ საქართველოს შორის რაიმე ფორმით დამყარებულიყო პოლიტიკური კავშირი. მართლაც, ცენტრალურ ევროპაში შექმნილი საერთაშორისო ვითარების გამო, რუსეთის საგარეო პოლიტიკისთვის ოსმალეთთან ურთიერთობამ იმ ხანად უკანა რიგში გადაინაცვლა. პეტრე I-ის ინტერესები, უპირველესად, მიმართული იყო ბალტიის ზღვისკენ, რის გამო დაიწყო კიდევ ჩრდილოეთის ომი (1700—1721 წწ.). ასეთ პირობებში რუსეთის სახელმწიფოს სამხრეთ საზღვრებზე სიწყნარე და სიმშვიდე ესაჭიროებოდა და იგი არ აპირებდა 1700 წელს ოსმალეთთან დადებული 30-წლიანი სამშვიდობო ხელშეკრულების დარღვევას⁷. ამიტომ დასავლეთ საქართველოს მესვეურთა იმედი, რომ ისინი ერთმორწმუნე რუსეთთან ერთად გამოვიდოდნენ საერთო მტრის წინააღმდეგ, ამჯერად უსაფუძვლო და მათ მიერ გადადგმული ნაბიჯიც ნაჩქარევი აღმოჩნდა.

სულთნის მთავრობამ გადაწყვიტა სასწრაფო ზომები მიეღო აჯანყების ჩასახშობად. თუმცა ოსმალეთის სახელმწიფოში არსებული საშინაო ვითარება მეტად დაძაბული იყო (ახალი საომარი მოქმედებების დასაფინანსებლად არ არსებობდა საჭირო თანხები. გარდა ამისა, დიდი დრო დაჭირდებოდა ფეოდალური ლაშქრის შეგროვებასაც)⁸, მაგრამ ოსმალებმა 1702—03 წლებში მაინც მოაწყვეს დიდი ლაშქრობა დასავლეთ საქართველოს სამეფო-სამთავროების წინააღმდეგ, „რომლებიც მრავალი წლის მანძილზე ჯანყდებოდნენ“⁹. დამპყრობელს განზრახული ჰქონდა „დაჭერა იმ ქვეყნისა შვიდი წლის ვადით და დაქცევა ყოველ სიმაგრეთა და ციხე-კოშკთა“¹⁰. სულთნის ბრძანებით ოსმალებს ძირფესვიანად უნდა მოეთხარათ ის ციხე-სიმაგრეები, რომლებიც

⁴ Переписка на иностранных языках прусианских царей с российскими государями от 1639 г. по 1770 г. М. Броссе, С-Петербург, 1861, с. XXV.

⁵ ს. ჯაველიძე, საქართველოს ისტორია, ახალი საუკუნეების ეპოქა (1500—1810 წწ.), ტფილისი, 1922, გვ. 110—112.

⁶ Маркова О. П., Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в., М., 1959, с. 99.

⁷ Опешкова С. Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII века, М., 1971, с. 32—33.

⁸ Крылова Т. К. Русско-турецкие отношения во время Северной войны., კრებულში „Исторические Записки“, 10, М., 1941, გვ. 253.

⁹ Hammer, Histoire de l'empire Ottoman, tome troizieme (1699—1718), Paris, 1839, გვ. 94.

¹⁰ ზ. ჩოჩიევი, მეძმედ რაშიდის ცნობები საქართველოსა და ზოგიერთი მეზობელი ქვეყნის შესახებ, თბილისი, 1976, გვ. 25.

აჯანყებულთა ხელში იმყოფებოდნენ. ლაშქრობის დროს დამპყრობელმა გარკვეულ წარმატებებს მიაღწია. შესაძლოა, ოსმალებს უფრო მყარად მოეკიდათ ფეხი დასავლეთ საქართველოში, მით უმეტეს, რომ, ჯერ ერთი, მათ გზას უხსნიდა ქვეყნის შიგნით არსებული ფეოდალური შუღლი, და, მეორეც, სულთანს განზრახული ჰქონდა კიდევ გაეგზავნა ჯარი. მაგრამ, იმის გამო, რომ ოსმალეთში მოხდა მნიშვნელოვანი ამბები, ვითარება ძირეულად შეიცვალა: 1703 წელს აჯანყდნენ ჯარის ის ნაწილები, რომლებიც საქართველოში უნდა გამოეგზავნათ. შფოთსა და არეულობას მოჰყვა ხელისუფლების შეცვლა და ახალმა სულთანმაც ბრძანა ლაშქრობის შეწყვეტა. ოსმალები განმტკიცდნენ ადრე დაკავებულ ტერიტორიაზე და მათ ხელში აღმოჩნდა რამდენიმე სტრატეგიული მნიშვნელობის ციხე-სიმაგრე¹¹. ამ სიმაგრეებიდან ისინი ხელს უწყობდნენ ქვეყნის დაშლასა და სამეფო ხელისუფლების დაუძლურებას. ლაშქრობის ყველაზე მძიმე შედეგი იყო ის, რომ ოსმალეთმა საქართველოს ჩამოგლიჯა ბათუმის მხარე, რომელიც მის ადმინისტრაციულ ერთეულად იქცა¹².

ერთი სიტყვით, XVIII საუკუნის დამდეგიდან ოსმალეთმა განაახლა თავისი დაპყრობები საქართველოში, რაც უნდა აიხსნას იმპერიის საგარეო პოლიტიკის ცვლილებებით, თავიანთი ობიექტური, კანონზომიერი საფუძვლები რომ გააჩნდათ. ცნობილია, რომ ამ დროისათვის ოსმალეთის იმპერიამ დაკარგა თავისი ოდინდელი სამხედრო ძლიერება. ქვეყნის შიგნით დადგა ეკონომიკური და პოლიტიკური კრიზისის ხანა, სამხედრო-ლენური სისტემის რღვევას მოჰყვა პროვინციის გამგებელთა სეპარატიზმის გაძლიერება. იმპერია მოიცვა სახალხო თუ იანიჩართა აჯანყებებმა, შესუსტდა სულთნის ხელისუფლება კრიზისმა თავი იჩინა სახელმწიფო მმართველობის ყველა სფეროში. ყოველივე ამას შედეგად მოჰყვა ის, რომ XVII საუკუნის დამლევს, 1683 და 1699 წწ.-ში ოსმალები ზედიზედ მარცხდებიან ევროპის სახელმწიფოებთან ომებში¹³. აშკარა გახდა, რომ ოსმალეთს უკვე აღარ შეეძლო თავისი დაპყრობითი პოლიტიკა გაეტარებინა ერთდროულად ევროპასა და აზიაშიც. ამიტომ, ზემოთქმულის გამო, ოსმალეთის საგარეო პოლიტიკაში შეიმჩნევა ახალი ტენდენციები, რომლებმაც თავისი გამოძახილი პოვეს მის ურთიერთდამოკიდებულებაში ევროპის სხვადასხვა ქვეყნებთან; დაიწყო უკანდახევის ხანა, რომლის დროსაც ნელდება იმპერიის აგრესიულობა. ევროპის კონტინენტზე და მის ადგილს იკავებს ე. წ. „მოთმინების ტაქტიკა“. ამიერიდან სულთნის ხელისუფლება იძულებულია საერთაშორისო ასპარეზზე ანგარიში გაუწიოს ევროპის მოწინავე ქვეყნების სიძლიერეს. იგი ცდილობს დიპლომატიური საშუალებებით მოხერხებულად გამოიყენოს მათ შორის არსებული უთანხმოებანი და ამ გზით შეინარჩუნოს, ან თუ კი შესაძლებელი იქნება, გაიფართოვოს კიდევ ადრე დაპყრობილი ტერიტორიები. სამეცნიერო ლიტერატურაში ოსმალეთის ამგვარი პოზიცია შეფასებულია როგორც იმპერიის ერთგვარი ნეიტრალიტეტის პოლიტიკა და იგი გულისხმობდა XVIII საუკუნის დამდეგიდან საგარეო პოლიტიკის საკითხებისადმი ახალ მიდგომას, რაც განპირობებული იყო ქვეყნის შიგნით მიმდინარე სოციალურ-ეკონომიკური

¹¹ ქ. ო დ ი შ ე ლ ი, მცირე ქრონიკები..., თბილისი, 1968, გვ. 69, 75.

¹² ქ. ჩ ხ ა ტ ა რ ა ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს საგარეო ურთიერთობათა ისტორიიდან, საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები, II, თბილისი, 1972, გვ. 66;

¹³ Миллер А. Ф. Краткая история Турции, М., 1948, с. 30.

ცვლილებებით. ამასთანვე, უნდა აღინიშნოს, რომ ოსმალეთს — „შუა საუკუნეების ერთადერთ კეშმარიტ სამხედრო სახელმწიფოს“ — არსებობისათვის ესაჭიროებოდა ახალ-ახალი დაპყრობითი ომები და, თუ კი ამის შესაძლებლობა იმ დროს თითქმის გამორიცხული იყო ევროპის ტერიტორიაზე, სამაგიეროდ ასეთი ასპარეზი გაჩნდა აზიაში, სადაც მის ინტერესებს უპირისპირდებოდა შინაომებით დასუსტებული მეორე ფეოდალური სახელმწიფო — ირანი. (ჩრდილოეთის ომის გამო რუსეთს ამ დროისათვის არც კასპიის ზღვის სანაპიროების საკითხის გადასაჭრელად ეცალა). სწორედ ამიტომაც, რომ ოსმალეთის მხერა XVIII საუკუნის დამდეგიდან მიპყრობილია ძირითადად აღმოსავლეთისაკენ, კერძოდ კი რუსეთის, ირანის და ამიერკავკასიის ქვეყნებისაკენ და ამავე მიზეზით უნდა აიხსნას ისიც, რომ ამ პერიოდში დამპყრობელმა გააძლიერა თავისი ექსპანსია საქართველოს მიმართ. უკვე აღვნიშნეთ, რომ, როცა საუკუნის დასაწყისში დასავლეთ საქართველოს სამეფო-სამთავროებში იფეთქა ანტიოსმალურმა აჯანყებამ, სულთნის მთავრობამ არ დააყოვნა და სასწრაფოდ გამოგზავნა დამსჯელი ექსპედიცია მის ჩასახშობად. ამას გარდა, თავისი საზღვრების უსაფრთხოების მიზნით, ოსმალებმა ქერჩთან წამოიწყეს ციხე-სიმაგრის მშენებლობა, ხოლო 1704 წლის დამდეგს კი გადაწყვიტეს სამხედრო ფლოტი გაეგზავნათ შავ ზღვაში და კვლავ შეუდგნენ ჯარის შეგროვებას დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიის დასალაშქრავად¹⁴.

დაპყრობათა ახალი ტალღით გაძლიერდა ოსმალეთის აგრესია საქართველოში 1720-იან წლებში, რაც გამოწვეული იყო კასპიისპირა რაიონებში პეტრე I-ის ლაშქრობით და ამ ლაშქრობის შედეგად აღმოსავლეთ საქართველოში შექმნილი პოლიტიკური ვითარებით¹⁵. მართლაც, მას შემდეგ, რაც რუსეთმა ჩრდილოეთის ომი წარმატებით დაასრულა, მას მიეცა რეალური შესაძლებლობა, გადაეხედა თავისი სამხრეთი საზღვრებისათვის. სწორედ ამ მიზნით პეტრე I-მა მოაწყო ლაშქრობა კასპიის ზღვის მიმართულებით. (საგულისხმოა, რომ იმ ხანად ირანში სუფევდა შინა არეულობა და შაჰს არ შეეძლო რაიმე რეალური წინააღმდეგობა გაეწია რუსეთისთვის). პეტრე I-ის 1722 წელს ირანზე გალაშქრებამ კითხვის ქვეშ დასვა ოსმალეთის იმპერიის აღმოსავლეთი საზღვრების უსაფრთხოების საკითხი. რუსეთმა ამ ლაშქრობის დროს დაიპყრო ირანის კასპიისპირა პროვინციები, ბაქო, დარუბანდი და უშუალოდ აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიას მოადგა. ეს კი მით უფრო საგანგაშო იყო, რომ ოსმალეთს თავისი საზღვრები ყველაზე სუსტად ამიერკავკასიაში ჰქონდა გამაგრებული¹⁶. შედეგმაც არ დაყოვნა, რუსების ზემოხსენებული ლაშქრობით იმედმიცემული ქართლის მეფე ვახტანგ VI განუდგა ირანელებს, არ დათანხმდა არც ოსმალეთის სულთნის წინადადებას მის მხარეზე გადასულიყო, ასტრახანში მყოფი შეუთანხმდა პეტრე I-ს საომარი მოქმედებების შესახებ და გაილაშქრა ლეკებზე¹⁷. ამრიგად, აშკარა ჩანდა, რომ ოსმალეთს ამიერკავკასიაში ბრძოლა მოუხდებოდა რუსეთ-ირანის წინააღმდეგ ერთდროულად. სულთნის მთავრობა შეუდგა აღმოსავლეთის საზღვრების საკითხის მოგვარებას და ამის გამო გააძლიერა თავისი აგრესია სა-

¹⁴ Крылова Т. К., დასახ. ნაშრომი, გვ. 255—264.

¹⁵ Бутков, Материалы, ч. I, С-Петербург, 1869, с. 70.

¹⁶ ი. გიგინეიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 70.

¹⁷ Пайчадзе Г. Г., Русско-грузинские отношения в 1725—1735 гг. Тбилиси, 1965, с. 69—70.

ქართველოში. მანამდე კი, იმისათვის, რათა თავიდან აეცილებინა ომის საშიშროება ევროპის კონტინენტზე, ოსმალეთის ხელისუფლებამ მთელი რიგი ხელშეკრულებებით იურიდიულად გააფორმა თავისი „მშვიდობიანი“ ურთიერთობანი ევროპის სხვადასხვა ქვეყანასთან. ასე მაგ., 1718 წელს დაიდო ზავი ავსტრიასა და ვენეციასთან, 1720 წელს კი რუსეთთან დადებული კონსტანტინოპოლის „მარადიული მშვიდობით“ განმტკიცდა ოსმალეთსა და რუსეთს შორის 1713 წელს ხელმოწერილი საზავო შეთანხმება. ასე რომ, მოსამზადებელი ეტაპი უკვე განვლილი იყო და 1723 წელს, აპრილში, ოსმალეთმა ირანს ომი გამოუცხადა. მაშინ, როდესაც „რუსთა ჯარი კავკასიონის გავლით კასპიის ზღვის სანაპიროებს იპყრობდა“¹⁸. ოსმალებმა მოაწყვეს ლაშქრობა აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე და დაიპყრეს ქართლი. დამპყრობლებმა ქართლი სანაპიროებამდე დაპყვეს და საკუთარი მართვა-გამგეობა შემოიღეს. აღმოსავლეთ საქართველოში მიღწეული წარმატებები რომ განემტკიცებინათ და ქართლში მოპოვებული პოზიციები კიდევ უფრო გაემაგრებინათ, ოსმალებმა გადაწყვიტეს უზრუნველყოთ ზურგის უსაფრთხოება და 1720-იანი წლებიდან მოუხშირეს დაპყრობებს დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზეც. სწორედ ამ ექსპანსიის შედეგად XVIII ს-ის I მეოთხედის მიწურულს ოსმალეთი დაეუფლა შავი ზღვის თითქმის მთელ აღმოსავლეთ სანაპიროს, რომელიც საქართველოს ფარგლებში შედიოდა. ამიერკავკასიაში მიღწეული წარმატებები აისახა იმპერიის საგარეო ურთიერთობებში. კერძოდ, 1724 წელს რუსეთ-ოსმალეთი შეთანხმდნენ გავლენის განაწილებაზე კავკასიის ქვეყნებში. ამ შეთანხმების საფუძველზე ოსმალეთმა გააგრძელა თავისი უფლებები ამიერკავკასიის გარკვეულ ტერიტორიებზე, მათ შორის აღმოსავლეთ საქართველოზეც, რომლებიც ადრე ირანის მფლობელობაში იმყოფებოდნენ. გარდა ამისა, სულ მალე, 1727 წელს, საზავო ხელშეკრულება დაიდო ირანსა და ოსმალეთს შორის, რომელშიც ასევე, აისახა ოსმალეთის უპირატესობა ირანზე¹⁹.

საგრძნობლად გაძლიერდა ოსმალთა ბატონობა დასავლეთ საქართველოს სამეფო სამთავროებში, რასაც დიდად უწყობდა ხელს ქვეყნად არსებული ფეოდალური ანარქია. XVIII ს-ის I ნახევარში დასავლეთ საქართველო განიცდიდა ღრმა პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და კულტურულ კრიზისს. განუსაზღვრელად გაბატონდა სათავადოს სისტემა, რაც აბრკოლებდა მეფის ხელისუფლების ცენტრალიზაციას. ბოლო არ უჩანდა ფეოდალურ შუღლსა და არეულობას. ერთიანობის დაცემისა და სამეფო ხელისუფლების დაუძლურების გამო შეუძლებელი იყო ქვეყნის ეკონომიკური სიძლიერის განახლება-აღდგენა²⁰. სამეფო მიწები და ციხე-სიმაგრეები დატაცებული ჰქონდათ მთავრებსა თუ თავადებს, რომელთა უფლებების ზრდაც იწვევდა ფეოდალური სამთავრო-სათავადოთა უფრო მეტად გაძლიერებას. ეს ფეოდალური შუღლი და ურთიერთდაპირისპირება კი მუდამ გზას უხსნი-

¹⁸ Hammer, დასახ. ნაშრომი, გვ. 94.

¹⁹ ვ. ჩოჩიევი, ირანის საერთაშორისო მდგომარეობა ირან-ოსმალეთის 1727 წლის საზავო ხელშეკრულების მიხედვით, გვ. 401—405; თს.უ. შრომები, 116; აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია, V, თბილისი, 1965, გვ. 401—405.

²⁰ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI, თბილისი, 1973, გვ. 342.

და ქვეყნად შემოჭრილ მტერს²¹. „არც ერთ საუკუნეში არ ყოფილა საქართველოს მდგომარეობა ეგრედ აწეწილი, გაჭირვებული და არეულ-დარეული, როგორც XVIII საუკუნის I ხანებში. ვინ ჩამოთვლის, იმოდენ ალუბიცხველ ომს, რომელიც გამართეს... ოსმალეთის გამძვინვარებულმა ფაშებმა თუ საქართველოს ათასნაირმა თავგასულმა მტრებმა“²². — წერდა თავის დროზე მ. თამარაშვილი. ერთი სიტყვით, ქვეყანაში შექმნილი იყო ისეთი რთული პოლიტიკურ-ეკონომიკური მდგომარეობა, რომლის დროსაც თავადური და-სავლეთ საქართველოს თავდაცვისუნარიანობა მეტად სუსტი, უმნიშვნელო იყო. სწორედ ასეთმა პირობებმა ხელი შეუწყო დამპყრობელს გაეძლიერებინა თავისი ექსპანსია ქვეყანაში. ოსმალთა ამ წარმატებებს შედეგად მოჰყვა ის, რომ დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობის ფორმა ოსმალეთის იმპერიასთან შეიცვალა და გაუარესდა. მართლაც, 1730-იან წლებში ოსმალეთმა მოსთხოვა დასავლეთ საქართველოს მეფე-მთავრებს მონაწილეობა მიეღოთ კავკასიელ მთიელთა დასამორჩილებლად მოწყობილ ლშქრობაში²³. ამას გარდა, სულთნის მთავრობამ დასავლეთ-საქართველოს მესვეურთაგან მოითხოვა აეგოთ რუსეთის სამეფოსთან მოსაზღვრე ყაზახდოსა და სხვა რაიონებთან ციხე-სიმაგრეები, რომლებიც უზრუნველყოფდნენ ჩრდილოეთის მხრიდან საზღვრის უსაფრთხოებას²⁴.

ოსმალ-ხელისუფალთა ეს შიში თავისი სამფლობელოს ჩრდილო-აღმოსავლეთი საზღვრების უსაფრთხოების გამო საფუძველმოკლებული არ იყო, ვინაიდან XVIII საუკუნის 30-იან წლებში შეიქმნა ხელსაყრელი პოლიტიკური ვითარება, რათა რუსეთი მიბრუნებოდა თავის საგარეო პოლიტიკას სამხრეთის ზონაში (გასასვლელი ბალტიის ზღვაზე იმ ხანად მოპოვებულია და ამდენად, ჩრდილოეთის საკითხიც მოგვარებული). სხვადასხვა პრობლემასთან ერთად გადასაჭრელი იყო საქართველოსათვის ისეთი მნიშვნელოვანი საკითხიც, როგორიც იყო გასასვლელის მოპოვება შავ ზღვაზე და პოზიციების გამაგრება კავკასიის ქვეყნებში. 1735 წელს დაიწყო კიდევ ომი რუსეთსა და ოსმალეთს შორის, რომელიც გაგრძელდა 1739 წლამდე. მაგრამ არც ამ ომის შემდგომ შეიცვალა რაიმე: უკვე ომის დასასრულისთვის ცხადი გახდა, რომ ორივე მხარე მზად იყო დროულად დაედო ზავი; რუსეთი დაინტერესებული იყო იმდენად, რამდენადაც ევროპაში კვლავ გამოჩნდა მთელი რიგი ფაქტორები, რომლებიც მას ხელს შეუშლიდნენ გამარჯვების მოპოვებაში. ოსმალეთის საგარეო პოლიტიკის ამგვარი მისწრაფება კი გამოწვეული იყო, ჯერ ერთი, ქვეყნის საშინაო მდგომარეობით და, მეორეც, შეიქნა საშიშროება, რომ ირანიც ჩაერეოდა ამ საომარ მსვლელობაში და ოსმალებს ერთდროულად ორ მოწინააღმდეგესთან მოუწევდათ შებრძო-

21 ო. ს. ო. ს. ე. ლ. ი. ა., ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან, თბილისი, 1973, გვ. 180.

22 მ. თ. თ. ა. მ. ა. შ. ე. ლ. ი., ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, XIII საუკუნიდან ვიდრე XX საუკუნემდე, ტფილისი, 1902, გვ. 301;

23 უნდა აღვნიშნოთ, რომ აფხაზეთის მთავარი იძულებული გამხდარა თანხმობა განეცხადებინა ოსმალთა მოთხოვნაზე და ამის პასუხად მას და 24 აფხაზ თავადს სულთანმა საჩუქრად გაუგზავნა თითო-თითო ხალათი და სამი ოყა მარილი (იხ. ამის შესახებ: „მუჰამედ-ვთარი“, 131, გვ. 111). S. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, cilt IV, kısım 2, Ankara, 1959, გვ. 129.

24 Переписка... გვ. LXXIII.

ლება. ამრიგად, შავი ზღვისა და ამიერკავკასიის საკითხი 1735—39 ომის შემდეგ კვლავ გადაუჭრელი რჩებოდა²⁵.

ვითარება არ შეცვლილა არც 1739 წლის ბელგრადის ზავის შემდგომ, 40-იან წლებში და ამ დროს შეიმჩნევა რუსეთ-ოსმალეთის ურთიერთობის ერთგვარი „მოწესრიგება“, რომელიც ითვალისწინებდა ახლო აღმოსავლეთში დროებითი მშვიდობის დამყარებას. ძალთა ასეთი თანაფარდობის პირობებში ოსმალეთის იმპერია ყოველნაირად ცდილობდა არ დაეკარგა მოპოვებული პოზიციები დაპყრობილ ქვეყნებში, ხოლო რუსეთის სახელმწიფოს კი არ გააჩნდა რეალური საშუალებანი, თავისი საგარეო პოლიტიკის კურსი სამხრეთში გაეტარებინა. ამ მიზნის მიღწევა მას შეეძლო მხოლოდ დიპლომატიური გზით. ამიტომ, არავითარი გამოძახილი არ მოჰყოლია არც 1729 წ.-ს ქართველ დიდებულთა მიმოწერას რუსეთის სამეფო კართან²⁶ და არც იმერეთიდან გაგზავნილ 1732 წლისა თუ 1737 წლის ელჩობებს²⁷. დასავლეთ საქართველოს მეფე-მთავართა ყოველი მცდელობა მიეღოთ რუსეთის ხელმწიფისაგან რეალური დახმარება დამპყრობლის წინააღმდეგ ბრძოლაში, ამ დროს უშედეგოდ მთავრდებოდა. ხოლო რაც შეეხება ოსმალეთ-ირანის ურთიერთობას, მასში ის ცვლილება მოხდა, რომ 1736 და 1746 წლებში დაიდო სამშვიდობო ხელშეკრულებები და ამიერკავკასიის ტერიტორიის განაწილების საკითხი გადაწყდა ზოპაბის ზავის საფუძველზე: საქართველო კვლავ გავლენის სფეროებად დარჩა შუაზე გაყოფილ ოსმალეთსა და ირანს შორის²⁸.

ამრიგად, XVIII ს.-ის I ნახევარში შეიმჩნევა ოსმალეთის პოლიტიკური ბატონობის გაძლიერება დასავლეთ საქართველოს სამეფო-სამთავროებში. ქვეყნის ტერიტორია მტერმა დაიპყრო. ციხე-სიმაგრეებში ჩაყენებული დამპყრობლები ხელს უწყობდნენ ქვეყნის დეცენტრალიზაციასა და თავადური რეაქციის მომძლავრებას. ყოველივე ეს კიდევ ერთხელ ცხადყოფდა, რომ XVIII საუკუნის I ნახევარში ოსმალეთის იმპერია ჯერ კიდევ ინარჩუნებდა თავის მოპოვებულ პოზიციებს დაპყრობილ ქვეყნებში. მართალია, ამ დროს იმპერიის პოლიტიკურ-ეკონომიკურმა კრიზისმა გავლენა მოახდინა მის დაპყრობით პოლიტიკაზე საერთოდ, მაგრამ იმ ხანად ოსმალეთს მაინც შეეძლო დამოუკიდებლად ეარსება საგარეო ურთიერთობების სფეროში და ამ დამოუკიდებლობას განამტკიცებდა კიდევ ახალი დაპყრობებით ახლო აღმოსავლეთში, კერძოდ კი ამიერკავკასიის ქვეყნებში. რაც შეეხება დასავლეთ საქართველოს, იგი იძულებული იყო დამპყრობლებთან ბრძოლაში მხოლოდ საკუთარ ძალებს დაყრდნობოდა, ვინაიდან მის მეზობლად მდებარე ერთადერთ ძლიერ ქრისტიანულ სახელმწიფოს — რუსეთს არ გააჩნდა რაიმე რეალური საშუალება, ერთმორწმუნე ქართველებს მოვლენოდა მტრის წინააღმდეგ „გამაერთიანებლად და დამრამზმველად“²⁹. XVII ს.-ის I ნახევარში ჯერ კიდევ არ იყო მო-

25 Михнева Р., Россия и Османская империя в международных отношениях в середине XVIII века, М., 1985, с. 28—36.

26 Osmanlı Tarihi, с. IV, kısım 2, გვ. 128, „მუჰიმე დათვარი“—136, გვ. 11.

27 Переписка..., с. 325.

28 ვ. ჩოჩიევი, ირანისა და ოსმალეთის 1736—1746 წლების საზავო ხელშეკრულებები, თ. ს. უ. შრომები, 99. აღმოსავლეთმცოდნეობა, III, თბილისი, 1962, გვ. 272—305;

29 ნ. ბერძენიშვილი, XVIII საუკუნის საქართველოს ისტორიიდან, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. I, თბ., 1944, გვ. 175.

მწიფებული ობიექტური პირობები იმისათვის, რათა ამიერკავკასიის ქვეყნების საკითხი გამხდარიყო რუსეთის იმპერიის პრაქტიკული საქმიანობის ობიექტი. უფრო მეტიც, ამ დროისათვის რუსეთს მშვიდობის შენარჩუნება ესაჭიროებოდა სამხრეთის საზღვრებზე, რათა თავისი უახლოესი მიზნები განეხორციელებინა ცენტრალურ ევროპაში. ეს იყო ჯერჯერობით რუსეთის საგარეო პოლიტიკის უმთავრესი მიზანი და ამით განისაზღვრებოდა მისი ურთიერთობა ოსმალეთის იმპერიასთან. დღის წესრიგში იდგა დროებითი კომპრომისი სამხრეთის ზონაში. ამ კომპრომისითა და დიპლომატიით იგი თანდათანობით იკვლევდა გზას თავისი პოზიციების გასამტკიცებლად ახლო აღმოსავლეთში. ხოლო რაც შეეხება ამიერკავკასიის, კერძოდ კი საქართველოს საკითხს, მისი გადაჭრა მხოლოდ მას შემდეგ გახდებოდა შესაძლებელი, როდესაც რუსეთი მოიპოვებდა უფლებას თავისი სამხედრო ფლოტი ჰყოლოდა შავ ზღვაზე.

ყოველივე ზემოთქმულის გამო XVIII საუკუნის I ნახევარში დასავლეთ საქართველოს სამეფო-სამთავროები მტრის პირისპირ მარტო რჩებოდნენ და სწორედ ქართველი ხალხის ეროვნული ბრძოლის შედეგად უნდა მივიჩნიოთ ის, რომ დამპყრობელმა ვერ შეძლო ქვეყნის საბოლოო დამორჩილება (აქვე, რა თქმა უნდა, გასათვალისწინებელია ოსმალეთის იმპერიის საშინაო მდგომარეობა და რეგიონში შექმნილი ძალთა თანაფარდობაც). ოსმალთა ბატონობა დასავლეთ საქართველოში გულისხმობდა ქვეყნის პოლიტიკურ-ეკონომიკურ დამოკიდებულებას, რაც ლოგიკური შედეგი იყო დასავლეთ საქართველოს შინაგანი სისუსტის, მისი თავდაცვისუნარიანობის დაქვეითების და არა გამოვლინება ოსმალეთის იმპერიის რეალური სიძლიერის.

Н. М. ДЖАВЕЛИДЗЕ

ИЗ ИСТОРИИ ТУРЕЦКО-ЗАПАДНОГРУЗИНСКИХ ОТНОШЕНИЙ

(I половина XVIII века)

Резюме

Турецко-западногрузинские отношения в первой половине XVIII века рассматриваются на фоне ближневосточного международного положения, в частности, особое место уделяется политической ситуации в Закавказском регионе. Османская империя в данный период все еще могла самостоятельно определяться в сфере внешних отношений и вела захватнические войны на Востоке. Однако, усиление османской агрессии в Западной Грузии было скорее логическим результатом внутреннего ослабления Грузии, падением ее оборонительной силы, нежели проявлением реального могущества Империи.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
გ. წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტმა

კულტურულ-პოლიტიკური ვითარება X—XI საუკუნეების ირანში

(წინასწარმეტყველებითი პერიოდი)

მახლობელ აღმოსავლეთში IX—X სს-ში მეტად მნიშვნელოვანი პროცესები მიმდინარეობდა. ამ პროცესებმა მრავალმხრივ განსაზღვრეს ამ რეგიონში მცხოვრებ სხვადასხვა ხალხთა შემდგომი ისტორიული გზა. ირანის ისტორიისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს იმ ფაქტს, რომ სწორედ ამ პერიოდში იქმნება და ვრცელდება, ე. წ. სპარსულ-მუსლიმური კულტურა რომელმაც შეცვალა მანამდე გაბატონებული არაბულ-მუსლიმური კულტურა ისლამური სამყაროს დიდ ნაწილში¹.

X ს-ის ირანში კიდევ უფრო მეტად ხასიათს იღებს სპარსული „ნაციონალური“ ტრადიციების განვითარება პოლიტიკურ სფეროში. ინტელექტუალურ სფეროში ეს პროცესი იწყება ჯერ კიდევ VIII ს-ში (შუ'უბია), ძლიერდება IX — ს-ში, როდესაც იგი უშუალოდ უკავშირდება აბასიანთა სახალიფოს დაშლის პროცესს და პირველი ირანული წარმოშობის დინასტიების დამკვიდრებას ირანის ტერიტორიაზე. X ს-ში კი, უკვე მთელი ირანი მოფენილია სხვადასხვა პოლიტიკური ერთეულებით, რომელთა სათავეში სპარსული წარმოშობის (ან გასპარსულებული) დინასტიები დგანან. ყოველ ამ პოლიტიკურ ერთეულში ადგილი აქვს ცდას, დამყარდეს კავშირი ძველ ირანულ პოლიტიკურ და კულტურულ ტრადიციებთან. მაგრამ, ეს დინასტიები სხვადასხვა საშუალებას მიმართავდნენ ამ მიზნის მისაღწევად, რაც განპირობებული იყო ყოველ რეგიონში კონკრეტულად არსებული სოციალ-ეკონომიკური, პოლიტიკური და კულტურული პირობებით.

მიუხედავად იმისა, რომ საკითხი ირანის კულტურული (იგულისხმება კულტურა ფართო მნიშვნელობით) „აღორძინების“ შესახებ ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი საკითხია ამ პერიოდის ირანისტულ მედიევისტიკაში, მაინც, შეიძლება, დღესაც გავიმეოროთ, თუმცა გარკვეული შერბილებით, აკად. ვ. ბარტოლდის სიტყვები: სპარსეთის კულტურული აღორძინება მიმდინარეობდა მეტად რთულ პირობებში, რომლებიც ჯერ კიდევ არ არიან გამოკვლეულნი სრულად მეცნიერების მიერ². ამ სირთულეს ქმნის ის, რომ ეს „აღორძინება“ მიმდინარეობდა ირანის სხვადასხვა გეოგრაფიულ ნაწილში, რომლებშიც მო-

¹ ვ. გაბაშვილი, აღმოსავლეთი XI—XII სს-ის ქართული საისტორიო წყაროების ფურცლებზე, — XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1968, გვ. 274—275; მისივე; შუა საუკუნეების ახლადაღმოსავლური კულტურა (პერიოდიზაციის ცდა), — აღმოსავლური კულტურა, თბ., 1980, გვ. 11—16.

² В. В. Бартольд, Культура мусульманства; В. В. Бартольд, Сочинения, т. VI, с. 176.

ქმედებდნენ განსხვავებული ხელშემწყობი და ხელისშემშლელი ფაქტორები. ეს ფაქტორები, თავის მხრივ, განპირობებული იყვნენ იმ თავისებურებებით რომლებიც X ს-მდელი ირანის საერთო მდგომარეობას ახასიათებდნენ.

უპირველეს ყოვლისა განვიხილოთ რა მდგომარეობა იყო ენობრივი განვითარების თვალსაზრისით. IX ს-იდან გვაქვს ძეგლები, სადაც დადასტურებულია ახალი სპარსული ენა. ეს ენა წარმოადგენს სასანიანთა სახელმწიფოში ოფიციალურად აღიარებული საშუალო სპარსულის გავრცელებას, ვარიანტს, მიღებულს გარკვეული ტრანსფორმაციის შედეგად. პირველი ცდები ახალსპარსულის ფიქსაციისა არაბული გრაფიკით განეკუთვნება IX ს-ს (მანამდე ახალსპარსულის შემცველი ფრაგმენტები გვაქვს მანიქური, სირიული და ებრაული დამწერლობით), ხოლო უძველესი ხელნაწერი თარიღდება 447/1056 წლით³.

ახალსპარსულის წინამორბედმა საშუალო სპარსულმა, რომლის გავრცელების მთავარი არეალი იყო ფარსი, თანდათანობით განდევნა (III ს.) პართული. ნარსეს (293—302 წწ.) შემდეგ სასანიანთა სახელმწიფოში სამეფო წარწერები სრულდებოდა მხოლოდ ამ ენაზე. იგი იყო აგრეთვე ოფიციალური, რელიგიისა და სალიტერატურო ენა⁴. VII—IX სს-ის არაბულ წყაროებში ეს ენა მოიხსენიება „დარი“-ის ან „ფარსის“-ის სახელწოდებით. ეს ტერმინები ხშირად სინონიმური მნიშვნელობით იხმარებიან, მაგრამ მათ შორის ზოგჯერ განსხვავებაც შეინიშნება. „ფარსი“ არის უფრო ზოგადი სახელი, რომელიც გულისხმობს როგორც ენას, ასევე დიალექტებს, რომელთაგანაც უმთავრესია „დარი“. როდესაც ჩამოყალიბდა სამწერლობო საშუალო სპარსული, მაშინ იგი იყო თითქმის იდენტური სალაპარაკო ენისა, მაგრამ ეს უკანასკნელი თანდათან ევოლუციას განიცდიდა და შორდებოდა სამწერლობო ენას. სალაპარაკო ენას უწოდებდნენ „კარის (სასახლის)“ („დარ“) ენას. „დარი“, სალაპარაკო ენა სამეფო კარისა, დედაქალაქისა და იმპერიის მოსახლეობის დიდი ნაწილისა, დაუპირისპირდა ერთი მხრივ „ფარსი“-ის — თავის სალიტერატურო ვარიანტს — დოკუმენტთა, მწიგნობართა და ქურუმთა ენას, ხოლო მეორე მხრივ „ფაპლავი“-ს — პართულს.

„დარი“-ის გავრცელების შესახებ მთელი ირანის ტერიტორიაზე ცნობას გვაწვდის უკვე იბნ ალ-მუკაფფა: „დარი“ გავრცელებულია, როგორც ფარსში, ასევე ხორასანში⁵. VII—VIII სს-ში „დარი“ ანუ ახალსპარსული ენა გავრცელებულია უკვე მთელი ირანის ტერიტორიაზე. ტაბარის მიხედვით, VIII ს-ის I ნახევარში, იგი გავრცელებული იყო ისეთ შორეულ რაიონებშიც კი, როგორიცაა ბალხი და ხუტტალი⁶. როგორც ჩანს, უკვე ამ დროისათვის ეს იყო ძირითადი სალაპარაკო ენა, რომელსაც მოსახლეობის დიდი ნაწილი იყენებდა⁷.

³ И. М. Оранский, Иранские языки в историческом освещении, М., 1979, с. 27.

⁴ G. Lazard, Pahlavi, parsi, dari,—Iran and Islam. In memory of the late Vladimir Minorsky, ed. by C. E. Bosworth, Edinburgh, 1971, გვ. 377, 383-384.

⁵ იბ. Ibn al-Nadim, Fihrist, ed. Flügel, Leipzig, 1871—2, გვ. 13.

⁶ См.: К. В. Тревер, А. Ю. Якубовский, М. Э. Воронец, История народов Узбекистана, т. I, Ташкент, 1950, с. 253.

⁷ И. М. Оранский, დასახ. ნაშრომი, გვ. 216.

მიუხედავად იმისა, რომ ახალსპარსული ენის სამშობლოს დასაველეთ ირანი, კერძოდ, ფარსი წარმოადგენდა, სამწერლობო ენად ის მხოლოდ აღმოსავლეთში, ხორასანსა და შუა აზიაში იქცევა. სწორედ აქ იღებს სათავეს მდიდარი სპარსულენოვანი ლიტერატურა, რომელიც „ახალსპარსული აღორძინების“ ერთ უმთავრეს გამოხატულებას წარმოადგენს.

მაგრამ, ის ფაქტი, რომ დასაველეთ ირანში ამ დროს ახალსპარსული არ წარმოადგენდა სამწერლობო ენას, სულაც არ ნიშნავს იმას, რომ დასაველეთ ირანში ეროვნული თვითშეგნების გამოხატვას არ ჰქონდა ადგილი. სავსებით სწორად აღნიშნავს ყ. ლაზარი, რომ იმ დროში ლინგვისტური „ნაციონალიზმი“ დღევანდელი გაგებით არ არსებობდა. მძლავრი ანტიარაბული მოძრაობა „შუშუბი“ არაბულ ენას იყენებდა თავისი იდეების გასავრცელებლად⁸. დაპირისპირებას არაბობისადმი აქ ადგილი ჰქონდა სხვა თვალსაზრისით. ყოველ კონკრეტულ პოლიტიკურ ერთეულში თავისებურად შეღავნდებოდა ირანული თავისთავადობის განმტკიცებისადმი სწრაფვა.

პირველი ირანული წარმოშობის დინასტია, რომელიც გაბატონდა ირანში და რომელმაც გამოამჟღავნა მისწრაფება დამოუკიდებლობისაკენ, იყო თაჰერიანთა დინასტია ხორასანში (205—259/821—873). წარმოშობით თაჰერიანები იყვნენ სპარსელები. მათ წრეში გავრცელებული იყო სპარსული ენა, რომელიც თვით დინასტიის წევრებმაც კარგად იცოდნენ. იბნ ტაიფურის ცნობის მიხედვით, თაჰერმა თავისი უკანასკნელი სიტყვები სიკვდილის წინ სპარსულ ენაზე წარმოთქვა: **درمگر میردی باید** „სიკვდილშიც ვაჟყავომა ხამს“⁹. მაგრამ, ამავე დროს, ისინი პრეტენზიას აცხადებდნენ არაბულ კეთილშობილურ გვართან სიახლოვისა, როგორც კლიენტები (მაგალი) ხუზა'ას ტომისა¹⁰. კულტურულად ისინი იყვნენ გაარაბებულნი და ყოველმხრივ ხელს უწყობდნენ არაბული კულტურის, კერძოდ, ლიტერატურის აყვავებას თავიანთი სამფლობელოებში. ზოგიერთი გადმოცემის მიხედვით, ისინი მტრულად იყვნენ განწყობილნი სპარსული ლიტერატურისადმი (ალბათ უნდა იგულისხმებოდეს ძველი სპარსული, ზოროასტრული, საერთოდ წინაისტორიული ლიტერატურა) და მისი შესწავლა მიაჩნდათ შეუთავსებლად მართლმორწმუნეობასთან¹¹. თვით თაჰერ იბნ ჰუსეინი ცნობილია, როგორც შესანიშნავი სტილისტი არაბულ პროზასა და ეპისტოლოგრაფიაში. მას აქვს დაწერილი მორალისტური ხასიათის ეპისტოლე თავისი მეგვიდრის აბდალაჰისადმი¹². სპარსული ლიტერატურის რამდენადმე მნიშვნელოვანი წარმატებების შესახებ თაჰერიანთა ეპოქაში არაფერია ცნობილი, თუმცა ზოგიერთი გვიანდელი ცნობის მიხედვით სპარსელი პოეტები არსებობდნენ მათ სამფლობელოებში. მაგრამ მათ შეიძლება ჰქონოდათ

⁸ G. Lazard, *The Rise of New Persian Language*, — *Cambridge History of Iran*, v. IV, Cambridge, 1975, გვ. 603.

⁹ Ibn Taifur, გვ. 73; Tabari, III, გვ. 1603—4; ზღრ.: C. E. Bosworth, *The Tahirids and Arabic culture*, — *Journal of Semitic Studies*, v. XIV, 1969, № 1, გვ. 45—46.

¹⁰ C. E. Bosworth, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 44.

¹¹ В. В. Бартольд, *Культура мусульманства*, с. 177.

¹² См.: А. Э. Шмидт, *Идеал мусульманского правителя-наместника IX в. (Послание Тахир ибн ал-Хусейна к своему сыну...)* — *Бюллетень САГУ*, вып. 8, Ташкент, 1925, с. 127—138; C. E. Bosworth, *An Early Arabic Mirror for Princes: Tahir Dhul-Yaminain's Epistle to his Son Abdallah*, — *JNES*, 1969.

მხოლოდ ლოკალური მნიშვნელობა და, ამავე დროს, ეს სულაც არ იყო დაკავშირებული დინასტიის წევრების მიერ სპარსული პოეზიის წახალისებასთან¹³. მათი სეპარატისტული მისწრაფებანი ნაკლებად არის დაკავშირებული სპარსული ნაციონალური ტრადიციების განვითარებასთან. მათ ჯერ კიდევ შენარჩუნებული ჰქონდათ ბევრი საერთო ცენტრალურ ხელისუფლებასთან. დინასტიის წევრებს ეკავათ მაღალი თანამდებობანი ცენტრალურ პროვინციებში და ხალიფას კარზე, რაც მათი ინტერესების კონცენტრაციას იწვევდა იქ. რელიგიური თვალსაზრისით ისინი ორთოდოქსალურ სუნიტობას იცავდნენ. ამდენად, მათი მთავარი მიზანი პოლიტიკური დამოუკიდებლობა იყო, მაგრამ დამოუკიდებლობა ერთი კულტურის ფარგლებში. მათი იდეოლოგია არ შეიცავდა დაპირისპირებას სახალიფოსადმი არც რელიგიური და არც „ნაციონალური“ კულტურის თვალსაზრისით.

მეორე დამოუკიდებელი დინასტია, კვლავ ხორასნის ტერიტორიაზე (თავდაპირველად სისტანში) იყო საფარიანთა დინასტია. განსხვავებით თავერიანებისაგან, საფარიანები პლეზეური წარმოშობისა იყვნენ, მაგრამ ისინი ცდილობდნენ თავი წარმოედგინათ ძველი სპარსელი მეფეების შთამომავლებად. საამისო ფაქტები ასახულია წყაროებში. მაგ.: არაბულენოვანი პოეტის იბრაჰიმ ბ. მაშადის ლექსში, რომელიც დაცულია იაკუთის თხზულებაში, იაკუბ საფარიანი გამოცხადებულია მემკვიდრედ ძველი ირანელი მეფეებისა¹⁴. იაკუბის გენეალოგია დაწვრილებით მოცემულია „თარიხ-ე სისტან“-ში¹⁵. ასეთი გენეალოგიების შეთხზვა საფარიანებს სჭირდებოდათ იმისათვის, რათა ხაზი გაესვათ საკუთარი ძალაუფლების მემკვიდრეობითობისა და დამოუკიდებლობისათვის. ამით ისინი აცხადებდნენ, რომ მათი ბატონობა ირანში ეფუძნებოდა ლეგიტიმისტურ პრინციპს და უპირისპირდებოდნენ აბასიანებს. ყველა ის ტერიტორია, რომელიც მათ საბრძანებელში შედიოდა, მათ მოიპოვეს ბრძოლით და იძულებული გახადეს ხალიფა, ეცნო მათი უფლებები.

ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა ის ფაქტი, რომ წყაროები იაკუბ საფარიანს წარმოგვიდგენენ, როგორც სპარსული ლიტერატურის ხელშემწყობს. „თარიხ-ე სისტანის“ ცნობის მიხედვით იაკუბს პოეტებმა მიუძღვნეს ლექსები არაბულ ენაზე. მან არაბული არ იცოდა და განაცხადა: „რა საჭიროა თქმა იმისა, რაც მე არ მესმის?“. ამის შემდეგ მუჰამედ ბ. ვასიფმა დაწერა ლექსი სპარსულ ენაზე. ეს იყო პირველი პოეტური ქმნილება სპარსულად¹⁶.

საფარიანები, როგორც დაბალი ფენის წარმომადგენლები, ნაკლებად იყვნენ ზიარებულნი კულტურას და კერძოდ, არაბულ კულტურას. არაბული ლიტერატურა მათთვის უცხო იყო. იზრდოდნენ რა აბასიანების წინააღმდეგ, ისინი არაბულს უპირისპირებდნენ სპარსულ „ნაციონალურ“ კულტურას. ამასთანა-

¹³ დაწვრილებით, ასეთი ხასიათის ზოგიერთი ცნობის შესახებ იხ.: C. E. Bosworth *The Tahirids and Persian Literature*,—Iran, v. VII, 1969, გვ. 104.

¹⁴ Ya'qut, *Irshad al-arib*, ed. Margoliouth, Lond., 1923—1926, I, გვ. 322-3; ტექსტი, თარგმანი და ანალიზი ამ ლექსისა იხ.: S. M. Stern, *Yacqub the Coppersmith and Persian National Sentiment*,—Iran and Islam, ed. C. E. Bosworth, 1971, გვ. 539—545.

¹⁵ «تاريخ سيستان» გვ. 200—202 (ლანი-ფაიაზის გამოცემა).

¹⁶ „თარიხ-ე სისტან“, გვ. 209—211; თარგმანი და ანალიზი ამ ლექსისა მოცემულია:

A. Н. Б о л д ы р е в, Из истории развития персидского литературного языка,—Вопросы языкознания, 1955, № 5, გვ. 79—80; S. M. Stern, დასახ. ნაშრომი, გვ. 546—549.

ვე, ირანის აღმოსავლეთი პროვინციები (საფარიანთა სამფლობელოები) იყო სწორედ ის რეგიონი, სადაც მცირე ხნის შემდეგ აყვავებას განიცდის სპარსული ლიტერატურა. საამისო ტრადიციები კი, აქ უკვე საფარიანთა დროს, მათი დამოკიდებულებისდა მიუხედავად უნდა არსებულებოდა.

ასევე დამოუკიდებლობისაკენ მისწრაფებას ამჟღავნებენ ჩრდილოეთ ირანში გაბატონებული დინასტიები. კასპიისპირეთი იყო ის რეგიონი, სადაც უფრო გვიან გავრცელდა ისლამი, ვიდრე ირანის სხვა ნაწილებში. მაგალითად, ტაბარისტანში სასანიანთა დროიდან აგრძელებდა მმართველობას ბავანდიანთა დინასტია, რომლის წარმომადგენელმა კარინ ბ. შაპრიარმა მხოლოდ 854 წ. მიიღო ისლამი და იწოდა აბუ-ლ-მჟულჰად¹⁷.

ისლამი გავრცელდა დაილამში თავისებური ფორმით. აბასიანთაგან ლტოლვილმა ალის ზოგიერთმა მემკვიდრემ აქ მოიპოვა თავშესაფარი (VIII ს-ის დასასრულს). შემდეგში ამ იმამებმა მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს IX ს-ის II ნახევარში აქ მიმდინარე მოვლენებში. მრავალი ოლქი ალიდი და ზაიდითი მმართველების ხელში აღმოჩნდა¹⁸. აქ წინააღმდეგობა აგრესიისადმი გამოიხატა რელიგიური ფორმით: ისლამი ვრცელდებოდა სხვადასხვა შიიტური მიმდინარეობების სახით. ამავე დროს, ადგილი ჰქონდა ძველ ირანულ დინასტიებთან დაკავშირების ცდას და ამ საფუძველზე აბასიანებისადმი დაპირისპირებას. მაგალითად, მერდავიჯ ბ. ზიიარს, ზიიარიანთა დინასტიის ფუძემდებელს, განზრახული ჰქონდა აეღო ბაღდადი, დაემხო სახალიფო, შემდეგ გვირგვინი დაედგა კტეზიფონში და აღედგინა სპარსეთის იმპერია¹⁹. ზიიარიანები აცხადებდნენ პრეტენზიას წინაისლამურ სამეფო წარმოშობაზე, ამტკიცებდნენ რა, რომ ისინი არიან მემკვიდრენი არღუშ ფარპადანისა, გილანის მთავარისა ლეგენდარული (ავესტის) ქაი ხოსროუს ეპოქაში. შემდეგში, სწორედ ზიიარიანი გამგებლის ყაბუს ბ. ვუშმაგირის კარზე (978—1012) აქვს ადგილი სპარსულენოვანი ლიტერატურის განვითარებას.

ყველაზე მნიშვნელოვანი X ს-ში ირანის ტერიტორიაზე არსებულ პოლიტიკურ ერთეულთაგან იყო ორი: ბუვეიანთა და სამანიანთა სახელმწიფოები. პირველი მათგანის ტერიტორია მოიცავდა დასავლეთ ირანსა და ერაყს ბაღდადითურთ, ხოლო მეორეს ეკავა ხორასანი და შუა აზია. სპარსული „ნაციონალური“ კულტურის შექმნასა და განვითარებაში ამ სახელმწიფოებმა სხვებზე მეტად მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს. ამავე დროს, ეს დინასტიები იჩენდნენ, როგორც ერთნაირ, ასევე განსხვავებულ დამოკიდებულებას „ნაციონალური“ ირანული კულტურის მიმართ. ეს ვლინდებოდა ძირითადად სამი თვალსაზრისით: 1. რელიგიაში, 2. პოლიტიკური ტრადიციებისა და 3. კულტურისადმი დამოკიდებულებაში.

ბუვეიანები იყვნენ შიიტები. მათი სამშობლო იყო დაილამი. აქ შედარებით გვიან გავრცელდა ისლამი. დაილამელნი იყვნენ მეტად თავისუფლებისმოყვარენი. იბნ რუსთე წერს, რომ ისინი არასოდეს არავის ემორჩილებოდ-

¹⁷ R. N. Frye, Bawand,—EI², I, 1110.

¹⁸ იხ. W. Madelung, The Alid Rulers of Tabaristan, Daylaman and Gilan,—Atti del terzo Congresso di studi arabi e islamici, Ravello, 1—6 Settembre, 1966, Napoli, 1967, გვ. 483—492; M. S. Khan, The Early History of Zaydi Shiism in Daylaman and Gilan,—ZDMG, 125, 1975, გვ. 301—314.

¹⁹ W. Madelung, The Minor Dynasties of Northern Iran,—Cambridge History of Iran, v. IV, Cambridge, 1975, გვ. 213.

ნენ²⁰. მათი წინააღმდეგობა მუსლიმური რელიგიისადმი იყო წინააღმდეგობა უცხო ხელისუფლების, დამპყრობლებისადმი. რადგან ამ რაიონების დაპყრობა არაბთა მიერ გაჭირდა ბუნებრივი პირობების არახელსაყრელობის გამოც, ამდენად, აქ გვიან გავრცელდა ისლამი და ამავე დროს გავრცელდა ორთოდოქსიისადმი დაპირისპირებული ფორმით. შიიტი იმამების მიერ გავლენის მოპოვება ამ რაიონში, სხვა ფაქტორებთან ერთად იმითაც იყო გამოწვეული, რომ ისინი არ იყვნენ ლოიალური აბასიანებისადმი და ამ მხრივ სოლიდარულნი აღმოჩნდნენ ადგილობრივ მოსახლეობასთან. ამასთანავე, შიიტობის გავრცელება ამ რაიონებში (როგორც კლასობრივი საზოგადოებისათვის შესაფერი რელიგიისა) დაკავშირებული იყო სოციალური ურთიერთობების განვითარებასთან. ამდენად, ბუვეიანთა ოპოზიციურ იდეოლოგიაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა მათ რელიგიას, და დასავლეთ ირანის დაკავების შემდეგაც, ისინი მტკიცედ იცავდნენ ისლამის ამ ფორმას, თუმცა ნაკლებად ებრძოდნენ სხვა რელიგიურ მიმდინარეობებს (არა მარტო მუსლიმურს, არამედ ზოროასტრიზმსაც).

სულ სხვა ვითარებაა ამ მხრივ აღმოსავლეთ ირანში. სამანიანები ისევე, როგორც მათი ქვეშევრდომების უმეტესობა, ორთოდოქსალური სუნიტები იყვნენ და რელიგიური განსხვავებულობის მომენტი მათ იდეოლოგიაში არ აისახებოდა. ხორასანი სუნიტობის ერთ-ერთ ბურჯად ითვლებოდა და სამანიანებიც, როგორც ადგილობრივი წარმოშობის მმართველები, ორთოდოქსიის ერთგულნი იყვნენ. ისინი ისევე, როგორც უფრო გვიან და უფრო რადიკალურად ლაზნევიანები, იბრძოდნენ ერეტიკულ მიმდინარეობათა წინააღმდეგ. ერეტიკოსთა წინააღმდეგ იდეოლოგიურ ბრძოლასთან აკავშირებს ყ. ლაზარი სამანიანთა დროს სუნიტური ხასიათის ლიტერატურის (ყერძოდ ტაბარის თხზულებების) გადმოსპარსულებას²¹. სამანიანი ამირასავე ბრძანებით იქნა თარგმნილი სპარსულად არაბული ანტიერეტიკული ტრაქტატი²².

ისევე, როგორც რელიგიურ საკითხში, პოლიტიკური ტრადიციებისადმი დამოკიდებულებაშიც, ბუვეიანები სამანიანებზე ბევრად უფრო რადიკალურად უპირისპირდნენ სპარსულს, არაბულს, მართალია, სამანიანები მსგავსად სხვა ირანული დინასტიებისა, ცდილობდნენ თავისი წარმოშობა დაეკავშირებინათ სასანიანებთან, მაგრამ ისინი არ ანიჭებდნენ თავიანთ ინსიგნიებს ისეთ მკვეთრ ნაციონალურ ფორმას, როგორსაც ბუვეიანები. ბუვეიანებმა ოფიციალურად მიიღეს შაჰინშაჰის ტიტული და ამით არა მარტო ხაზი გაუსვეს ნათესაურ კავშირს სასანიანებთან, რასაც სხვა დინასტიების წარმომადგენლებიც აკეთებდნენ, არამედ პრეტენზია განაცხადეს სასანიანთა სახელმწიფოს უშუალო მემკვიდრეობაზე. მათ დაუტოვეს აბასიან ხალიფას მხოლოდ სასულიერო ხელისუფლება, საერო გამგებლობა კი მთლიანად მათ კომპეტენციაში შემავალად მიიჩნიეს (მსგავსად სასანური ირანის „შაჰინშაჰისა“ და

²⁰ Ibn Rustah, Kitab al-A'laq an-Nafisa, ed. M. J. de Goeje, Leiden, 1891—92, გვ. 150-151.

²¹ Ж. Лазар, Два медицинских трактата на фарси-дари, — Рудаки и его эпоха, Душанбе, 1957, с. 84—85.

²² В. Жуковский, К истории персидской литературы при Саманидах, — ЗВОРАО, XII, вып. I, 1899, с. 5.

„მოხედთა მოხედისა“²³. ეს განპირობებული იყო უპირველეს ყოვლისა იმით, რომ ბუვეიანები, როგორც რელიგიურად, ასევე პოლიტიკურად უპირისპირდებოდნენ აბასიანებს. მათ ასეთი სახის პრეტენზიებს ხელს უწყობდა ის, რომ მათ ეკავათ სასანური ირანის ცენტრალური ნაწილი — ფარსი, და არა პერიფერია, როგორც სამანიანებს. ითვლებოდა, რომ ფარსის მოსახლეობა გამორჩეული ადგილის მქონე იყო სხვა ირანელებს შორის. იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი წერს: „ფარსის ხალხს ეწოდებათ სპარსელი ყურეიშიტები“²⁴; გარკვეულ როლს ასრულებდნენ აგრეთვე სასანური ირანის დროიდან შემორჩენილი არქიტექტურული ნაგებობანი, რომლებითაც მოფენილი იყო ფარსის ტერიტორია. ზოროასტრული რელიგია ყველაზე უკეთეს მდგომარეობაში მთელი ირანის ტერიტორიაზე იყო ფარსში. ისთახრის ცნობების მიხედვით ზოროასტრელები წარმოდგენდნენ უმეტესობას ფარსის სასოფლო მოსახლეობას შორის, ბევრი დეჰყანი რჩებოდა ზოროასტრელად²⁵. ზოროასტრელები არ განიცდიდნენ დევნას ბუვეიანთაგან. მაგალითად, ქალაქ ქაზერუნის მმართველი XI ს-ის დასაწყისში იყო ზოროასტრელი²⁶.

ყოველივე ეს ხელს უწყობდა ბუვეიანებს იმაში, რომ თავი დაესაბამათ სასანური სახელმწიფოს უშუალო მემკვიდრეებად. აღმოსავლეთ ირანში განსხვავებული მდგომარეობა იყო. სამანიანებს ამ თვალსაზრისით აბასიანთა სახლიფოსთან დაპირისპირება არ უხდებოდათ. აბასიანებს არავითარი აქტივობის გამოჩენა არ შეეძლოთ მათი დამოუკიდებლობის შეზღუდვაში. პირიქით, აბასიანი მართლმორწმუნე ხალიფა სამანიანებისათვის მოკავშირეს წარმოადგენდა შიიტი ბუვეიანების წინააღმდეგ. სამანიანების სუნიტობაც ამ კავშირს ხელს უწყობდა. აჟად. ვ. ბარტოლდი აღნიშნავდა, რომ მუსლიმური სამყაროს დაშლა სხვადასხვა პოლიტიკურ ერთეულებად შედარებით ნაკლებად აისახა მუსლიმური სამყაროს წარმოდგენებში²⁷. რელიგიური ერთიანობა შუა საუკუნეებში (კერძოდ მახლობელ აღმოსავლეთში IX—X სს-ში) არა ნაკლები, თუ არა მეტი მნიშვნელობისა იყო, ვიდრე ეთნიკური. ამავე დროს თვით აბასიანები არ იყვნენ ანტისპარსული განწყობილებისა. სპარსული „შუ'უბიას“ გავლენით ჩამოყალიბდა იდეა, რომლის მიხედვითაც აბასიანთა სახალიფო თვით წარმოდგენდა სასანიანთა სახელმწიფოს გაგრძელებას. აბასიანთა ძველი (ისლამამდელი) ისტორიიდან უმთავრესად სპარსეთის ისტორია მიიჩნევა და ყველაზე დიდ ყურადღებასაც მას უთმობდა. ბ. შპულერი წერს: ტაბარის ისტორიული თხზულება, ერთი მხრივ, ემსახურებოდა სპარსულ ნაციონალურ ტრადიციებს, ხოლო, მეორე მხრივ, ცდილობდა დაემყარებინა პარმონიული ურთიერთგაგება არაბებსა და სპარსელებს შორის²⁸.

²³ ob.H. Busse, *The Revival of Parsian Kingship under the Buyids,—Islamic Civilisation, 950—1150*, ed. D. S. Richards, Oxford, 1973, გვ. 64.

²⁴ Ibn al-Faqih al-Hamadani, *Kitab al-Buldan*, Leiden, 1885, გვ. 195.

²⁵ См.: И. П. Петрушевский, *Ислам в Иране в VII—XV вв.*, Л., 1966, с. 36.

²⁶ R. N. Frye, *The new persian renaissance in Western Iran,—Arabic and Islamic Studies in honour of H. A. R. Gibb*, Leiden, 1965, გვ. 227.

²⁷ В. В. Бартольд, *Халиф и Султан*, — Соч., т. VI, с. 29.

²⁸ B. Spuler *Die historische und geographische Literatur in persischen Sprache,—Handbuch der Orientalistik*, 1/4, Iranistik, 2/1, Leiden, 1968, გვ. 103.

თუ „ნაციონალური“ პოლიტიკური ტრადიციების აღორძინების თვალსაზრისით დასავლეთ ირანი უფრო რადიკალური იყო, ვიდრე აღმოსავლეთი, სამაგიეროდ აღმოსავლეთ ირანის პროვინციებმა გადამწყვეტი როლი შეასრულეს სპარსული „ნაციონალური“ კულტურის, და კერძოდ ლიტერატურის ჩამოყალიბებასა და განვითარებაში. ეს საყოველთაოდ აღიარებული და ცნობილი ფაქტია და ამიტომ ჩვენ აქ არ შევუდგებით იმ ლიტერატურის ჩამოთვლას, რომელიც X—XI სს-ის ხორასანსა და შუა აზიაში იქმნება. მცირე რაოდენობით სპარსულენოვანი პოეტები X ს-ის მეორე ნახევრიდან დასავლეთ ირანშიც იყვნენ (მაგ., ბაბა თაჰერი, ბუნდარი და სხვ.), მაგრამ მათმა მოღვაწეობამ ვერ მიიღო აქ ისეთი ფართო ხასიათი, როგორც აღმოსავლეთ ირანში. რიგი მეცნიერებისა, აღნიშნავენ რა, რომ კულტურულ აღორძინებას ადგილი ჰქონდა დასავლეთ ირანში, ხაზს უსვამენ დასავლეთში ისეთი მეცნიერებისა და ლიტერატორების მოღვაწეობას, როგორებიც იყვნენ იბნ-სინა, ალ-ბირუნი, ბადი ალ-ზამან ჰამადანი და სხვ²⁹. მაგრამ, ზოგიერთი კულტურის ამ მოღვაწეთაგან (იბნ სინა, ალ-ბირუნი) როგორც შემოქმედი ჩამოყალიბდა აღმოსავლეთში და მხოლოდ შემდგომ (პოლიტიკური მიზეზების გამო) აგრძელებს მოღვაწეობას დასავლეთის გამგებელთა კარზე. და, რაც მთავარია, ეს „აღორძინება“ იყო არაბულენოვანი. ეს იყო ის მთავარი ნიშანი, რაც განასხვავებდა იმდროინდელ დასავლეთ და აღმოსავლეთ ირანს. კულტურული „აღორძინება“ კი, დამახასიათებელი იყო X ს-ში მთელი მუსლიმური სამყაროსათვის.

დასავლეთ ირანში გათიშული აღმოჩნდნენ არაბობისადმი ოპოზიციურად განწყობილი ძალები: შიიტი ბუვეიანები (დაილამური არისტოკრატია) და ფარსის ზოროასტრელები. პირველი ბუვეიანები ნაკლებ ცივილიზებულნი იყვნენ, ისევე, როგორც სხვა მათი თანამებრძოლი დაილამელნი. თანდათანობით ისინი ეზიარებიან კულტურას, მაგრამ ხდებიან არაბულენოვანნი. მაგრამ, თვით არაბულენოვნებასაც ისინი აკავშირებენ სპარსულ „ნაციონალურ“ ტრადიციებთან. როგორც ბაჰრამ V-ის მემკვიდრე, რომელიც ითვლებოდა არაბული კულტურის ხელშემწყობად, აზუდ ალ-დაულა ბუვეიანი მეცენატობდა მეცნიერებასა და არაბული ლიტერატურის განვითარებას. აღსანიშნავია, ისიც, რომ დაილამი საერთო კულტურული დონით საგრძნობლად ჩამორჩებოდა ირანის სხვა ნაწილებს. ცნობები დაილამის ჩამორჩენილობის შესახებ საზოგადოებრივ ურთიერთობებსა და რელიგიურ წარმოდგენებში მოიპოვება მას უდიდეს თხზულებებში³⁰.

ამდენად, დაილამური წარმოშობის არისტოკრატია, რომელსაც საკუთარი კულტურული ტრადიციები არ გააჩნდა, ვერ მოახერხა გაეთავისებინა არაბული კულტურა. კულტურის ენად არაბული დარჩა. ამ თვალსაზრისით ნიშანდობლივად გვეჩვენება შემდეგი ფაქტი: ბუვეიანთა პერიოდის პოეტი მიჰიარ ალ-დაილამი (გარდ. 1037 წ.) თავდაპირველად იყო ზოროასტრე-

²⁹ V. Minorsky, Review of Spuler's «Iran in frühislamischer Zeit»—«Göttingischer Gelehre Anzeigen», Bd. CCVII (1953), გვ. 192—197 (ციტირებული: J. C. E. Bosworth, The political and dynastic history of the Iranian world, — Cambridge History of Iran v. V, Cambridge, 1968, გვ. 9); იხ. აგრ. R. N. Frye, დასახ. ნაშრომი.

³⁰ Mas'udi, Murudj, IX, გვ. 4, 8, 270; Qudama, გვ. 202; — ზღრ.: V. Monorsky, La domination..., გვ. 14.

ლი, შემდეგ ხდება მუსლიმი და წერს ლექსებს არაბულად³¹. ე. ი. ამ ზოროასტრელმა ისლამთან ერთად მიიღო არაბული ენაც. მსგავსი შემთხვევები დამახასიათებელი იყო ისლამის გავრცელებისას რიგ სხვა რეგიონებშიც (ჩრდილოეთ აფრიკაში, ეგვიპტეში, სირიაში). გამუსლიმება ნიშნავდა გაარაბებას. ამავე დროს მუსლიმი სპარსელი და ზოროასტრელი სპარსელი ვერ პოულობდნენ ურთიერთკავშირს. ზოროასტრული კულტურა უცხო ხდებოდა მუსლიმი სპარსელებისათვის. ზოროასტრელები იყენებდნენ საშუალო სპარსულ ენას, რომელიც X ს-ისთვის მნიშვნელოვნად განსხვავდებოდა გავრცელებული სალაპარაკო ახალი სპარსულისაგან და მოსახლეობის უმეტესობისათვის გაუგებარი იყო. თვით ისლამი უფრო „დემოკრატიული“ იყო ზოროასტრიზმთან შედარებით, რომელიც სასანური ირანის იერარქიული წყობილების დამახასიათებელ რელიგიას წარმოადგენდა. აღსანიშნავია ისიც, რომ ისლამის გაბატონების შემდეგ ზოროასტრულ ქურუმთა ლიტერატურული და სხვა საქმიანობა უფრო მეტად სოფლად მიმდინარეობდა, ვიდრე ქალაქად³². სხვა მიზეზებთან ერთად, ამას ალბათ ისიც განაპირობებდა, რომ ისლამი უპირატესად სწორედ ქალაქებში ვრცელდებოდა, როგორც თავისი ქალაქური ხასიათის, ასევე პოლიტიკურ და ადმინისტრაციულ მიზეზთა გამო. ასევე ხელს უშლიდა, ალბათ, სხვადასხვა ჯგუფების კავშირის ისიც, რომ დასავლეთ ირანის ტერიტორიაზე ბევრი იყო დეჰყანთა კოშკები, სადაც დეჰყანები კარჩაკეტილ ცხოვრებას ეწეოდნენ, ცდილობდნენ რა შეენარჩუნებინათ თავისი უკვე საფუძველგანოცლილი ამბიციები.

ამას თან ერთვოდა აგრეთვე სხვა ზელისშემშლელი პირობებიც. დასავლეთ ირანის ტერიტორიაზე შედარებით ნაკლები იყო დიდი ქალაქები. საქალაქო ცხოვრება აქ ნაკლებად იყო განვითარებული ვიდრე ზორასანში, რაც საზოგადოების ნაკლებ უნიფიცირებასაც მოასწავებდა. ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ფაქტორი იყო აგრეთვე ისიც, რომ ირანის ეს ტერიტორია უშუალოდ ესაზღვრებოდა არაბული კულტურის მთავარ ცენტრებს (ბაღდადი, ქუფა, ბასრა...) და მათ დიდ გავლენას განიცდიდა.

აღმოსავლეთ ირანში იქმნებოდა სპარსულენოვანი კულტურა. აქ ჩნდება არა მხოლოდ მხატვრული ნაწარმოებები სპარსულ ენაზე, არამედ მეცნიერული თხზულებებიც (ფარმაკოლოგიური ტრაქტატი, გეოგრაფიული თხზულება „ჰოდუდ ალ-ალამი“, ტაბარის ისტორიული თხზულების ბალამისეული ვერსია, ტაბარის ყურანის თაფსირის თარგმანი, რელიგიური ხასიათის ლიტერატურა და სხვ.). ამავე დროს აქ იქმნება მდიდარი ლიტერატურა არაბულ ენაზეც. ალ-საალიბის „იათიმათ ალ-დაჰრში“ ჩამოთვლილია მისი დროის (961—1038) 119 არაბულენოვანი პოეტი³³. იყვნენ ორენოვანი მწერლებიც, რომლებიც წერდნენ, როგორც სპარსულ ასევე არაბულ ენებზე. ეს ფაქტი მიუთითებს, რომ მთავარი იყო არა დინასტიების და ხელისუფლების დამოკიდებულება (საზანიანები ხელს არ უშლიდნენ ლიტერატურის განვითარებას არც ერთ ენაზე), არამედ ის კულტურული გარემო და ობიექტურად არსებული პირობები, რომლებიც ზორასანსა და შუა აზიაში არსებობდნენ. ლიტერატურულ პროცესში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა აგრეთვე თარგმანსაც. თე-

³¹ E. G. Browne, A Literary History..., II, გვ. 113.

³² J. Tavadia, Zur Pflege des iranischen Schrifttums,—ZDMG, 98, 1944, გვ. 337.

³³ دمشقي، التالبي، يتيمة الدهر، IX.

მეზისა და ლიტერატურული ხერხების თვალსაზრისითაც ახალსპარსული პოეზია სინთეზურ ხასიათს ატარებდა. ის ეყრდნობოდა როგორც არაბული, ასევე სასანური დროის ირანული ლიტერატურის ტრადიციებს³⁴. სწორედ აქ და ამ პერიოდში იქმნება ახალსპარსული მხატვრული ლიტერატურის ძირითადი ჟანრები, აქ იღებენ სათავეს ის მოტივები და თემებიც, რომლებიც შემდეგში ვრცელდებიან მთელი ირანის (და არა მხოლოდ ირანის) ტერიტორიაზე და დამახასიათებელნი ხდებიან მთელი სპარსული ლიტერატურისათვის. აქ ჩამოყალიბდა ე. წ. „ხორასნული სტილი“, რომლის წარმომადგენლებიც იყვნენ დაყიყი, რუდაქი, ფირდოუსი, ონსორი და სხვ.

სპარსულ ენაზე ლიტერატურის განვითარება მნიშვნელოვნად განაპირობა იმან, რომ სამანიანები სპარსულს იყენებდნენ, როგორც ოფიციალურ ენას ადმინისტრაციაში³⁵. თუმცა ესეც, თავის მხრივ, სპარსული ენის გავრცელებით იყო განპირობებული. მოგვიანებით სპარსული ისე გავრცელდა ცხოვრების ყველა სფეროში, რომ მისი იგნორირება უკვე აღარ შეეძლო ხელისუფლებას, თუნდაც მას ასეთი მისწრაფება გამოემჟღავნებინა. მაგალითად, მაჰმუდ დაზნევიანის ვეზირმა მაიმანდიმ წარუმატებლობა განიცადა თავის ცდაში შეეცვალა სპარსული ენის ხმარება არაბულით³⁶. მთავარი და ძირითადი იყო არა დინასტიის დამოკიდებულება, არამედ ის, რომ ხორასანსა და შუა აზიაში ობიექტურად შეიქმნა პირობები ახალსპარსული ენისა და კულტურის გავრცელების, გამარჯვების და განვითარებისათვის. ამ პროცესის განხორციელება რამდენიმე ფაქტორით იყო განპირობებული. აღსანიშნავია, რომ არაბული ხდება ადმინისტრაციის ენა ხორასანში თითქმის ნახევარი საუკუნით გვიან, ვიდრე დასავლეთ ირანში: დასავლეთში — 78/697—8 წ-იდან, ხოლო ხორასანში — 124/141—2 წ-იდან³⁷. შესაბამისად არაბიზაცია (ენობრივი) გვიან დაიწყო. ამავე დროს, VIII ს-ის შუა ხანებში ომაელი ხალიფების დინასტია შეიცვალა ბასელთა დინასტიით, რომელთა დამოკიდებულებაც სპარსული კულტურისადმი მნიშვნელოვნად უფრო ლოიალური იყო, ვიდრე ომაელებისა.

მნიშვნელოვანი განსხვავება არსებობდა სოციალურ სტრუქტურაშიც. შუა აზიასა და ხორასანში არ იყო ისე ძლიერი ზოროასტრიზმი, როგორც დასავლეთ ირანში. აქ სასანიანთა თითქმის კასტური საზოგადოებრივი წყობა არ იყო გაბატონებული. აქაური საზოგადოება უფრო მეტად მერკანტილური, სავაჭრო იყო, ვიდრე იერარქიულ-კასტური. ამდენად, განვითარება ეგალიტარული ისლამური საზოგადოებისა უფრო შესაფერი იყო, შუა აზიისათვის, ვიდრე ცენტრალური ირანისათვის³⁸. აქაური საზოგადოება მომზადებული იყო იმისათვის, რომ ისლამი გაეთავისებინა, საკუთარ ნიადაგზე დაეფუძნებინა. მას ამისათვის ცხოვრების წესის კარდინალური შეცვლა ნაკლებად ჭირდებოდა, ვიდრე დაილამში ან ფარსში. საქალაქო კულტურის განვითარების თვალსაზრისითაც აღმოსავლეთ ირანი უფრო წინ იყო წასული, ვიდრე ცენტრალური და დასავლეთი. ამ რეგიონში ქალაქური კულტურის წარმატებას ვ. ბარ-

³⁴ G. Lazard, *The Rise of New Persian Language*, — *Cambridge History of Iran*, v. IV, Camb. 1975, გვ. 616.

³⁵ R. N. Frye, *Golden Age of Persia*, L., 1975, გვ. 203.

³⁶ R. V. Frye, *Samanids*, — *Cambridge History of Iran*, IV, გვ. 145.

³⁷ G. Lazard, *Pahlavi, parsi, dari...*, გვ. 369.

³⁸ R. N. Frye, *Samanids...*, გვ. 147.

ტოლდი აკავშირებდა ბუდიზმის გავლენასთან³⁹. ესეც ხელშემწყობ ფაქტორად შეიძლება ჩაითვალოს ისლამის „გასპარსულებისათვის“. აქაურ საზოგადოებას, როგორც ჩანს, უკვე ჰქონდა ჩვევა უცხო რელიგიისა და კულტურის გათავისებისა, „გასპარსულებისა“, რომელიც მან ამჯერად ისლამის მიღებისას გამოიყენა.

საბოლოოდ, შეიძლება ითქვას, რომ X—XI სს-ის ირანში მოქმედებდა ორი ტენდენცია (მიმდინარეობდა ორი პროცესი), რომელნიც დიალექტიკურად იყვნენ ურთიერთთან დაკავშირებულნი და ერთმანეთს განაპირობებდნენ. ერთი მათგანი იყო პოლიტიკური ხასიათისა, ხოლო მეორე კი — ზოგადკულტურული.

პერიოდს, არაბთა სახალიფოს ფაქტობრივი დაშლიდან სელჩუკებამდე (ე. ი. IX ს-ის II ნახევრიდან — XI ს-ს შუახანებამდე) ირანის ისტორიაში, ვ. მინორსკიმ უწოდა *Iranian Intermezzo*, მხედველობაში ჰქონდა რა, რომ ამ პერიოდში ირანს განაგებდნენ ადგილობრივი მმართველები, განსხვავებით წინა და შემდგომი პერიოდისაგან. თვით ამ დინასტიებს შორის წარმოებდა ბრძოლა პირველობისათვის და თითოეული მათგანი ცდილობდა ჰეგემონის როლში გამოსულიყო ირანის პოლიტიკურ გაერთიანებაში. მაგრამ მათ ეს ვერ მოახერხეს ირანი გააერთიანეს კვლავ არა სპარსელებმა, აღმოსავლეთიდან მოსულმა თურქ-სელჩუკებმა.

მაგრამ ამ *Intermezzo*-მ მეტად მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა. მხედველობაში გვაქვს ის კულტურული აღმავლობა, რომელსაც ამ პერიოდში ჰქონდა ადგილი და, რომელსაც ხშირად „ახალსპარსულ რენესანსს“ უწოდებენ ხოლმე. სწორედ ამ აღმავლობის შედეგი იყო, რომ პოლიტიკური დამპყრობლები, თურქ-სელჩუკები, თავად ღმოჩნდნენ დაპყრობილნი ირანული კულტურის მიერ და თავიანთი ექსპანსიონისტური პოლიტიკით, ობიექტურად ხელი შეუწყვეს სპარსული კულტურისა და სპარსული სახელმწიფოებრივი ტრადიციების მთელი ირანის ტერიტორიაზე გავრცელებასა და პოლიტიკურად და კულტურულად ერთიანი ირანის შექმნას.

Г. Г. ЖОРЖОЛИАНИ

КУЛЬТУРНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В ИРАНЕ X—XI вв.

(Предсельджукский период)

Резюме

Со второй половины IX в. на территории Ирана появляются фактически независимые государственные образования, во главе которых стояли династии местного происхождения. Изучение политической, культурной, религиозной и языковой ситуации в этих удельных владениях показывает, что в каждом из них появляется политическая и культурно-интеллектуальная тенденция, стремившаяся

³⁹ В. В. Бартольд, Восточноиранский вопрос, — Сочинения, т. VII, с. 430—431; იბ. ავრ.: Б. А. Литвинский, Т. И. Зеймелъ, Аджина-Тепа. Архитектура. Живопись. Скульптура, М., 1971; С. Е. Besworth. The Development of Persian Culture under the Early Chaznavids, Iran, VI, 1968, გვ. 34.

установить связь с «национальными» политическими и культурными традициями.

Самыми значительными государственными образованиями, которые сыграли определяющую роль в т. н. культурном «возрождении» Ирана в X в. были государства Буидов (на западе) и Саманидов (на востоке). Сложившееся еще в домусульманский период обособление культурных областей запада и востока Ирана (объективная историко-культурная ситуация), наряду с другими факторами обусловило различную ориентацию представителей этих династий в процессах трансформации общества и создания новоперсидской культуры.

В западном Иране оказалась разобщенной антиарабская оппозиция. Оппозиция шиитов-Буидов и зороастрийцев Фарса не могла объединить их. Сами Буиды, не имея культурных традиций, не смогли освоить и трансформировать арабскую культуру и приняли ее в той форме, в какой она существовала — т. е. вместе с языком.

В восточном Иране создавалась персоязычная культура. На персидском языке создавались не только художественные произведения, но и религиозные и научные трактаты. В то же время все жанры литературы продолжали развиваться и на арабском языке, что также поощрялось правительством. Здесь не полностью господствовала почти кастовая, строго иерархическая социальная дифференциация общества, характерная для сасанидского Ирана, на более высоком уровне стояла городская жизнь, и общество в большей степени было меркантильно-торговым, чем иерархически-кастовым. Более эгалитарное, более городское и более демократичное мусульманское общество требовало менее радикальной трансформации многих установившихся институтов и традиций, всего образа жизни. Именно поэтому в восточном Иране стало возможным освоение, иранизация привнесенной арабской религии и культуры и создание синтетической персидско-мусульманской культуры, которая уже в XI в. распространилась на всю территорию Ирана.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
გ. წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტმა

ჰონდო გვასალია

არაგვის ხეობის ისტორიისათვის

1986 წელს გამომცემლობა „მეცნიერებამ“ გამოსცა ვახტანგ ითონიშვილის ნაშრომი „არაგვის ხეობა (მთის კუთხეების ლოკალიზაციისა და ეთნონიმიკის საკითხები)“. იგი შედგება 5 თავის, დასკვნებისა და რეზიუმისაგან რუსულ ენაზე. რედაქტორი გ. თოგოშვილი.

ნაშრომის შესავალში ავტორი აცხადებს: „ნებისმიერი ქვეყანა მხოლოდ ზუსტ საზღვრებში, ხოლო ამ ქვეყნის მოსახლეობა ზუსტი ეთნიკური ნომენკლატურით წარმოდგინება“ (გვ. 3).

ამა თუ იმ ქვეყნის, რეგიონის საზღვრები ისტორიულ ეპოქათა შესაბამისად ხშირად იცვლებოდა. ამასთან, გვაქვს სხვადასხვა „ქვეყნებს“ შორის გარდამავალი რეგიონები, რომლებშიც მოსახლეობა, დიალექტების თვალსაზრისით თუ ემსჯელებთ, გარდამავალია.

ავტორის საყურადღებოდ უნდა შევნიშნოთ, რომ „მთიული“ და „გუდამაყრელი“ ეთნიკური ნომენკლატურის ცნებები არაა. ეთნიკური ნომენკლატურის ცნებაში შეიძლება მოთავსდეს: ქართველი, სომეხი, რუსი, ფრანგი და ა. შ. აღნიშნული „მთიული“, „გუდამაყრელი“, „ფშაველი“, „ქართლელი“ და სხვა მისთანა ეთნოგრაფიული ნომენკლატურის ცნებებად შეიძლება ჩაეთვალოთ.

ნაშრომის მე-5 გვერდზე ავტორი კატეგორიულად აცხადებს: „მთიულეთისა და მისი მომიჯნავე კუთხეების ლოკალიზაციის საკითხების გაშუქება... დღემდე არ ქცეულა ფართო მეცნიერული კვლევა-ძიების საგნად“; „სწორედ ამ სერიოზული ხარვეზების შევსებას ითვალისწინებს ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაში დაფიქსირებულ უზუსტობათა გამომწვეურება“; „მთის ალაგების“ მცდარი ლოკალიზაციის გამომწვევი მიზეზები“; „არამართებული ანალიზი ან სრული იგნორირება“; „სერიოზული დაბნეულობა“.

იმავე გვერდზე ავტორი წერს, რომ ნაშრომი ძირითადად დაფუძნებულია წერილობით წყაროებსა და ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ლიტერატურის მონაცემებზე. შეიძლება ითქვას, რომ ეს ნაშრომი არაა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული, რამდენადაც მთხრობელთაგან ჩაწერილი ყველა მასალა არაა ეთნოგრაფიული. ნაშრომი მხოლოდ ისტორიულ-გეოგრაფიული კვლევის ცდაა, რადგან მთის კუთხეების ლოკალიზაციის საკითხებს შეეხება. ეთნოგრაფია კი სულ სხვა პრობლემებს სწავლობს.

ნაშრომის პირველ თავში „არაგვის ხეობის ეთნონიმიკიდან“ ავტორი მიმოიხილავს ცნებებს „მთიულეთს“ და „მთიანეთს“, „მთიულსა“ და „მთიელს“ და აგრეთვე არაგვის ხეობის ეთნონიმებს — ქართალეთს, ცხავატს, ხადას, გუდამაყარს, ხანდოს, ხევს, ფხოვს. ვ. ითონიშვილი აკეთებს დასკვნას, რომ „არაგვი“, როგორც წესი, მხოლოდ ქართლის არაგვის (ვახუშტისეული შავი

არაგვის) და პირიქითი არაგვის (II თერგის) ხეობების აღმნიშვნელ შემკრებლობით ისტორიულ-გეოგრაფიულ ცნებად გამოიყენება და იგი არ ვრცელდება ფშავ-ხევსურეთზე (გვ. 18).

ნაშრომის მეორე თავში ავტორი კვლავ უბრუნდება არაგვის მთისა და ბარის ცნებებს და ცდილობს ისინი შეუფარდოს ხეობის გარკვეულ მონაკვეთებს.

მესამე თავში მიმოხილულია არაგვის ხეობის მთის კუთხეების ლოკალიზაციის საკითხები XVIII—XIX სს. მკვლევართა შრომებისა და ამავე პერიოდის წერილობითი წყაროების მიხედვით.

მეოთხე თავში განხილულია არაგვის ხეობის მთის კუთხეების ლოკალიზაციის საკითხები ქართულ საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში.

ნაშრომის მთელი სიმძიმე გადატანილია მეხუთე თავზე. შეიძლება ითქვას, რომ წინა ოთხი თავი მის ექსპოზიციას წარმოადგენს. ამ თავში ცალკე პარაგრაფებადაა შესწავლილი არაგვის ხეობის მთის კუთხეები* — მთიულეთი, გუდამაყარი, ხანდო და ჭართალი.

ვ. ითონიშვილი ცდილობს XVIII ს-ში ცხავატის თემის ფარგლებში წარმოშობილი ერთ-ერთი ერთეულის სახელწოდება გარეშემო (გარშემო) დაუკავშიროს „ძეგლი ერისთავთაში“ „ცხავატელ-გარეთნი“-ს სახით აღნიშნულ მოსახლეობას. მას აქეთკენ ეწევა „გარეთნი“-ს და „გარეშემო“-ს თითქოსდა გარეგნული მსგავსება. სინამდვილეში ასეთი მსგავსება მხოლოდ მოჩვენებითია. ცხავატელ-გარეთნი ეს ის თემია, რომელიც ცხავატის თემის საზღვრებს გარეთ მოსახლეობს, ხოლო გარეშემოს თემი ცხავატის თემის ფარგლებში წარმოიშვა ამ უკანასკნელის გარეშემოს, მრევლად და ცხაოტად დაყოფის შედეგად. რაც შეეხება მოსაზრებას, რომ გარეშემოს თემი წარმოიშვა იმ სოფლებში, რომლებიც არც ცხავატში შედიოდა და არც ხადაში (გვ. 121), არაა სწორი, რადგან ისტორიული წყაროების მიხედვით ხადა და ცხავატი ყოველთვის იყვნენ ერთმანეთის მომიჯნავე ჭემები და მათ შორის ბუფერული თემი არ არსებობდა.

რამდენადაც სახელწოდება „გარეშემო“ რაღაც გარკვეული ობიექტის ირგვლივ თავმოყრას ნიშნავს, სწორი უნდა იყოს ვ. ითონიშვილის ვარაუდი, რომ თემის სახელწოდება ხადის თემთან გარშემოს ტერიტორიული მდებარეობის პრინციპით ანუ გეოგრაფიული ფაქტორით ახსნას (გვ. 117).

საინტერესოა ვ. ითონიშვილის მოსაზრება, რომ მრევლის თემს, მის ჩამოყალიბებას საფუძვლად დაედო საკვლევი კუთხის ცალკეული სოფლების დაჯგუფება ერთი განსაზღვრული სალოცავის გარშემო და, რომ მრევლის თემის მოსახლეობა შეადგენდა მთიულეთის რომელიღაც სალოცავის მრევლს. ასეთ სალოცავად ავტორს წარმოუდგება სოფ. ზამთრეულის ცეცხლისჯვარი. ჩვენი აზრით, ასეთ გამაერთიანებელ სალოცავად შეიძლებოდა ყოფილიყო სხვა სალოცავიც, რადგან ცეცხლისჯვარი მთელი ცხავატის სალოცავია.

სწორი უნდა იყოს ავტორის მოსაზრება, რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ და ლეონტის „მთეულნი“ უნდა ნიშნავდეს საერთოდ მთიელებს. სამაგიეროდ მას ვერ დავეთანხმებით ბერი ეგნატაშვილის „მთიულეთი“-ს ასეთსავე ინტერპრეტაციაში. ჩვენი ღრმა რწმენით, ბ. ეგნატაშვილი ამ შემთხვევაში

* რა თქმა უნდა, იგულისხმება ვახტანგ ითონიშვილისეული დიფერენციაცია — ჯ. გ.

„მთიულეთს“ ხმარობს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული კუთხის მნიშვნელობით და იგი გაიგივებულია ცხავატთან.

ვ. ითონიშვილი ეჭვქვეშ აყენებს ყვარელთა ეთნოგრაფიული ჯგუფის შესახებ არსებულ მოსაზრებას. ყვარელთა ეთნოგრაფიული ჯგუფის უარყოფისა და მათი თიანელებთან იგივეობის შესახებ აცხადებს: „ჩვენ ხელთ არსებულ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მონაცემებზე დაყრდნობით სრული უფლება გვაქვს სერიოზულად შევიტანოთ ეჭვი ქართველ მთიელთა ეთნოგრაფიული ჯგუფის გვერდით ყვარელთა დასახლების მიზანშეწონილობაშიც“ (გვ. 11).

რა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მონაცემები აქვს ავტორს ყვარელთა ეთნოგრაფიული ჯგუფის უარსაყოფად, ნაშრომიდან არ ჩანს. ისტორიული წყაროების მიხედვით ასეთი ეთნოგრაფიული ჯგუფი ივარაუდება. გვქონდა სხვა ეთნოგრაფიული ჯგუფებიც და გაქრნენ. ასეთი იყო ისტორიული პროცესის კანონზომიერება. ყვარელთა ჯგუფის მოგვიანო პერიოდში არარსებობა არ ნიშნავს იმას, რომ ასეთი ჯგუფი საერთოდ არ იყო. ყვარელთა ეთნოგრაფიული ჯგუფის შესახებ მიუთითებს გ. ჩიტაიამ, ვ. ბარდაველიძემ, დ. მუსხელიშვილმა, თ. პაპუაშვილმა, რ. თოფჩიშვილმა.

ვ. ითონიშვილი ნაშრომის პირველ თავში ცდილობს აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთი გამიჯნოს ქართლისა და კახეთის მთიანეთად და წერს: „აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთი ვახუშტი ბაგრატიონმა მკვეთრად გამოიჯნა ქართლისა და კახეთის მთიანეთად. ქსნისა და დიდი და პატარა ლიახვის ხეობებთან ერთად ქართლის მთიანეთში მან მოაქცია არაგვის საერისთავოს მთიანეთი (ჭართალი, ხანდო, გუდამაყარი, მთიულეთი, ხევი, თრუსო), ხოლო კახეთის მთიანეთს მიაკუთვნა მთიანეთი (მთიანეთი და არა მთიანეთი — ჯ. გ.), ხევსურეთი, ფშავი, თუშეთი და დიდოეთი“ (გვ. 15—16).

უნდა შევნიშნოთ, რომ ქართლისა და კახეთის მთიანეთი სხვადასხვა ისტორიულ ეპოქებში სხვადასხვანაირად იყო განაწილებული. IX—XII საუკუნეებში კახეთის სამთავროს (resp. სამეფოს) გაძლიერებასთან დაკავშირებით, როდესაც ჰიდა ქართლის დიდი ნაწილი კახეთის შემადგენლობაში აღმოჩნდა, მთელი არაგვი და ქსანი (რა თქმა უნდა, მათ მთიანეთითურთ) კახეთად გაიზარებოდა. ასევე კახეთად გაიზარებოდა არაგვის მთა იმ პერიოდებში, როდესაც არაგვის ერისთავი თავის სიუზერენად კახეთის მეფეს აღიარებდა.

ვ. ითონიშვილის ნაშრომს წითელ ზოლსავით გასდევს აზრი, რომ ისტორიული ფხოვი (შემდგომდროინდელი ფშავ-ხევსურეთი) არ იგულისხმებოდა, არ შედიოდა არაგვის ხეობაში. ამის ერთ-ერთ საბუთად მას მიაჩნია ის გარემოება, რომ ვახუშტი ბაგრატიონის დროს (XVIII ს. I მეოთხედი) არაგვის საერისთავო მოიცავდა მხოლოდ ბაზალეთ-არაგვისპირს, ჭართალს, გუდამაყარს, მთიულეთსა და ხევს, ხოლო ქართლ-კახეთის პოლიტიკური საზღვარი მიჰყვებოდა არაგვის ხეობასა და გუდამაყარის ქედს. მაგრამ განა აბსურდული არ არის ისტორიული ფხოვის არაგვის ხეობიდან გამორიცხვა? ფხოვის ანუ ფშავ-ხევსურეთის არაგვი (ვახუშტისეული „მთიანეთი არაგვი“) არაგვის ხეობის ისეთივე ორგანული ნაწილია, როგორც გუდამაყარისა და მთიულეთის არაგვები. ავტორს რომ ემუშავა ფშავ-ხევსურეთში და ამ თვალსაზრისით მთხრობელებთან შეეკრიბა მასალები, დარწმუნდებოდა, რომ ფშავ-ხევსურეთიც არაგვის ხეობას ეკუთვნის; თავიანთ დედა მდინარეს ისინიც არაგვს უწოდებენ, თავს არაგველებად თვლიან და ქვეყანას საარაგვოს

უწოდებენ. ვ. ითონიშვილს უნდა გამოეჩინა მეტი სიფხიზლე და მოეხმო ეთნოგრაფიული მასალა.

რაც შეეხება არაგვის „ქვეყანას“, იგი ყოველთვის არ იყო ვახუშტისდროინდელ საზღვრებში. ავილოთ XII—XIII სს. XII ს. მიწურულს ქართლის ერისთავთ-ერისთავი (ანუ ამირთ-ამირა) და მეჭურჭლეთუხუცესი აბულასანი რუსთავსა და ჟინვალთან ერთად არის მფლობელი „შვიდთა მთეულთა“. ხოლო აბულასანის დაქვეითების შემდეგ მანდატურთუხუცეს ჭიაბერს „მოუმატეს და უბოძეს ჟინვანი, ქალაქი და ციხე მრავლითა მთიულეთითა“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 55).

უეჭველია, რომ „შვიდი მთეულეთი“ და „მრავალი მთიულეთი“ ურთიერთშემცვლელი ცნებებია. შესაძლოა, სხვადასხვა აზრი გამოითქვას იმის თაობაზე, თუ რა ერთეულები შედიოდა შვიდ ანუ „მრავალ მთიულეთში“. მაგრამ არ შეიძლება ორი აზრი არსებობდეს იმის შესახებ, რომ ამ ცნებებში უსათუოდ უნდა იგულისხმებოდეს ისტორიული ფხოვი, რომელიც სხვა „მთიულეთებთან“ შედარებით ყველაზე ახლოს იყო ჟინვალთან.

თავი რომ დავანებოთ შუაფეოდალურ ხანასა და გვიანანტიკურ ხანას, როდესაც ჟინვალის „ქვეყანა“ მოიცავდა ფხოვსაც, თვით XVII ს. შუა ხანებში ფშავ-ხევსურეთი შედიოდა არაგვის საერისთავოში. საქმე ის არის, რომ ზაალ ერისთავის დროს (1635—1660) არაგვის საერისთავოს უერთდება მთელი ერწო-თიანეთი. ფშავ-ხევსურეთი წინააღმდეგობას უწევდა არაგვის ერისთავს, მაგრამ როდესაც ერწო-თიანეთი შედიოდა არაგვის ერისთავთა შემადგენლობაში, ფშავ-ხევსურეთს ერწო-თიანეთისაგან ეკონომიკური დამოკიდებულების გამო უნდა ელიარებინა არაგვის ერისთავთა ბატონობა. აქი ვახუშტი აღნიშნავს, რომ ფშავ-ხევსურნი „იმყოფებიან მშვიდად და სიმწირისათვის მონებენ ვისცა უპყრავსთ თიანეთი, რამეთუ იზრდებიან მუნიდამ“ (ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941, გვ. 92).

ავტორს მცდარად ესმის ისტორიკოს ჯუანშერის ცნობა „მთეულნი არაგუსა აღმოსავლეთნი“, რომელიც უნდა გავიგოთ არა როგორც მდ. არაგვის აღმოსავლეთით მცხოვრები მთიულები, არამედ როგორც მდ. არაგვის აღმოსავლეთ ნაწილში მცხოვრები მთეულნი.

ვ. ითონიშვილი კრიტიკულ შენიშვნას გამოთქვამს ჩვენი საენციკლოპედიო სტატიის მიმართ, სადაც აღნიშნულია, რომ არაგვის ხეობა შედიოდა წილქნელის საეპისკოპოსოში და სამართლიანად აღნიშნავს, რომ არაგვის ხეობა შედიოდა წილქანისა და ხარჭაშოს საეპისკოპოსოებში (გვ. 18). მას რომ დაკვირვებით წაეკითხა ჩვენი სხვა ნაშრომი, მიხვდებოდა, რომ საენციკლოპედიო სტატიაში მხოლოდ წილქნის საეპისკოპოსოს ხსენება რედაქციული შეკვეცის შედეგია. სამეცნიერო წერილში ხომ ჩვენ ვწერდით: „ეკლესიურად არაგვის ხეობის დიდი ნაწილი წილქნის საეპისკოპოსოში შედიოდა, ხოლო ნაწილი ქალეთ-ჩელეთის, შემდეგ კი ხარჭაშოს ეპარქიაში“ (საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, V, 1975, გვ. 79).

ვ. ითონიშვილი წერს: „რაც შეეხება მთისა და ბარის მიჯნას არაგვის ხეობაში, ისტორიული წყაროებით ასეთად ცნობილია ანანური“. ავტორის ამ განმარტებასთან წინააღმდეგობაშია ორიოდ გვერდის წინ მთხრობელისაგან მოხმობილი ცნობა: „ჭართალი და ხანდო ბარია“ (გვ. 21).

ჭეშმარიტება იმაში მდგომარეობს, რომ ჭართალი არც ბარია და არც მთა, არამედ არის ზეგანი ანუ მთისწინეთი. მაგრამ ვ. ითონიშვილი მთისწი-

ნეთის არსებობას საერთოდ არა ცნობს. იგი ქვეყანას ვერტიკალური ზონალობის მიხედვით ჰყოფს მხოლოდ მთად და ბარად. აქ ავტორმა თავისი მოსაზრების სასარგებლოდ შეიძლება დაიმოწმოს ისეთი ავტორიტეტები, როგორც არიან ვახუშტი და ი. ჯავახიშვილი. მაგრამ XX საუკუნის 40—60-იან წლებში ჩვენი ქვეყნის ზონალურ დაყოფაში დასაბუთებულად გამოიყო არა ორი (ბარი, მთა), არამედ სამი ერეთული — ბარი, მთისწინეთი, მთა (ნიკო ბერძენიშვილი, გიორგი ჩიტაია, დავით მუსხელიშვილი, ვალერიან ითონიშვილი და სხვ.)*, თავი რომ დავანებოთ გეოგრაფიულ მეცნიერებაში მიღებულ ლანდშაფტურ დაყოფას. ქვეყნის მთა და ბარად დაყოფას საფუძვლად უდევს აგრობოტანიკური პრინციპი, კერძოდ, ვაზის გავრცელების ზონები.

ასევე სამ ზონად დაყოფასაც აღმ. საქართველოში საფუძვლად უდევს ვაზის კულტურის გავრცელება. ბარის სარეალობა, სადაც მევენახეობა (მემინდვრეობასთან ერთად) მეურნეობის წამყვანი დარგია, მთისწინეთში ხარობს და მწიფდება ყურძენი, მაგრამ მევენახეობა არაა მეურნეობის წამყვანი დარგი, ხოლო მთის მეურნეობა საერთოდ გამორიცხავს მევენახეობას.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ვ. ითონიშვილი არაგვის მთისა და ბარის გამოყოფ პუნქტად ანანურს თვლის (გვ. 32). მთისა და ბარის გამმიჯნავი ასეთი პუნქტები არ იცის გეოგრაფიულმა მეცნიერებამ. საქართველოში არსად ბარი უცბად არ გადადის მთაში. მთასა და ბარს შორის არის გარდამავალი მხარეები. ამ შემთხვევაში ჭარბად სწორედ რომ გამმიჯნავია, გარდამავალი ზოლია მთიდან ბარში გეოგრაფიულად, ბოტანიკურად, მეურნეობრივი თვალსაზრისით. ასეთი გარდამავალი ზოლის უგულებელყოფა გაუგებრობაა. ამდენად, არასამართლიანია ავტორის კრიტიკა მ. ბერძენიშვილის მისამართით, რომლის აზრითაც ჭარბად ქვევით ბარია და ჭარბადს ზევით მთა. ეთნოგრაფიული დაკვირვებითაც ასეა. ჭარბადი არის გამყოფი მთისწინეთი მთისა და ბარის რეგიონებისა.

მონოგრაფიის 29-ე გვერდზე ვ. ითონიშვილი აცხადებს, რომ ხანდო და გულამაყარი იოანე ბაგრატიონს ვაკეში შეჰყავსო. ეს ტექსტის არასწორი წაკითხვაა. იოანე ბაგრატიონი სწორედ ხანდოთი იწყებს არაგვის მთის აღწერას. აი, იოანე ბაგრატიონის ტექსტი:

„ქ. ხანდო მცირე ხეობა არის. ამას აქუს სოფელი რვა, შენნი.

ქ. გულამაყარიც ხეობა არის. ამას აქუს სოფელი რვა, შენნი.

ქ. ისევ არაგვისა მთას კერძო სოფელი“:

ამას მოსდევს მთიულეთის სოფლები ქისტურიდან კაიშაურამდე, ე. ი. მთის სოფლები. ის გარემოება, რომ აღნიშნულ სოფლებს აქვს სათაური „ისევ არაგვისა მთას კერძო სოფელი“, მიუთითებს იმაზე, რომ ამ სათაურის წინ მოთავსებული ხანდო და გულამაყარი მთის რეგიონია და მათ შემდეგ ჩამოთვლილი მთიულეთის სოფლებიც ასევე („ისევ“) არაგვის მთის კერძო სოფლებია.

ვ. ითონიშვილმა მოიტანა ჩვენი აზრი იმის შესახებ, რომ ცხავატის თემი

* სამართლიანობა მოითხოვს აღნიშნოს, რომ ჯერ კიდევ XIX ს-ში ნ. ნიკიფოროვი და ე. მარკოვი მიუთითებდნენ არაგვის ხეობის მთისწინეთზე.

მოიცავს ტერიტორიას ფასანაურიდან ქვეშეთამდე და შეუსაბამობა დაინახა ჩვენს თვალსაზრისში მთიულეთის მთიულთკარამდე გავრცელების შესახებ.

საქმე ის არის, რომ ჩვენ მიერ ხალხშივე შეკრებილი სხვა ცნობებით, ცხავატის თემი ვრცელდებოდა ხანდოს ხევამდე, რომლის მარჯვენა ნაპირზეც მდებარეობს მთიულთკარი (კლასრატისეული „მთიულეთის კარი“) (კავკასიის ეთნოგრაფიული კრებული, III, 1971, გვ. 207). ეს სახელი შერქმეულია მოსაზღვრე არა მთიულთაგან და უნდა მიუთითებდეს საზღვარზე, საიდანაც იწყებოდა მთიულეთი. ასეთ შემთხვევაში მთიულეთის საზღვარი ვახუშტის ცნობისაგან განსხვავებით, ფასანაურიდან მხოლოდ ორიოდ კილომეტრით სამხრეთით და არა „ფასანაურიდან საკმაოდ შორს გადაიწედა“, როგორც ამას აცხადებს ვ. ითონიშვილი.

რაც შეეხება ხანდოსა და გუდამაყრის თემებს, ჩვენ კი არ უარყოფდით მათ დამოუკიდებელ არსებობას, არამედ ხაზს ვუსვამდით მათ დიდ ტერიტორიულ, გენეტიკურ, სულიერ და კულტურულ-სამეურნეო კავშირებს მთიულეთთან. ჩვენ ვწერდით: „მთიულეთთან მჭიდროდ იყო დაკავშირებული და ხშირად მასში იგულისხმებოდა ხანდო. ასევე ორგანულად ერწყმოდა მთიულეთს გუდამაყრის თემი. იმდენად ძლიერი იყო კავშირები მთიულეთსა და გუდამაყრელებს შორის, რომ თითქმის ყოველთვის მთიულეთ-გუდამაყარი ერთ თემად გაიაზრებოდა და გაიაზრება“ (საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, V, გვ. 56).

სხვა ნაშრომში გუდამაყარს და გუდამაყრელებს ცალკე ისტორიულ-გეოგრაფიულ მხარედ და მოთემებად მივიჩნევთ (იხ. ქსე, ტ. 3, გვ. 290).

მთიულეთ-გუდამაყარი ისეთივე ისტორიულ-გეოგრაფიული სიახლოვის გამომხატველი კომპოზიტია, როგორც ფშავ-ხევსურეთი, ერწო-თიანეთი, რაჭა-ლეჩხუმი.

ვ. ითონიშვილი ზედმეტ საბუთიანობას მატებს ჩვენ მიერ ადრე გამოთქმულ მოსაზრებას ლუდის ხევის ხადისადმი მიკუთვნების შესახებ (გვ. 91—92).

ლუდის ხევი ისეთსავე მიმართებაში უნდა იყოს ფართოდ გაგებულ ხადსთან, როგორც ხანდოს ხევი ცხავატთან.

რაც შეეხება ხანდოს ცალკე რეგიონად გამოყოფას, უნდა აღინიშნოს, რომ ავტორს ამ მხრივ არა აქვს გამოყენებული ეთნოგრაფიული მასალები, რომლებიც დაანახებდა ხანდოს მთიულეთთან დამოკიდებულებას. მხედველობაში გვაქვს მოსახლეობის სალოცავებთან დამოკიდებულება. კერძოდ, მართალია ხანდოელებს თავისი საკუთარი სალოცავები ჰქონდათ (ისევე როგორც ხადელებსა და ცხავატელებს), მაგრამ ხანდოელები ისევე ლოცულობდნენ მთიულთა საერთო სალოცავს ლომისას, როგორც მთიულები. აგრეთვე ლომისის ნიში ჰქონდათ ხანდოში გადმოტანილი. ეს ყოველივე შემთხვევით არ ხდებოდა. ჩვენი ღრმა რწმენით, ხანდოს დიდი ტენდენცია ჰქონდა მთიულეთში მოქცევისა. ამისკენ მას ეწეოდა ხატისყმობის ინსტიტუტი.

არაა სწორი მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ოსების ინტენსიური ჩასახლება ლუდის ხევში XVIII საუკუნის დამდეგს უნდა დაწყებულიყო (გვ. 95).

ვახუშტის რუკებზე, რომელიც XVIII ს. 30-იანი წლების ვითარებას ასახავს, ლუდის ხევი მთლიანად ქართველებით დასახლებული სოფლების ნიშნებითაა აღნიშნული. ოსთა ჩამოსახლება ლუდაში, ალბათ, XVIII საუკუნის

შუა ხანებში იწყება, რამდენადაც 1770 წლის აღწერასა და გიულდენშტედტის ცნობებში (1772 წ.) ლუდა ოსებითაა დასახლებული.

ვ. ითონიშვილმა ხადის თემის აღწერაში შემოიტანა ტერმინები „გალმა ხადა“ და „გამოლმა ხადა“ (დიდველი) (გვ. 98—99). ეს დაყოფა პირობითია, რადგანაც იმის მიხედვით თუ ინფორმატორი ხადის რომელი ნაწილიდანაა, შეიძლება პირუტყუ შებრუნდეს გალმა-გამოლმა და დიდველი იქცეს „გალმა ხადად“. თვით ქართლის ისტორიული გალმამხარი ზოგ წყაროში გამოლმამხარად იწოდებოდა.

ვ. ითონიშვილი ძირითადად იზიარებს ჩვენს მოსაზრებას დიდველისა და „ხადის კარზე“ (ბენიანთ ვაკეზე) ციხისთავების ლოკალიზაციის შესახებ. მაგრამ ეჭვი შეაქვს დიდველზე ტოპონიმ ციხიანთი (ციხიანკარის) ლოკალიზაციის თაობაზე. ტოპონიმი „ციხისთავიანი“ // „ციხიანთი“ (და არა ციხიანთკარი, როგორც ამას ვ. ითონიშვილი გვთავაზობს) დავადასტურეთ დიდველზე სეთურთქარისა და კაიშაურთქარის სამხრეთით ერთ ხაზზე ჩამწკრივებულ სიმაგრეთა რვა კომპლექსიდან ერთ-ერთის მიმართ, რომელიც ზურგიანი კოშკის შემცველია.

საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ვ. ითონიშვილი არ უცხადებს ნდობას ჩვენ მიერ ფიქსირებულ ტოპონიმებსა და ეთნონიმებს, რაც ახალგაზრდა მკვლევრის სკეპსისს არაეთიკურ სახეს აძლევს. ანგარიში უნდა გაეწიოს იმას, რომ 20—25 წლის წინათ ფიქსირებულ მიკროტოპონიმებს მთხრობელთა ხანდაზმულობის გამო მკვლევართა შემდგომმა თაობამ შესაძლოა ვერც კი მიუწვდომოდა.

ვ. ითონიშვილის გულისწყრომას იწვევს ჩვენ მიერ არაგვის სათავეებში წილკნის თემის ლოკალიზაცია. უნდა შევნიშნოთ, რომ ასეთ აზრს ავითარებენ აგრეთვე ს. კაკაბაძე, ს. ერემიანი, დ. მუსხელიშვილი. ავტორი დაუსაბუთებლად აცხადებს, რომ „წილკნის კარი არა ჯვრის უღელტეხილის მიდამოებში, არამედ არაგვის ხეობაში, სადღაც ქართლის და ბაზალეთის საზღვართან (ანანურის ან ჟინვალის რაიონში) ლოკალიზდება“ (გვ. 108). სრულიად ნებისმიერია წილკნის კარების ასეთი ლოკალიზაცია. თუ ბარელი წილკნელები ჭრათაღელთა მეზობლად ცხოვრობდნენ სამხრეთით, მაშინ სადღა უნდა მოთავსდნენ ისტორიული ბაზალეთის თემის მცხოვრებნი?

ვ. ითონიშვილის ვარაუდის საწინააღმდეგოდ ქართული წერილობითი წყაროები („მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, ლეონტი) წილკნელებს თვლიან მთიელებად და ასახელებენ სხვა მთიელების გვერდით ანუ მეზობლობაში. სხვა რომ არ იყოს, ვერავითარ ლოგიკას ვერ ემორჩილება ბარელი წილკნელების გასაქრისტიანებლად მიხმობა წობენში (რომელიც ჟინვალის სანახებშია ლოკალიზებული) და არა მცხეთაში, რომელიც გაცილებით ახლოს მდებარეობდა წილკნთან და წარმოადგენდა რელიგიურ და სახელმწიფოებრივ ცენტრს.

ვ. ითონიშვილს დაუშვებლად მიაჩნია „წილკანის“ ეტიმოლოგიური კავშირი „წინკართან“ (გვ. 112). უნდა აღვნიშნოთ, რომ წინკარ-წილკანის კავშირი შემჩნეული აქვთ ა. შანიძეს, ვ. გამრეკელს, ზ. ჭუმბურიძეს, დ. მუსხელიშვილს.

სარეცენზიო შრომის ავტორმა ექვემდებარა დააყენა წინკარისა და ჯვართა ყელის იდენტიფიკაცია. ანალოგიური ეჭვი უფრო ადრე გამოთქვა დ. მუსხელიშვილმა, რომელიც აღნიშნავს: „წეჟანი“ უნდა იყოს ვახუშტისეული „ციკარა“ ანუ დღევანდელი სოფ. „წეკარე“ მთიულეთში ზადას ხეობაში, საიდანაც, კლდოვანი ვიწროებით მილიონის მთასთან, მართლაც გადადის უმოკლეს 7. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1989, № 1

სი გზა მთიულეთიდან ხევში (სოფ. კობში). რომ ეს გზა ძველად გამოიყენებოდა და ფრად მნიშვნელოვანი იყო (ალბათ უფრო მნიშვნელოვანი, ვიდრე ჭვრის უღელტეხილზე გარდამავალი დღევანდელი გზა, რამდენადაც ეს უკანასკნელი გაცილებით გრძელია პირველზე), ამას კარგად მოწმობს ისეთი ტოპონიმი, როგორიცაა „მილიონი“, რომელიც გზის გარკვეული მონაკვეთის მანძილს აღნიშნავდა. „წექანის“ ანუ წილკანის (წირკანი < წინკარი > წიკარი > წკერე?) კარიც სწორედ ამ უღელტეხილის ძველი სახელწოდება უნდა ყოფილიყო“ (დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, 1977, გვ. 190).

შესაძლოა, სავსებით სწორი იყოს პატივცემული მკვლევრის მიერ შემოთავაზებული ლოკალიზაცია. მაგრამ ეს ჩვენს მოსაზრებას ხელს არ უშლის, რადგან ორივე შემთხვევაში „კარებები“ (ჯვართა ყელი და მილიონა) მდებარეობენ მთიულეთის ჩრდილოეთ ნაწილში, ხოლო წილკანის კარების მიმდებარე ტერიტორია უნდა სჭეროდა წილკანის თემს, რომლის აღმნიშვნელი ეთნონიმი ჩვენ დავადასტურეთ ს. ს. იუზოსა და მლეთის მკვიდრთაგან. ვ. ითონიშვილის სკეპსისზე კითხვით ვუპასუხებთ: განა ყველა მთიულისათვის ცნობილია თუნდაც ისეთი ტოპონიმი როგორიც ცხავატია? და განა ყველა მთხრობელი ერთნაირად შემოხაზავს ცხავატის თემის გავრცელების ტერიტორიას? არც ისაა შემთხვევითი, რომ მთიულეთის ტოპონიმისადმი მიძღვნილ სპეციალურ მონოგრაფიაში ცხავატმა და, მით უმეტეს, წილკანმა ასახვა ვერ პოვა (იხ. გ. ხორნაული, მთები და სახელები, თბ., 1983).

ლაპარაკობს რა წანარების ძლიერებაზე, ვ. ითონიშვილი წერს: „ს. ერემიანის რედაქციით გამოსულ სომხურ გეოგრაფიაში ფიგურირებს არა წანართა ტომი, არამედ „წანარეთი“, „წანართა ქვეყანა“ (*Մանարթ*) მაშინ როდესაც კავკასიის მთასთან მცხოვრებნი დანარჩენი მთიელები: ცხავატელები, გუდამაყრელები და სხვანი უბრალოდ მოიხსენებიან მხოლოდ როგორც ერთმანეთის მეზობლად განსახლებული ტომები. დამოწმებულ სხვაობაზე დაკვირვება ძალუწნებურად იმას გვაფიქრებინებს, რომ „წანარეთი“ („წანართა ქვეყანა“) უკვე რამდენადმე ფართო შინაარსის ცნებას წარმოადგენდა, რომელიც შესაძლოა, წანართა სამოსახლო რაიონთან ერთად არაგვის ხეობის გარკვეული ტერიტორიის აღსანიშნავად გამოიყენებოდა... საყურადღებოა, რომ X საუკუნისათვის წანარები უკვე მთელ კახეთის მთიანეთს და მათ შორის კახეთის საქორეპისკოპოსოში შემავალ მთელ არაგვის ხეობას ფლობდნენ, რასაც მოწმობს უხტანესის მიერ თბილისის გარშემო მდებარე სამ სანახს შორის წანარეთის (*Մանարթ*) დასახელება“ (გვ. 106—107).

რა შეიძლება ითქვას მოტანილი ამონაწერის შესახებ? ფორმა *Մանარթ* სომხურში არ არსებობს და, ამდენად, ის არაფერს არ ნიშნავს (დიდი იყო სურვილი და ცდუნება ქართული „წანარეთი“ სომხურ „წანართ“-ისთვის დაეკავშირებინა). ს. ერემიანის, კ. პატკანოვისა და ა. სუქრის მიერ გამოცემულ სომხურ გეოგრაფიაში და აგრეთვე უხტანესთან წანარები მოცემულია ფორმით *Մանարք*, რაც ნიშნავს წანარებს, ისე, როგორც ცხავატქ, გუდამაყარქ, ღურძუქ, დიდოქ, ლეკქ, ღუალქ ნიშნავს ცხავატელებს, გუდამაყრელებს, ღურძუკებს, დიდოელებს, ლეკებს, დვალებს. ასე რომ, ყველა ეს ტომი სომხურ გეოგრაფიაში, რომელიც IV—V სს. ფაქტიურ ვითარებას ასახავს, ერთ სიბრტყეშია მოქცეული. რაც შეეხება X ს. ავტორს უხტანესს, რომლის ცნობა ეხება წანარების პოლიტიკური ძლიერების ხანას, მასთან დადასტურებული

შანაყე გამომცემელს შეეძლო ეთარგმნა როგორც წანარეთის, ასევე წანარების სახით.

ვ. ითონიშვილს დაუშვებლად მიაჩნია ჩვენი განცხადება, რომ „სახელწოდება „ხადა“ მთიულების განსაზღვრით ნიშნავს მთას, მთიან ადგილს“. ჩვენ როდესაც ამას ვწერდით, მხედველობაში გვქონდა არა მხოლოდ ხადელთა განცხადება: „ხადა (ჟადა) არის მთა და ნიშნავს მთას, მთიან ადგილს“, არამედ ფიქრია მაკალათიას სადისერტაციო ნაშრომის შემდეგი ადგილი: „ჟადო — სოფ. გოგოლაურთას სამთო. შდრ. ტოპონიმები, ერთ მხრივ, ხევს. ჟადუ — სოფელი; მთიულ. ჟადა: „დაბა ჟადა, მაღალს კლდესა ზედა, მოზღლდელი კლდითავე“ (ვახუშტი, აღწერა, 1941, გვ. 65), მეორე მხრივ, ლადო — „და ჩრდილოთ მზღვრის ფერსათი, არამედ პირველწოდებული ლადო და ლომსია“ (იქვე, გვ. 126); ლადოს მთა (იქვე, გვ. 122) და სხვა. პროფ. ი. აბულაძის აზრით: „ლადო აღნიშნავს მთიან ადგილს, ქვიანს ნაპრალებიანსა და ღრუბიანს. უდავო ხდება ამასთან ისიც, რომ ლადონი — ლადოთა, ჯერ მთის გარკვეული ტიპის აღმნიშვნელი და მერე საქართველოს გარკვეული მთის აღმნიშვნელი სახელი წარმოქმნილია ლადო სიტყვისაგან“ (ი. აბულაძე, ორი გეოგრაფიული სახელის მნიშვნელობისათვის, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. IV, № 9, 1943). შესაძლებელია დაეუშვათ, რომ ფშავის ტოპონიმი ჟადო (შესაბამისად, ხევს. ჟადუ, მთიულ. ჟადა) მომდინარეობს ლადოსაგან, შდრ. ფონეტიკური თვალსაზრისით ფშ. ხევს. ავესება—აღსება — „აღდგომა“, თუშ: მძაჟე—მძაღე (პ. ხუბუტია, თუშური კილო, 1969) და სხვა (ფ. მაკალათია, არაგვის ხეობის ფშავის ტოპონიმია, 1970, გვ. 250).

არაა სწორი საფერშეთის ქსნის ხეობის სოფლად მიჩნევა (გვ. 156). საფერშეთი ეწოდებოდა ალექსის ხეობის მთელ ზემო ნაწილს.

მიუხედავად ჩვენი შენიშვნებისა და რიგ პრინციპულ საკითხებში ავტორისაგან განსხვავებული ჩვენი თვალსაზრისისა, შეიძლება ითქვას, რომ ვ. ითონიშვილის მონოგრაფიას აქვს გარკვეული პოზიტიური მნიშვნელობა არაგვის ხეობის მთიანი რეგიონის თემების კვლევისათვის. ავტორის შედეგები უფრო თვალსაჩინო იქნებოდა, რომ მეტი პატივისცემით მოპყრობოდა წინამორბედ მკვლევართა მოსაზრებებს.

Дж. Г. ГВАСАЛИА

К ИСТОРИИ АРАГВСКОГО УЩЕЛЬЯ

Резюме

В статье рассмотрены вопросы исторической географии Арагвского ущелья. Поводом для размышления послужила монография В. В. Итонишвили «Арагвское ущелье» (Тбилиси, 1986), основные положения которой автор статьи не разделяет.

წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ისტორიული გეოგრაფიის განყოფილებამ.

М. А. МИХАЙЛОВ

ПАСХАЛЬНЫЙ КАРНАВАЛ ГРЕКОВ НИЖНЕЙ КАРТЛИ

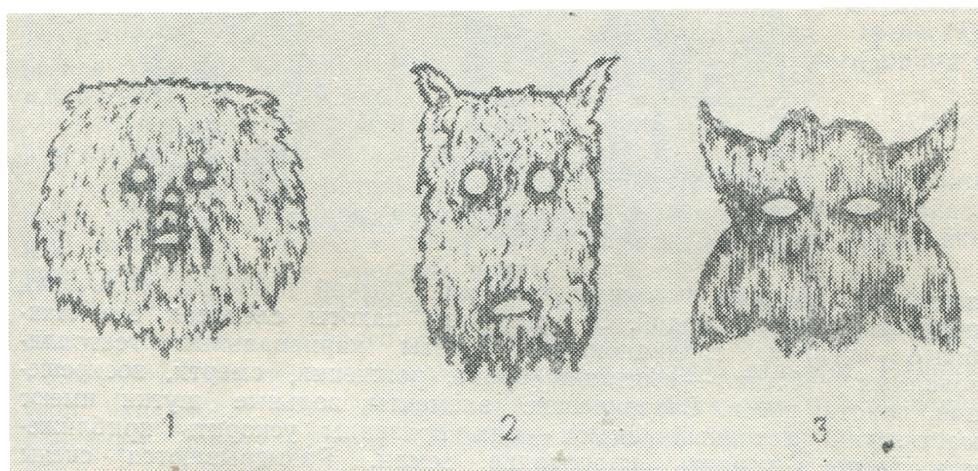
После русско-турецкой войны (1820—29 гг.) русское правительство заселило южные районы Закавказья нетурецким населением, выходцами из некоторых северо-восточных вилайетов Турции, переселенных сюда по причинам политического и религиозного характера. Таким образом, если прежде Тетри-Цкаро было заселено только грузинами, то теперь мы видим здесь и выходцев из Турции: урумов, греков, армян и других. Переселенцы не могли не принести с собой своих культурных традиций. В результате этнографических исследований явствует, что они хорошо сохранили древнегреческие традиции. Греки полностью сохранили родной язык, этническое самосознание, элементы традиционной культуры, распространенной у них до переселения в Закавказье¹. Их официальная религия в форме восточного православия пропитана древними дохристианскими религиозными воззрениями, которые были обставлены всевозможными обрядами, ритуалами и обычаями, без которых не обходилось ни одно более или менее важное событие в семейной и общественной жизни, ни одно начинание. В основе народных календарных обычаев, обрядов и поверий лежит трудовая жизнь земледельца. Годовой круг сельскохозяйственных работ определяется сменой сезонов (присущей умеренной географической полосе); каждый отрезок этого круга — зимняя подготовка к весеннему севу, весенняя вспашка и посев, летний уход за растениями, летне-осенняя уборка урожая — был делом самой насущной важности для крестьян. Именно чередование сроков сельскохозяйственных операций составляло народный календарь, к узловым точкам которого и приурочивались традиционные обычаи и обряды. Материальная основа этих обычаев и обрядов очевидна. Традиционный праздник — карнавал — был привнесен выходцами из семи сел Санты: Ишханандон, Козларандон, Чакаландон, Терзанандон, Пиштофандон, Пинатандон, Зурначандон вилайета Трапезунд². Карнавал устраивался в селах Тетри-Цкаройского района — Большая Ирага, Джиграшени, Малая Ирага, Цинцкаро, Ивановка.

Сатирические элементы, вольные шутки, которые характерны для масленичных игр, особенно на «сырной неделе», возникли в глубокой древности и имеют магический исходный смысл.

¹ М. А. Михайлов. Культура и быт греков Грузии. Кандидатская диссертация, Тбилиси, 1982; Н. Г. Волкова. Этнические процессы в Грузинской ССР, в кн.: «Этнические культурно-бытовые процессы на Кавказе», М., 1978, с. 20; М. А. Михайлов. Жилые и хозяйственные постройки греков-понтийцев Грузии. В кн.: «Вестник Государственного музея Грузии XXXVI-13». Тбилиси, 1982, с. 100; его же, Зипун гречанки из Санты. «Моамбе», № 2, 1977, с. 198; Т. А. Чиковани. Народное жилище. Тбилиси, 1960, с. 12.

² *σταφλ Αφανασιᾶδων ἱστῶντα τῆς σαντας φεσσαλονικῆς* 1967, σελίδς 245.

Инициатором карнавала (то *χορνάλα*) выступает сельская община. Главные действия карнавала происходят в центре села — на площади. Каждому из персонажей дается конкретная, определенная роль: «игуменов-женихов», «игуменов», «невест», «матерей», «королей», «слуг», «турок». Обычно на эти роли выбираются люди опытные, с учетом их личных достоинств. Участники карнавала одеты в красочные национальные костюмы — зипуны, украшения, многие из них в масках. Представлены костюмы и маски от простейших до самых изощренных, от традиционных, имеющих магический смысл, до чисто развлекательных. Повсюду видны группы людей, слышна музыка и песни, танцы, театрализованные представления веселой чередой сменяют друг друга. Большинство участников карнавала носят маски животных, изображающих козу, быка, волка и других животных и птиц (Рис. 1).

Юноши надевают женскую одежду, девушки — мужскую. Танцы носят массовый характер. Исполняется медленный, однообразный круговой танец «Хоронфтимихма» — *χορόν φτιμική*, во время которого берутся за руки и составляют живую цепь, медленно движущуюся направо по окружности под монотонные звуки лиры, волынки, барабана, зурны.

Песенники воспевают карнавал, людей, природу, животных, бога и т. д. Слышны и заубойные песни. Каждое утро горн оповещает о празднике. Роль главного персонажа карнавала — «игумена-жениха» (*υψιμηνός γαμικός*) исполняет молодой мужчина, одетый в козью или овечью шкуру. Чаще это вывернутая мехом наизнанку шкура, делающая человека похожим на зверя. Участники карнавала с музыкальным сопровождением и песнями обходят дома крестьян, где их угощают сладостями, вином, одаривают деньгами. (Рис. 2). Участниками праздника совершается имитация вспашки поля. Провести первую борозду имеет право самый опытный пахарь, человек, всякое благое начинание которого имеет успех. Ритуальная пахота проводится в присутствии толпы односельчан, в сопровождении молитв. Здесь пахарь одет в овчинную шкуру: косматое одеяние пахаря должно заставить нивы принять косматый вид,

покрыться густыми высокими хлебами. Обычай позволял мальчикам обливаться пахаря водой. За ритуалом пахоты следовал сев. Наиболее древние, традиционные сюжеты карнавальных театрализованных действий — имитация брака, рождения, смерти, воскрешения, пахота, посев. Сатирические элементы, вольные шутки имеют магический исходный смысл — они призваны ускорить приближение весны и усилить плодородие земли. Разыгрываются сцены рождения ребенка и кормление его матерью. (Рис. 3). Для этого

ритуала обычно выбирают молодую, красивую гречанку — блондинку крепкого сложения, мускулистую, неполную, с абсолютно правильными чертами лица, образ которой должен соответствовать представлениям о красоте и благородстве.

Трогательная, захватывающая мелодия ее песни производит неотразимое впечатление:

Пусть гордится мать —
Родила красотку!
И мать краснеть не будет —
Ведь ребенок на славу!
Расти на славу!
Долгих лет!

Богини-матери и их божественные младенцы встречаются в разных религиях: дохристианская богиня — мать Иштар с младенцем (в Шумере, Вавилонии, Ассирии); дохристианская греческая богиня Деметра с младенцем (Рис. 3); христианская богородица с младенцем.

Ритуал рождения ребенка является составной частью и летних празднеств, связанных со сбором колосовых.

Разыгрываются эротические сцены: в центре круга танцующих стоит маленький мальчик, оголенный ниже пояса, который выполняет роль маленького «короля». В руках он держит виноград. Песенники поют хвалу мальчику, урожаю, земле, богу.

Непременным условием карнавального действия является смерть «жениха», которого «сражают» отравленной черной стрелой «игумены». Умершего жениха покрывают белым саваном. Паника, ужас охватывает всех. «Умершему» сообщают на ухо о похищении «невесты». Звонят бубенцы. «Жениха» щипают, бьют палками, и он оживает. Поиски «невесты» заканчиваются успехом. Свадебные песни, подобно прежним русским северным припевам, разносились по деревне. В песнях восхваляются «невеста» (νύμφη) и «жених» (γαμπρός). Не «обижены» и их родители. Вот содержание одной песни, которую исполняет «жених»:

Любовь врывается в глаза
Из глаз к губам слетает,
А с губ находит к сердцу путь
И корни в нем пускает...
О милая, в твоих глазах
Не солнце ли тaitся? —
Кому их целовать дано, —
Тот смерти не боится...

Не о таких ли красавицах-гречанках сложены народные стихи, лаконичной выразительностью своей похожие на частушки русского севера? В сцене «свадьба» есть такая песня:

Желаем счастья жениху.
Желаем и невесте.
Пять мальчиков родит она.
А девочку — одну лишь.

Карнавал сопровождается спортивными состязаниями по борьбе, бегу, скачкам и т. д. Обязательным праздничным ритуалом является приношение в жертву козла.

Участники ритуала делают следующее: с высокой горы сбрасывают тушу козла, чтобы, падая, она вращалась. Цель ритуала — поймать тушу. Неблагополучный исход сулит неудачу участникам — неурожай, болезни и т. д. Непойманную тушу бросали на съедение волкам. Если ритуал завершался удачно, жертву съедали коллективно. Династическая принадлежность к каменщикам определила географический выбор места жительства, места, где можно было вырабатывать базальт. В надгробиях, выполненных с большим мастерством, символически отображается смерть. Это обвитая вокруг креста, подрубленная под корень виноградная лоза.

В карнавалы сцены привносились многие бытовые сюжеты, сатира на местные темы. На восьмой день в первую неделю великого поста — *μαῦρη ταββάτο* — разыгрывались сцены «царствования» «короля». «Король» (*βασιλεὺς*) со своими «придворными» занимает свой «дворец» после ожесточенной борьбы с «турками». Выполняя роль добродетеля, он исполняет все пожелания простого люда — шлет народу «дождь», окропляя всех водой.

В честь дождя слагались песни. Вот вольный перевод некоторых строк из одной такой песни:

Боже, дай дождя скорей,
Ливня дай нам посильней,
Пусть вода бежит кругом,
Пусть вино течет ручьем.
Пусть нам с каждой из лозин
Винограду пять корзин.
Пусть нам каждый колосок
Принесет зерна мешок,
Чтоб дешевая мука
Радовала бедняка...

Появление «дождя» вызывает радость и ликование у крестьян-земледельцев. Мужчины, исполняя танец, имитируют половой акт. Фаллос обычно крепится на ремне штанин. Маски, чернение лица золой — это распространенный прием ряжения, имеющий очистительный смысл.

В сцене «пленения турок» отображена картина борьбы греков за независимость. Под ударами кнутов идут «турки», захваченные в плен, с опущенными головами:

Коль хочется свобод,
Не предавай народ!
В измене нынче есть
Помимо срама — смерть!

Страстным призывом к освобождению греков от многовековой гидры рабства звучит куплет этой песни.

Очень интересный ритуал, издревле носящий эротический смысл — анастенария (*Αχιστεῖχαρις*) — бег по раскаленным углям³. Из-за

³ G. A. M e g a s. Creek Calendar cusroms, Athens, 1663, p. 124. B. B l a i r. SUN, seasons and sorulakç, Athens, 1971, p. 80.

невозможности сбора полевого материала в Грузии мы используем материал греков-сантетов Греции. В 1978 году при посещении Греции в селах Македоний — Санта, Бафра, Георгиани, Кавкасия нами был собран интересный этнографический материал относительно этого ритуала, бытовавшего в среде греков-сантетов Грузии. Часть сантетов Грузии в 1920 году изъявила желание переехать в Грецию, поселились они в вышеназванных селениях.

Считается, что хождение по горячим углям связано с огнепоклонством, распространенным в Азии. Еще Еврипид более 2500 лет назад писал об этом празднике Диониса.

Люди по очереди большими шагами проходят босиком (сейчас в обуви) по углям; все это действие длится 10—15 минут. Ритуал сопровождается музыкой (лира, волынка). Исполнитель держит в руках библию. Этому сложному ритуалу предшествует ритуал разжигания костров на сельских улицах, сопровождаемый танцами и прыжками через огонь.

Главный смысл карнавала и всех ритуалов — пробуждение сил природы и плодородия. Все это составило аграрный культ, куда проник культ христианской религии. Здесь отображены и историческое прошлое и отдельные моменты социально-политической жизни. Праздники греков имеют аналоги в странах Европы. В греческой мифологии прототипом Диониса является молодой мужчина, олицетворяющий силы самой природы. Участники дионисий обряжались в козлиные шкуры, маски, рога. Этот весенний праздник олицетворял собой божественные силы, проводили его с большим размахом.

Ритуал «смерть — оживание» героев связан с божеством плодородия, что находит отражение в пасхальном празднике. Этот экстатически-оргастический культ порождал воображение древних греков. Дионис был не чем иным, как обобщением творчески производительских процессов природы и общества. Он мыслится в каждой живой индивидуальности, т. е. представляется растерзанным и потом воскресшим.

Важное место культ Диониса занимает и в среде грузинского народа, празднующего «берикаоба-кееноба»⁴.

Важным является и фаллический культ, органически исходящий из существа — божества, олицетворяющий пробуждение сил природы. Все это роднит его с культом эллинистического мира — элементами, характеризующими пробуждение сил природы, являются ритуалы, маски, одежда, функция персонажей. Безусловно, главными действующими лицами являются «жених». «невеста», которые по нашему твердому убеждению функционально связаны с греческими древними божествами — Дионисом, Деметрой и многими другими, являющимися хранителями-божествами плодородия, размножения животных и земли.

Церковно-христианское влияние сказалось только в поверхностных наслоениях, в стремлении церкви связать народные обычаи и обряды с определенными днями христианского календаря и церковным вероучением в целом.

⁴ Дж. Рухадзе. Грузинский народный праздник. Тбилиси, Мецниереба, 1960; ее же: Грузинские обрядовые маски, связанные с сельским хозяйством, «Вестник этнографии Грузии», VII, Тбилиси, 1955; Листки Ванского дневника, Тбилиси, 1982.

Основная масса фактического материала, излагаемая в настоящей статье, относится к середине XIX — началу XX вв. Множество фольклорно-этнографических записей основывается на полевом материале, который сохранился в народных преданиях⁵.

Материалом послужили многочисленные научные командировки по многим регионам Грузии (1970—1981 гг.), включая материал, собранный в Греции в 1978 году

Представлена Музеем дружбы народов АН СССР

⁵ А. Полихроники. Песни карнавальные, понтийские, с. Малая Ирага, рукопись, 1920 г.; М. Михайлов. Полевые записи, 1975 г.; Х. Лазариди. Фольклорные записи, с. Джиграшени, 1940 г.; Н. Цандекова, Маски греков в Батуми, семейный архив, 1935 г.; Н. Георгиади. Воспоминания об Алавердах, 1978 г., Афины, запись вел М. Михайлов; Τα χριστουγεννα Μ. Μιχαήλου. ποντώκη εστία № 65, Θεσσαλονίκη, 6. 9. 10, 11. 1986.

ეზო როგორც ისტორიული თბილისის სივრცითი სტრუქტურის ერთ-ერთი უმთავრესი ელემენტი

ყოველ ქალაქს სივრცის ორგანიზაციის წამყვანი კანონზომიერება აქვს. სხვადასხვა ეროვნულ სტრუქტურაში, სხვადასხვა ქალაქში მთელი ქალაქისა და მის ცალკეული ელემენტების სივრცითი ორგანიზაციის ერთი რომელიმე ტიპი დომინირებს.

თბილისის სივრცითი ორგანიზაციის სპეციფიკა ქალაქის ბუნებრივმა მდებარეობამ, მისმა რთულმა რელიეფმა განაპირობა, თბილისი გაშენდა მდინარე მტკვრის ყველაზე ვიწრო ადგილას და განვითარდა მის ორსავე ნაპირზე მტკვრის აღმა მიმართულებით, იგი შემოისაზღვრება ბუნებრივი დომინანტებით — სალაღაცის მთით და ისნის კლდოვანი პლატოთი. ამის შესაბამისად გაჩნდა არქიტექტურული დომინანტებიც — ნარიყალა და მეტეხი; აქვე უნდა მოვიხსენიოთ ზედ მდინარის პირას აგებული სიონი და ანჩისხატი. ამ დომინანტებს შორის გაშენდა და განისაზღვრა მთელი ქალაქი. მტკვარი მისი ბუნებრივი ხუროთმოძღვრული ღერძია.

მტკვარზე გამოსვლის, მისკენ გახსნილობის პრინციპით არის აგებული არსებითად მთელი ქალაქი, ოღონდ ეს გახსნილობა თითქმის სრული არ არის. — დახურულობის ელემენტს შეიცავს, რაც ნიშანდობლივია თბილისური ურბანული ქსელის შემადგენელი ნებისმიერი კომპონენტისათვის, იქნება ეს მოედანი, ქუჩა, საცხოვრებელი სახლი, სასახლე, თუ ეზო.

არქიტექტურული სტრუქტურის გახსნილობასა და დახურულობაში ვგულისხმობთ უფრო აღქმის სპეციფიკას, აღქმის ხასიათს, რომელსაც ამა თუ იმ ნაგებობას ფიზიკურ თავისებურებებთან ერთად განსაზღვრავს როგორც სხვადასხვა მიმართებები ურბანული სტრუქტურის შემადგენელ ელემენტებს შორის, ასევე ამ ელემენტების მიმართება არქიტექტურულ სივრცესთან და ბუნებრივ გარემოსთან.

არქიტექტურული სტრუქტურის სწორედ ეს თვისება გვესახება ქალაქის შინაგანი ლოგიკის ერთ-ერთ არსებით ნიშნად, შიდა სივრცის ორგანიზაციის ერთეულად, სწორედ გახსნილობის და დახურულობის გარკვეული ზომა და პროპორცია, სივრცის და არქიტექტურის გარკვეული შეფარდება ქმნის არქიტექტურული მთელის ამა თუ იმ ხასიათობრივ ტიპს.

თბილისის სივრცითი ორგანიზაციის ხასიათი რამდენიმე მომენტით განისაზღვრება. ჩვენს შრომაში მიზნად ვისახავთ განვიხილოთ თბილისის შიდაქალაქური სტრუქტურის კომპოზიციური-გეგმარებითი თავისებურებანი, უპირველეს ყოვლისა, თბილისური ეზოიანი სახლების ურთიერთგანლაგების ერთი წესი.

XIX ს-ის თბილისის სტრუქტურაში ვხვდებით ორი ტიპის ეზოს. ჩვენ მათ პირობითად ვუწოდებთ გახსნილს და დახურულს. ეს თბილისის სტრუქ-

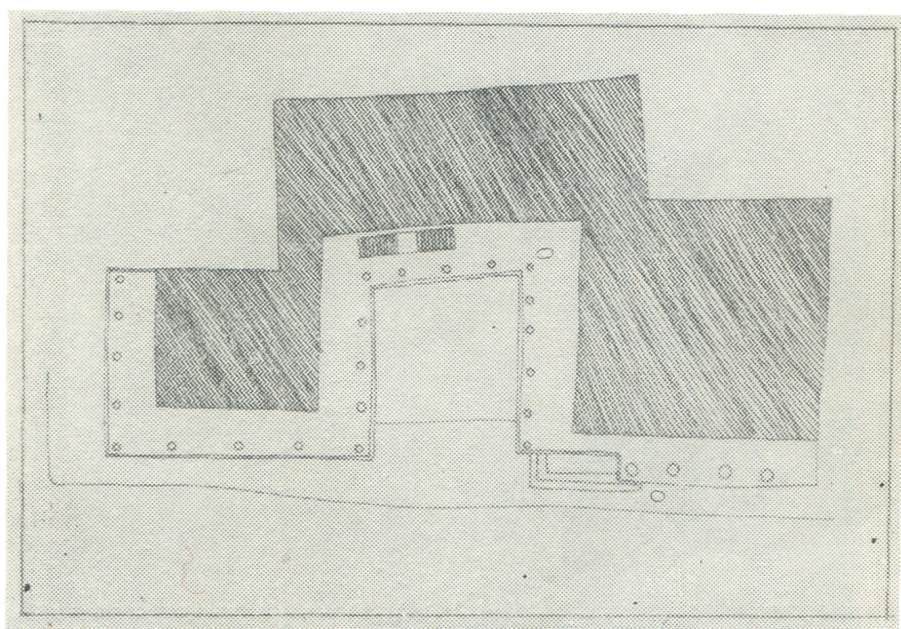
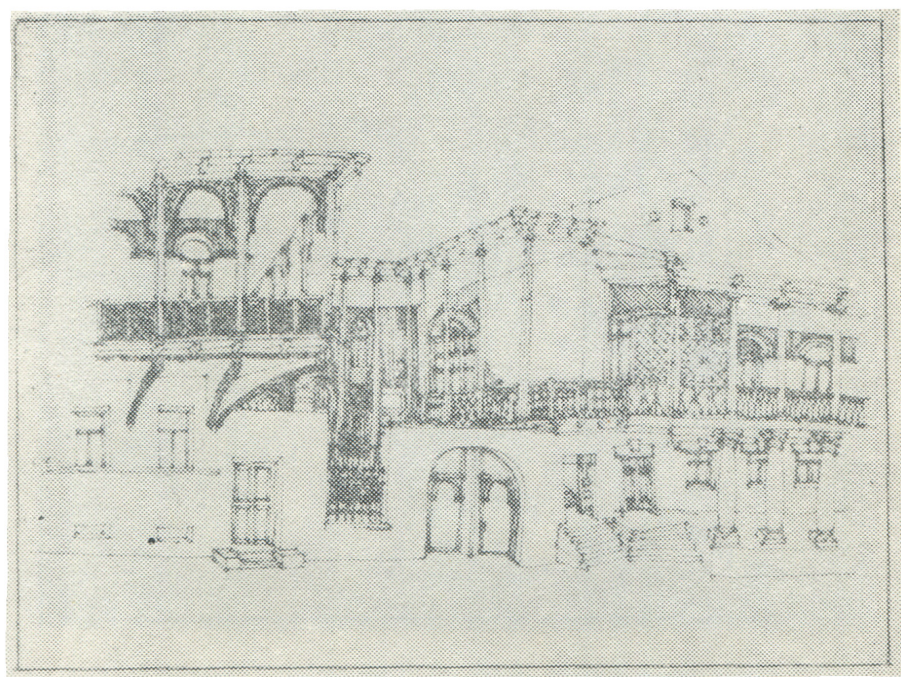
ტურის სწორედ ის ორი ელემენტი, რომელთა პროპორციულმა თანფარდობამ და მასშტაბმა არსებითად განსაზღვრა XIX საუკუნის თბილისის გეგმარებითი და სივრცითი სტრუქტურის ძირითადი ხასიათი.

გახსნილი ტიპის სახლს, რომელიც ქუჩისაკენ ეზოს ფასადით არის მიმართული, ყველა სართულზე სამივე მხარეს აქვს ხის დაკიდული გადახურული აივანი (ზოგჯერ სახლი ეზოს ორ მხარეს შემოუყვება), შემინული ვერანდები, კიბეების და გადასასვლელების რთული ქსელი, ხის სვეტები და რიკულები (ნახ. 1, 2, 11, 12)*. ქუჩისაგან ეს ეზო გამოყოფილია დაბალი გალავნით და მასზე უფრო მაღალი ალაყაფის კარით. გალავანში, ჩვეულებრივ, ამოჭრილია უზღუდარო ანუ ზედა მხრიდან გახსნილი გისოსიანი ფანჯარა. გალავნის თავზე ერთ-ერთი სართულის დონეზე მოთავსებულია ხის გადახურული გადასასვლელი, რომელიც აივნის ფუნქციასაც ასრულებს. მიუხედავად ამისა, ასეთი ეზოს მქონე სახლს უშუალო კონტაქტი აქვს ღია სივრცესთან — ქუჩასთან, მოედანთან თუ მდინარესთან. ეს კონტაქტი საფეხურებრივად ხორციელდება აივნისა და ეზოს გავლით. უშუალო კონტაქტს განაპირობებს გალავნის სიღბლეს და მაღლა მოთავსებული გადასასვლელი. გარე სივრცესთან კონტაქტის სწორედ ეს უშუალობა ქმნის ეზოს გახსნილ ხასიათს, ოღონდ ქუჩის სივრცისაგან ეზოს სივრცის გამმიჯნავ გალავანს დახურულობის მცირე ელემენტი მაინც შეაქვს მთელის სივრცით აღქმაში.

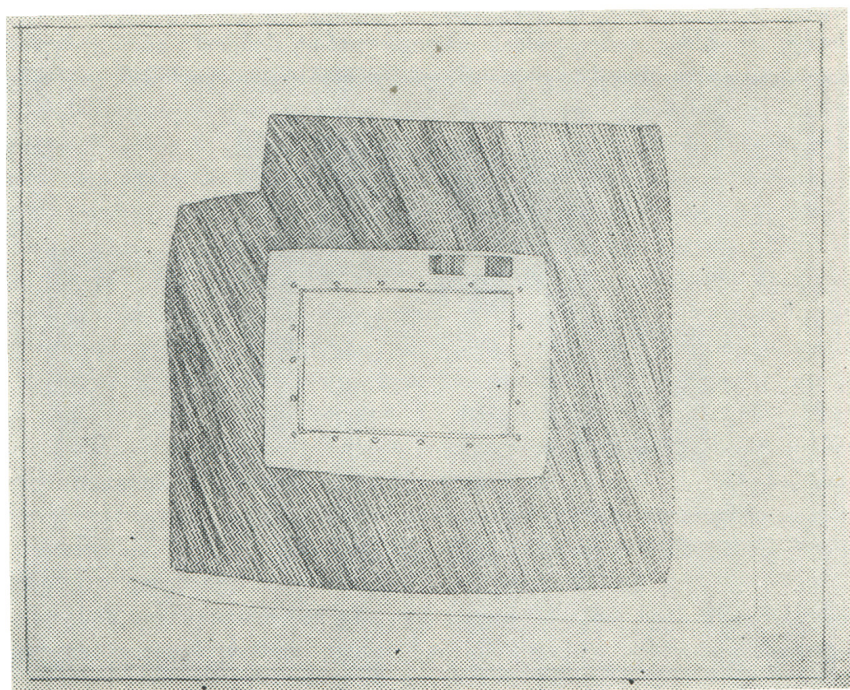
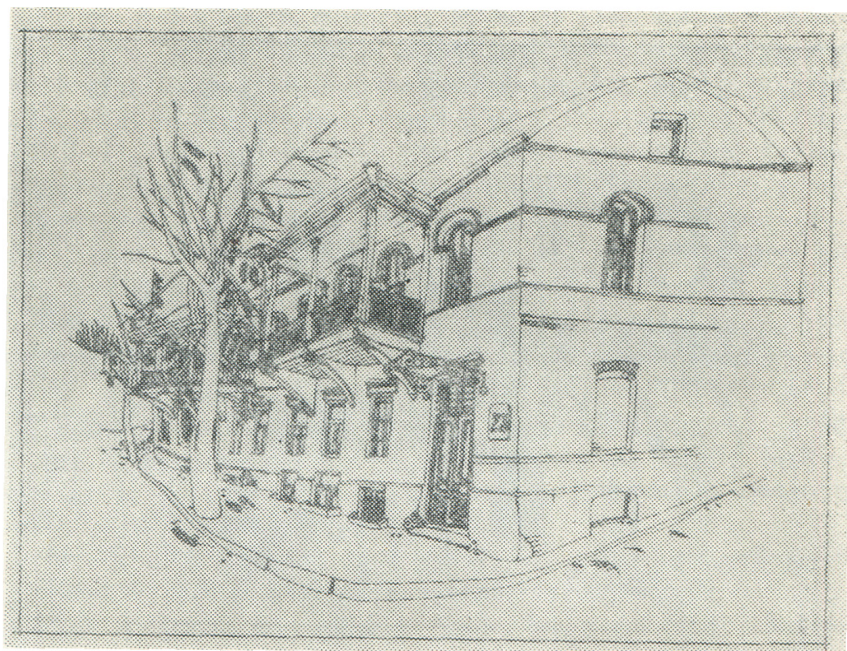
თბილისური ეზოს მეორე ტიპი, რომელსაც დახურულს ვუწოდებთ, ოთხსავე მხარეს მჭიდროდ არის გარშემორტყმული საცხოვრებლით. აქაც იგივე ელემენტები გვხვდება, რაც გახსნილ ტიპში: ხის დიდი აივანი მთელი შიდა პერიმეტრის გაყოლებით, კიბეების და გადასასვლელების რთული ქსელი (ნახ. 3, 4, 6). გახსნილი ტიპისაგან განსხვავებით, დახურულ ეზოში შემინული ვერანდები, ჩვეულებრივ, არ კეთდება, რაც გვაფიქრებინებს, რომ გახსნილობა და დახურულობა ეზოების ტიპოლოგიური განსხვავებაა. გახსნილი ტიპის ეზოში სწორედ შემინული ვერანდები ახდენს იმ ფუნქციის ერთგვარ კომპენსაციას, რასაც დახურული ტიპის ეზოში დამხშველი ელემენტები ასრულებს. გახსნილი ტიპისაგან განსხვავებით, დახურული ტიპის ეზოს სახლი ქუჩისაკენ მთავარი ფასადით არის მიმართული. ქუჩა ეზოს მხოლოდ ჭიშკრიანი გასასვლელით უერთდება, რომელიც ამ ფასადშია გაჭრილი. გასასვლელითვე უერთდება ეს ეზო განაშენიანების სიღრმეში მოთავსებულ მეორე ეზოს. ასე იქმნება ეზოების რთული ქსელი, რომელთაგან მთელი კვარტალი შეადგება. დახურული ეზო არსებითად სახლის პოლის ფუნქციას ასრულებს და, ამდენად, გახსნილობის ერთგვარ ელემენტსაც შეიცავს, რასაც განაპირობებს დაკიდული ხის აივნის არსებობა როგორც ეზოს მთელი შიდა პერიმეტრის გაყოლებით, ასევე გასასვლელის თავზე, ზოგჯერ კი მთელი მთავარი ფასადის გასწვრივაც. ეს ხის აივანი ინტერიერის უშუალო გაგრძელებაა, რომლის საშუალებით დახურული სახლის ინტერიერი თავისი ეზოთი ღია სივრცეს (ქუჩა, მოედანი, მდინარე) უერთდება და მისი ინტერიერის ნაწილი ხდება. ამ გზით დახურული ეზო უერთდება ქალაქის გარემოს. სწორედ ეს წარმოშობს გახსნილობის ზემოქმედებულ ელემენტს.

ეზოების სივრცითი ორგანიზაციის ასეთი ხასიათი ჩვენ თბილისური ეზოს უნიკალურ თავისებურებად გვესახება. თბილისური ეზოს გახსნილობა-და-

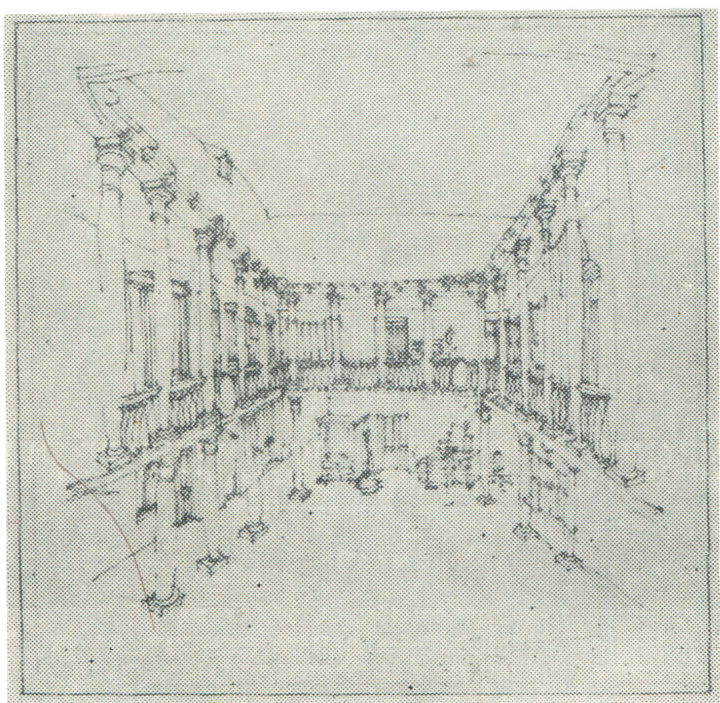
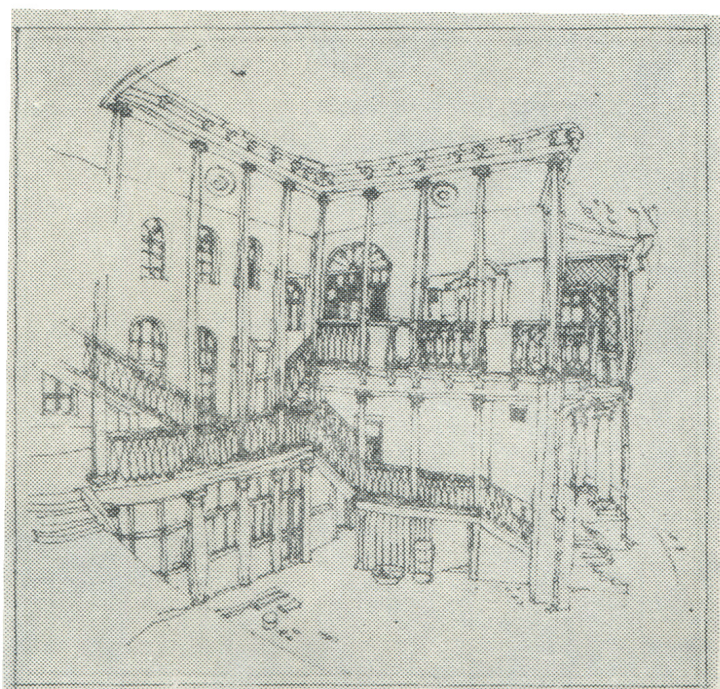
* ნახატები შესრულებულია ავტორის მიერ ნატურიდან.

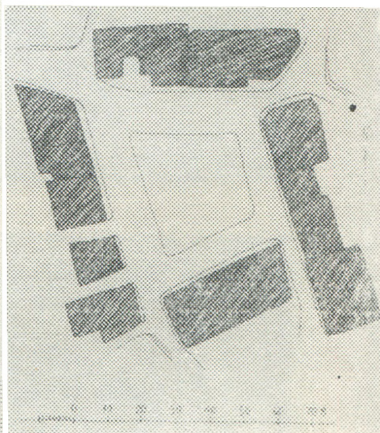
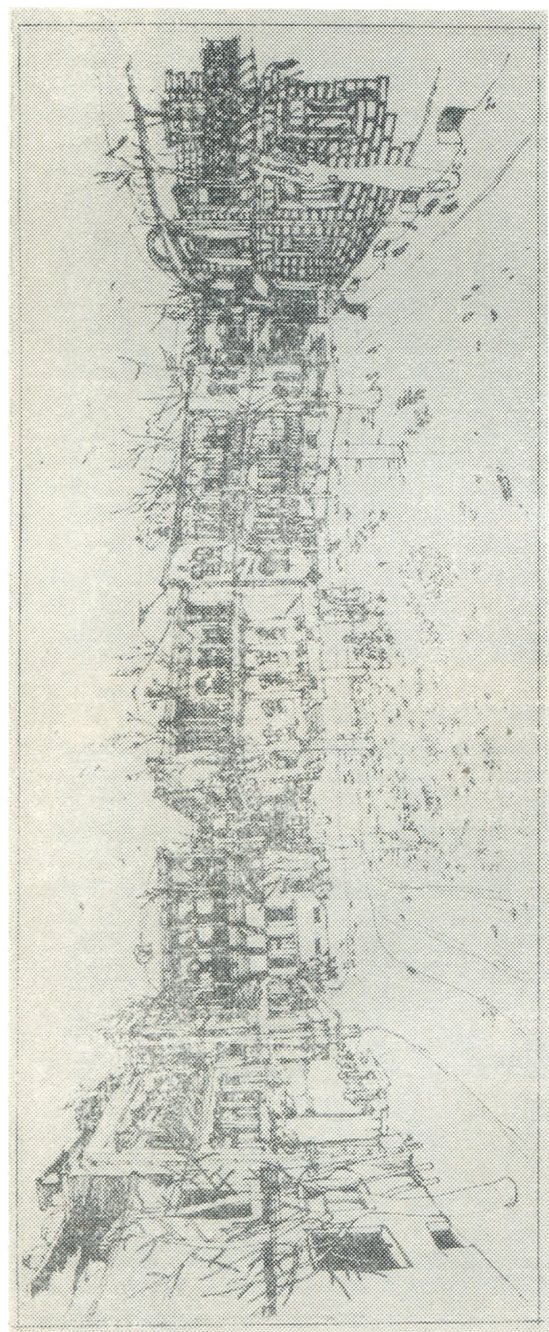
ნახ. 1, 2. სახლი აბასაბადის მოედანზე. საერთო ხედი, გეგმა

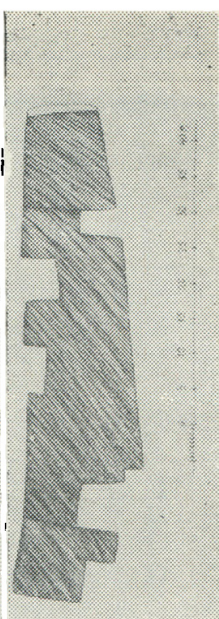
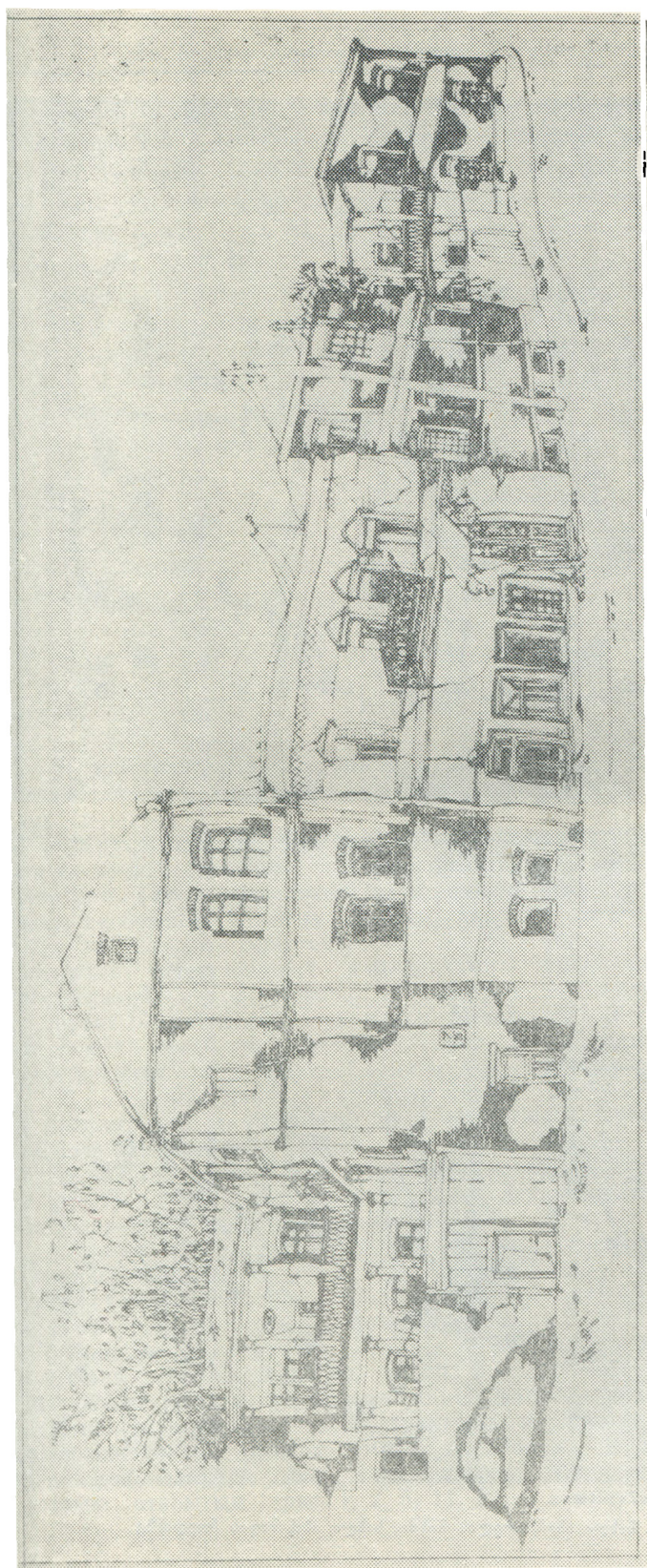
ნახ. 3, 4. სახლი დავითაშვილის ქუჩაზე. საერთო ხედი, გეგმა

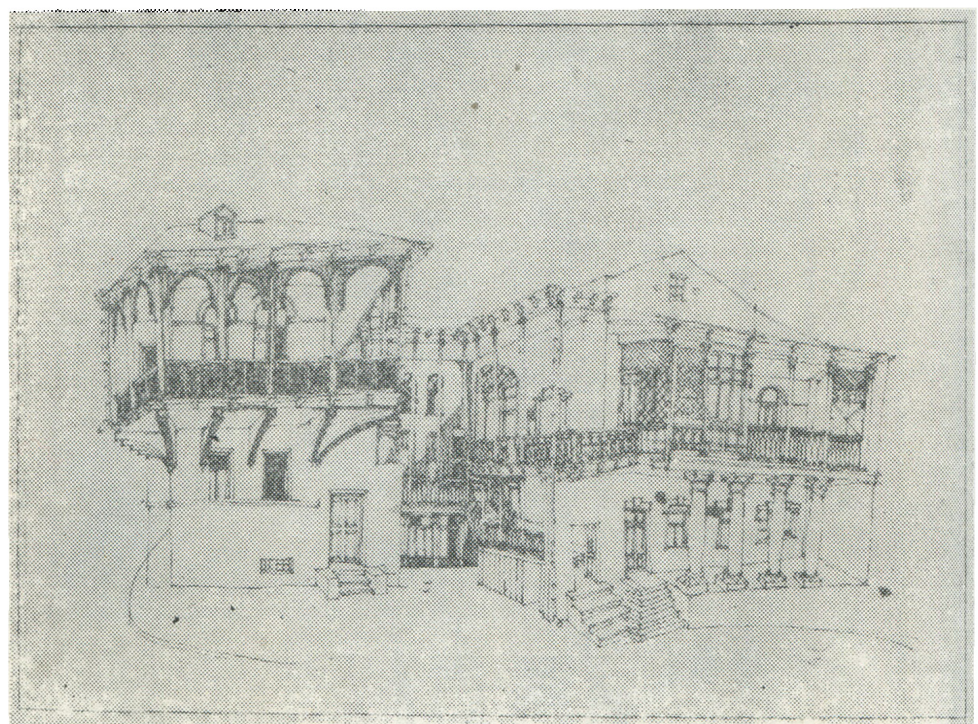
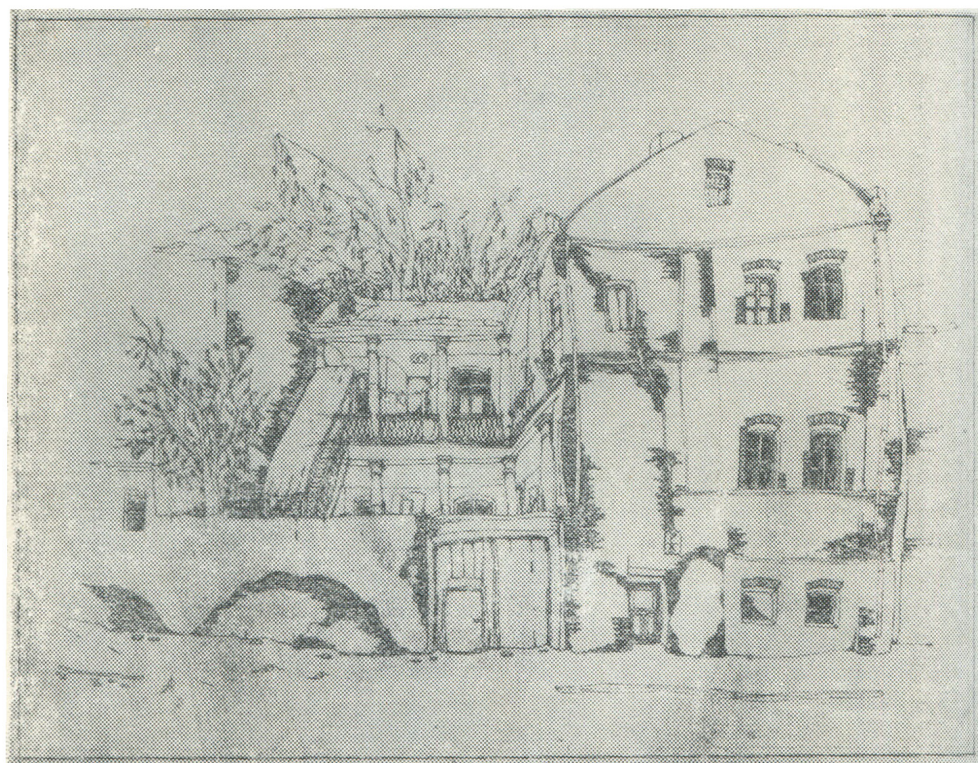
ნახ. 5, 6. გახსნილი ტიპის ეზო აბასაბადის მოედანზე. დახურული ტიპის ეზო დავითაშვილის ქუჩაზე.

ნახ. 8. აბსაბადის მოედანი. ზედი სამხრეთიდან, გეგმა.

ნახ. 9, 10. ახოსპირელის ჩიხი ხელი სამხრეთიდან, გეგმა.

ნახ. 11, 12. სახლი აბოსპირელის ჩიხში, სახლი აბასაბადის შოედანზე

ხურულობის სპეციფიკური ერთიანობა სწორედ ის ნიშანია, რაც მკვეთრად განასხვავებს მას ისტორიულად ცნობილი ყველა სხვა ეზოსაგან. თბილისური ეზოს სივრცითი ორგანიზაციის ეს თავისებურება დამახასიათებელია მთელი ურბანული სტრუქტურისათვის, რაც ვლინდება ზემოთ აღწერილი ორი ტიპის ეზოს — გახსნილის და დახურულის — გარკვეული თანაფარდობით მათ განთავსებაში (ნახ. 7, 8, 9, 10).

აქედან გამომდინარე, ჩვენი აზრით, აუცილებელია, რომ თბილისის ძველი უბნების რესტავრაციისას არა თუ შევინარჩუნოთ თბილისური ეზო როგორც მთელი სივრცითი სტრუქტურის მასშტაბის და კონტექსტის შემქმნელი, არამედ შევინარჩუნოთ არსებული თანაფარდობაც ამ ორი ტიპის ეზოს შორის, როგორც მთელი ქალაქური სტრუქტურის განუმეორებელი ხასიათის ბუნებრივი დეტერმინანტი.

Н. Г. МАНИА

ДВОР КАК ОДИН ИЗ ЭЛЕМЕНТОВ, ФОРМИРУЮЩИХ ПРОСТРАНСТВЕННУЮ СТРУКТУРУ ИСТОРИЧЕСКОГО ТБИЛИСИ

Резюме

В архитектурных традициях разных народов доминируют различные типы пространственной организации городов и их отдельных элементов.

Специфика пространственной организации Тбилиси определяется преимущественно его естественным расположением, сложным рельефом. Город расположен на стремнине реки Куры и развивается вдоль ее берегов, главным образом, вверх по течению. Кура, таким образом, служит архитектурной осью города. Вместе с тем, он ограничен естественными доминантами: горой Сололаки и отвесной скалой плато Исани, на которых возникли архитектурные доминанты — цитадель Нарикала и Метехский собор, определяющие фактически весь исторический город. Непосредственно на берегу реки располагаются церкви Сиони и Анчисхати.

Весь город построен по принципу открытости к Куре, но открытость эта, так сказать, не полная: она содержит определенный элемент замкнутости. Это означает, что любой компонент тбилисской городской структуры (будь то площадь или улица, жилой дом или дворец), почти в одинаковой мере характеризуется элементами открытости и замкнутости.

При этом имеется в виду в основном специфика восприятия, обусловленная характером взаимосвязи между элементами городских структур, с одной стороны, и взаимосвязи этих элементов с архитектурным и природным окружением — с другой.

Описанный характер пространственной организации города создается несколькими моментами. В данном случае хотелось бы специально выделить определенные композиционно-планировочные особенности внутригородской структуры, и, прежде всего — взаимное расположение тбилисских домов с их дворами. В тбилисской структуре наблюдаются два типа дворов, которые мы называем условно открытым (рис. 1, 2, 5, 11, 12) и замкнутым (рис. 3, 4, 6).

Это — те два элемента всей структуры, масштаб и пропорциональное соотношение которых фактически определили пространственно-планировочную структуру всего исторического Тбилиси.

Своеобразное построение и распределение пространства можно считать индивидуальной чертой тбилисского двора. Специфическое единство открытости и замкнутости в дворовых пространствах, ритмическое их чередование в определенном порядке сохраняется и в общегородской структуре Тбилиси (рис. 7, 8, 9, 10).

В процессе дальнейшей реконструкции старого города совершенно необходимо не только сохранить двор вообще как элемент, создающий масштаб и контекст целого, но более того — сохранить существующее в исторической структуре соотношение между двумя типами дворов как естественный детерминант всей городской структуры.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ვ. ბერიძემ

აღრეანტიკური ხანის ქართლის ძეგლების ქრონოლოგია- პერიოდიზაციის საკითხისათვის

არქეოლოგიური ძეგლის კვლევისას ქრონოლოგია პერიოდიზაციის საკითხის გარკვევა სპეციალისტთა უპირველესი ამოცანაა. სამაროვნის მრავალრიცხოვანობა ამ ამოცანის შედარებით უკეთ გადაჭრის ერთ-ერთი სასურველი შემთხვევაა. ასეთი სიტუაცია დადასტურდა სხვადასხვა არქეოლოგიური კვლევების შედეგად სოფ. ნაცარგორის (ხაშურის რ-ნი) აღრეანტიკური ხანის სამაროვანზე, აქ, ჩვენ მიერ გათხრილ 50 მ² ფართობზე გამოვლინდა 72 ორმო-სამარხი.

ზოგადად ეს სამაროვანი სამეცნიერო ლიტერატურაში დაგროვილი ცოდნის მიხედვით ძვ. წ. VII—IV საუკუნის I ნახევრით თარიღდება.

წინამდებარე ნაშრომი სამარხთა ერთი ჯგუფის დაწვრილებითი ქრონოლოგია-პერიოდიზაციის შემუშავების მცდელობაა.

სამაროვნის გამოვლენილ ფართობზე ამოსავალ წერტილად ავიღეთ გავლებული თხრილის კვ. 2 (იხ. გეგმა), რომელშიც ყველაზე მეტად ერთმანეთზე გადასული რამოდენიმე სამარხი გაიწმინდა. ამ ჯგუფიდან გამოვყავით № 37 სამარხი (ტაბ. I). ამ სამარხეული კომპლექსის, ზოგადი თარიღისათვის ბრინჯაოს საკინძები (ტაბ. I 116) და ვერცხლის სასაფეთქლე რგოლი (ტაბ. I 117) გამოგადგება. აღნიშნულ სამარხეულ კომპლექსში ნაპოვნი ბრინჯაოს საკინძების მსგავსი ტიპები აღმოჩენილია ქვემო ქართლში: ბეშთაშენის, მანგლისის, ახალაფლის, ძვ. წ. V საუკუნის I ნახევრით დათარიღებულ სამაროვნებზე¹, კმარახევის სამაროვანზე, რომლის ერთი ნაწილის ზოგადი თარიღიდან ავტორი ძვ. წ. V ს-ს არ გამორიცხავს². ასეთი ნივთები ნაპოვნი „ქასრაანთ მიწების“ ზოგადდ ძვ. წ. VI—IV სს დათარიღებულ სამაროვანზეც³.

ჩვენთვის საინტერესო სასაფეთქლე რგოლების ანალოგიური ტიპები გვხვდება, ქვემო ქართლში შორის სამაროვანზე (2 ც) ძვ. წ. VI—V სს რომაა დათარიღებულ⁴. ასევე ნაპოვნია გომარეთის სამაროვანზე, რომელსაც ბეშთაშენის სამაროვნის მომდევნო ხანად მიიჩნევენ (ბეშთაშენის სამაროვნის ასაკი, როგორც ზევით აღინიშნა ძვ. წ. VI ნახევრით განისაზღვრა. მოზრდილი ზომის სასაფეთქლე რგოლები, აღმოჩენილია შიდა ქართლის ტერიტორიაზე:

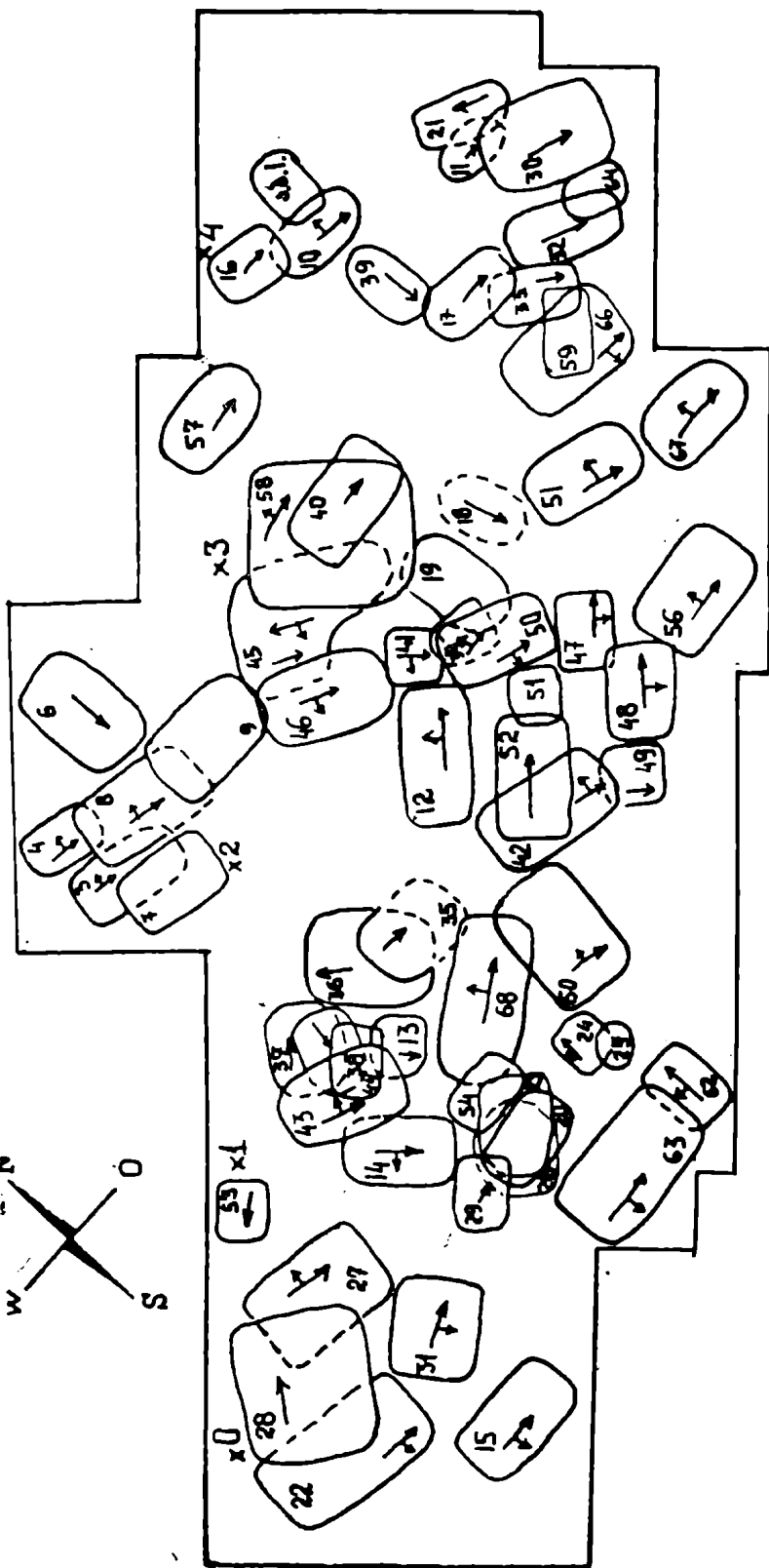
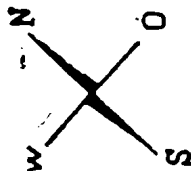
¹ ც. დავლიანიძე, ქვემოქართლის (თრიალეთის) კულტურა ძვ. წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარში, გვ. 82—83. გვ. 114—115. ტაბ. XI₃ 5, 7, 8 თბ., 1983.

² თ. ჭლარკავა, კმარახევის სამაროვანი. მცხეთა, VI, გვ. 141, სურ. 931, 1293, 1494, 1389, თბ., 1982.

³ ე. ბერაძე, ანტიკური ხანის ორმოსამარხები, ქასრაანთა მიწების სამაროვნიდან, კუთხისხევის არქეოლოგიური ძეგლები, ტაბ. XII, 4, 6, თბ., 19.

⁴ ო. ტყეშელაშვილი, ფოლადაურის ხეობა, გვ. 53, 74 ტაბ. IX, თბ., 1969.

⁵ ც. დავლიანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 72 ტაბ. XVIII₂.

Scale: 0 to 100
 50 m 0 ss 50 m 100

ზემო ავჭალაში⁶, და დვანში⁷. ამრიგად № 37 სამარხის თარიღი ზემოთქმულ-
ლიდან გამომდინარე ძვ. წ. V ს-ის I ნახევარზე გვიანდელად არ უნდა ჩაი-
თვლოს. გვინდა გამოვყოთ ამ კომპლექსიდან მომდინარე თიხის ღოჭი (ტაბ.
I. 112). მას აქვს რამდენადმე გაფართოებული პირი, ფართე მაღალი ყელი,
ქვემოთ ოდნავ წაგრძელებული სფერული ტანი, ბრტყელი ძირი და ოვალურ-
განიკვეთიანი პირიდან რამდენადმე ზეაზიდული, მხარზე დაძვრული ყური.
ჩვენ გვინდა ყურადღება გავაახვილოთ ღოჭის, ყურის პირთან მიერთებისას
შებრტყელების გზით ყურის ზედა ნაწილში მიღებულ ამოზნეკილ ადგილზე,
რომელიც მეტ-ნაკლებად ასევე აჩნიათ ამავე სამაროვანზე სხვა სამარხებში
ნაპოვნი ღოჭების ყურებსაც. სწორედ ეს მორფოლოგიური ნიშანი ავიღეთ
ჩვენ სხვადასხვა სიღრმეზე გათხრილ სამარხთა გარკვეული ჯგუფის სინქრო-
ნულობის საფუძვლად. ასეთი ნიშანი აქვთ ყურზე № 9 სამარხში ნაპოვნი ერ-
თადერთ სურას (ტაბ. I 29), თიხის ღოჭებს სამარხებიდან №№ 55 (ტაბ. I,
172), 60 (ტაბ. II 192), 30 (ტაბ. II, 82). ამ უკანასკნელი კომპლექსის თარიღ-
ზე მეტყველებს სამარხში აღმოჩენილი პირგადაზნეკილი მაღალკიდებიანი
თიხის ჭამ-ფილაც. რომლის მსგავსიც გვხვდება შიდა და ქვემო ქართლის ძვ.
წ. V—IV საუკუნეებით დათარიღებულ ძეგლებზე: კამარახევში⁸, ვარსიშანთ-
კარის სამარხეულ კომპლექსებში⁹, მაგრამ ძირითადად ეს სამარხი მასში აღ-
მოჩენილ ღოჭზე აღნიშნული მორფოლოგიური ნიშნით ზემოხსენებულ სა-
მარხთა ჯგუფს მიეკუთვნეთ და ძვ. წ. V ს-ის I ნახევრით განესაზღვრეთ.

№ 63 სამარხში აღმოჩენილ ღოქისებური პატარა ჭურჭლისა (ტაბ. II 29)
და მსხლისებურტანიან ღოჭზე (ტაბ. II 7 203) შენიშნული ზემოხსენებული ნი-
შნის მიხედვით ეს კომპლექსიც ძვ. წ. V ს-ის I ნახევრით დავათარიღეთ. თუმ-
ცა, მსხლისებურტანიანი ღოჭების შემცველ კომპლექსებს ზოგადად ძვ. წ.
V—IV სს. ათარიღებენ¹⁰.

პირისა და ყურის მიერთების ადგილზე ასეთივე მორფოლოგიური ნი-
შანი აღმოჩნდა № 40 სამარხში (ტაბ. III). ნაპოვნი ტუჩიან ღოქს,
(ტაბ. III 128), რომელსაც ჰაქციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში
ადრეანტიკური ხანისათვის დამახასიათებლად მიიჩნევენ და ძვ. წ. V—
IV სს. ათარიღებენ¹¹. ეს კომპლექსი ჩვენი აზრით, შესაძლებელია მივა-
კუთვნოთ ძვ. წ. V ს-ის I ნახევარს. ამავე ხანით შეიძლება განისაზღვროს № 7
სამარხიც (ტაბ. III). აქ ნაპოვნი მცირე ზომის ქოთანის (ტაბ. III₂₃) მსგავსია
№ 40 სამარხში აღმოჩენილი ქოთანისა (შეად. ტაბ. III 126). ხოლო ქოთანთან
ერთად აღმოჩენილი ბრინჯაოს საკინძი (ტაბ. III₂₄) ჰგავს № 37 სამარხში ნა-
პოვნი საკინძებს (შეად. ტაბ. I 116), ასევე, № 46 სამარხი (ტაბ. IV), მასში
ნაპოვნი ყურიანი ქოთნით (ტაბ. IV 145) მსგავსებას ამჟღავნებს ძვ. წ. V ს-ის

6 დ. ქორიძე, ერთი ქვაყუთის სამარხეული ინვენტარი ზემო ავჭალიდან, გვ. 218
ხურ. 2. სსმ ტ—XIX — თბ., 1956.

7 ს. მაკალათია, დვანის ნეკროპოლის არქეოლოგიური გათხრები, გვ. 7, 10, 27,
თბ., 1948.

8 თ. ჯღარკაძე, დასახ. ნაშრომი, სურ. 952, 1012, 1063, 1129, 1172, 1208, 1230,
1319.

9 ლ. წითლანაძე, ვარსიშანთკარის სამაროვანი, ჟინვალი I, ტაბ. XX₉, თსუ, 1983.

10 ი. ვაგოშინძე, თრიალეთის სამაროვნები, გვ. 60 ტაბ. IX₂₋₅; ლ. წითლანაძე,
დასახ. ნაშრომი, გვ. 76, ტაბ. XIX₂ XXI₃.

11 ც. დავლიანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 15, 113, ტაბ. III, 16, 18; ღრმახვეისთა-
ვის არქეოლოგიური ძეგლები, გვ. 22, გვ. 138, ნახ. 127₂₆₃, 159, 390 ტაბ. XVIII₂₆₃, XIX₃₉₀.

I ნახევრის სამარხთა ჯგუფიდან მომდინარე № 60 სამარხის ყურთან ქოთანთან (შეადარეთ ტაბ. II-ის 193) ამიტომ № 46 სამარხიც ძვ. წ. V ს-ის I ნახევრით დათარიღეთ.

№ 37 სამარხი, რომლის გარშემოც ქრონოლოგიურად განლაგდა 8 სამარხეული კომპლექსი, ჩაჭრილი ჰქონდა № 38 სამარხს (ტაბ. IV), საფიქრებელია, რომ ამ კომპლექსს № 37 სამარხის გამართვიდან 30—40 წელზე ადრე არ გამართავდნენ. ამ სამარხში აღმოჩენილ დოქს (ტაბ. IV 120) არ გააჩნია ის მორფოლოგიური ნიშანი, რომელიც გამოვყავით ჩვენ მიერ ძვ. წ. V ს-ის I ნახევრით დათარიღებულ სამარხებში ნაპოვნ დოქებზე. ალბათ ეს სამარხი ძვ. წ. V ს-ის I ნახევარზე გვიანდელია.

ძვ. წ. V ს-ის დასასრულისა და ძვ. წ. IV ს-ის I ნახევრის დასაწყისის კომპლექსი უნდა იყოს № 43 სამარხი (ტაბ. IV), რომელსაც ჩაჭრილი აქვს № 38 სამარხი (იხ. გეგმა) № აქ ნაპოვნ დოქსაც (ტაბ. IV₁₃₆) არ გააჩნია ზემოხსენებული მორფოლოგიური ნიშანი.

დათარიღებისათვის ხელსაყრელი სიტუაცია შეიქმნა № 3 კვ-ში. (იხ. გეგმა). აქ ერთმანეთი გადაკვეთილი ჰქონდა 4 სამარხს. ამ ჯგუფიდან ჩვენთვის ამოსავალი გახდა სამარხი № 45 (ტაბ. III) აღნიშნული სამარხის დათარიღებისას პირველად ყურადღება უნდა მიექცეს ბრინჯაოს ისრისპირებს (ტაბ. III 142). ჩანს, სამარხში ისინი კაპარკში ეწყო, ამაზე უნდა მეტყველებდეს მიწაზე შავი ლაქა, რომელზედაც ხსენებული ისრისპირები ელაგა ა. მელიუკოვა ანალოგიურ სკვითური ტიპის ისრისპირებს თავისი კლასიფიკაციის I ქრონოლოგიურ ჯგუფში ათავსებს და ძვ. წ. VII—VI საუკუნეებით განსაზღვრავს¹².

გ. ლომთათიძე ქ. რუსთავის ტერიტორიაზე № 16 ორმოსამარხში აღმოჩენილ მსგავს ისრისპირებს გვიანდელი ისრისპირების ტიპს აკუთვნებს და ძვ. წ. VI—V საუკუნეებით ათარიღებს¹³. ძვ. წ. VI საუკუნეს აკუთვნებს რ. აბრამიშვილი ღრმახევისათვის № 6 ქვაყუთში აღმოჩენილ ამ ტიპის ისრისპირს¹⁴. ლ. წითლანაძე ვარსიმანთკარის სამაროვანზე № 15 სამარხში აღმოჩენილ მსგავს ისრისპირს სმირნოვასეული სქემის მიხედვით ძვ. წ. V ს-ზე უგვიანესად არ თვლის¹⁵.

ჩვენი აზრით, ხსენებული ისრისპირები ძვ. წ. VII—VI საუკუნეებს უნდა განეკუთვნოს.

სამარხის ამავე თარიღს უჭერს მზარს ბრინჯაოს ბალთაც, (ტაბ. III 144), რომლის ცხენის ჩონჩხის ქვეშ აღმოჩენა გვაფიქრებინებს, რომ უნაგირი ცხენზე ცალი ბრტყელი თასმით მაგრდებოდა, რაც თავის მხრივ მეტყველებს სამარხში უნაგირის გარკვეული ტიპის არსებობაზე. ამ ბალთის მსგავსი ტიპები ცნობილია კოლხეთის ადრერკინის ხანის სამაროვნებიდან¹⁶. კამარახევის სამარხებიდან¹⁷, თლის სამაროვანზე აღმოჩენილ ბალთებს გამთხრელი ძვ. წ. VII საუკუნის II ნახევრითა და VI საუკუნით ათარიღებს¹⁸. ზოგადად № 45 სამარ-

¹² А. И. Мелюкова, Вооружение скифов САИД-4, таб. 6 П-7, Курган 38.

¹³ გ. ლომთათიძე, რუსთავში წარმოებული არქეოლოგიური თხრის უმნიშვნელოვანესი შედეგები, გვ. 177 მსკა, I თაბ., 1951.

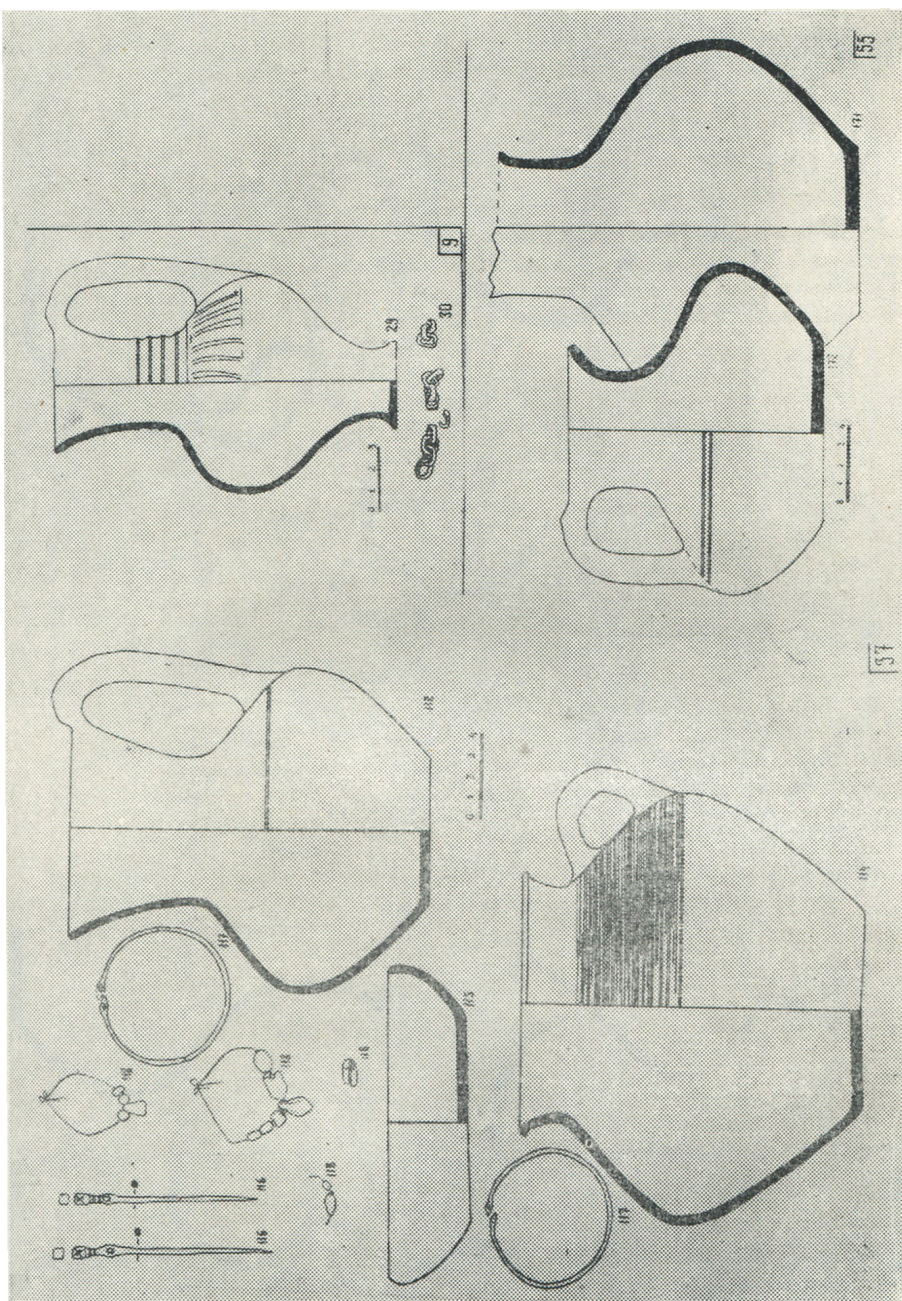
¹⁴ ღრმახევისათვის არქეოლოგიური ძეგლები, რედ. რ. აბრამიშვილი, ნახ. 86₁₃₂.

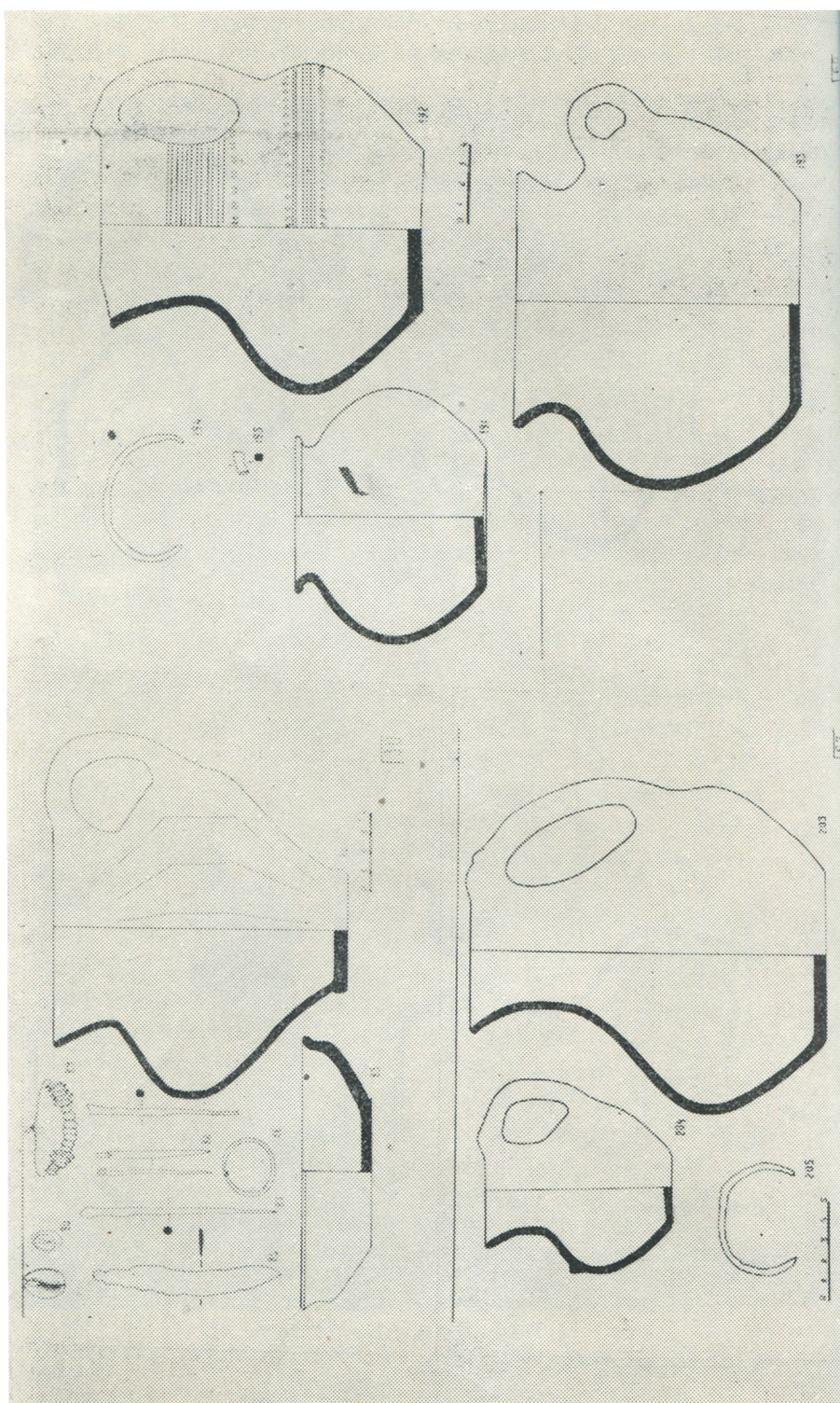
¹⁵ ლ. წითლანაძე, დასახ., ნაშრომი, გვ. 72 ტაბ., XXII გ.

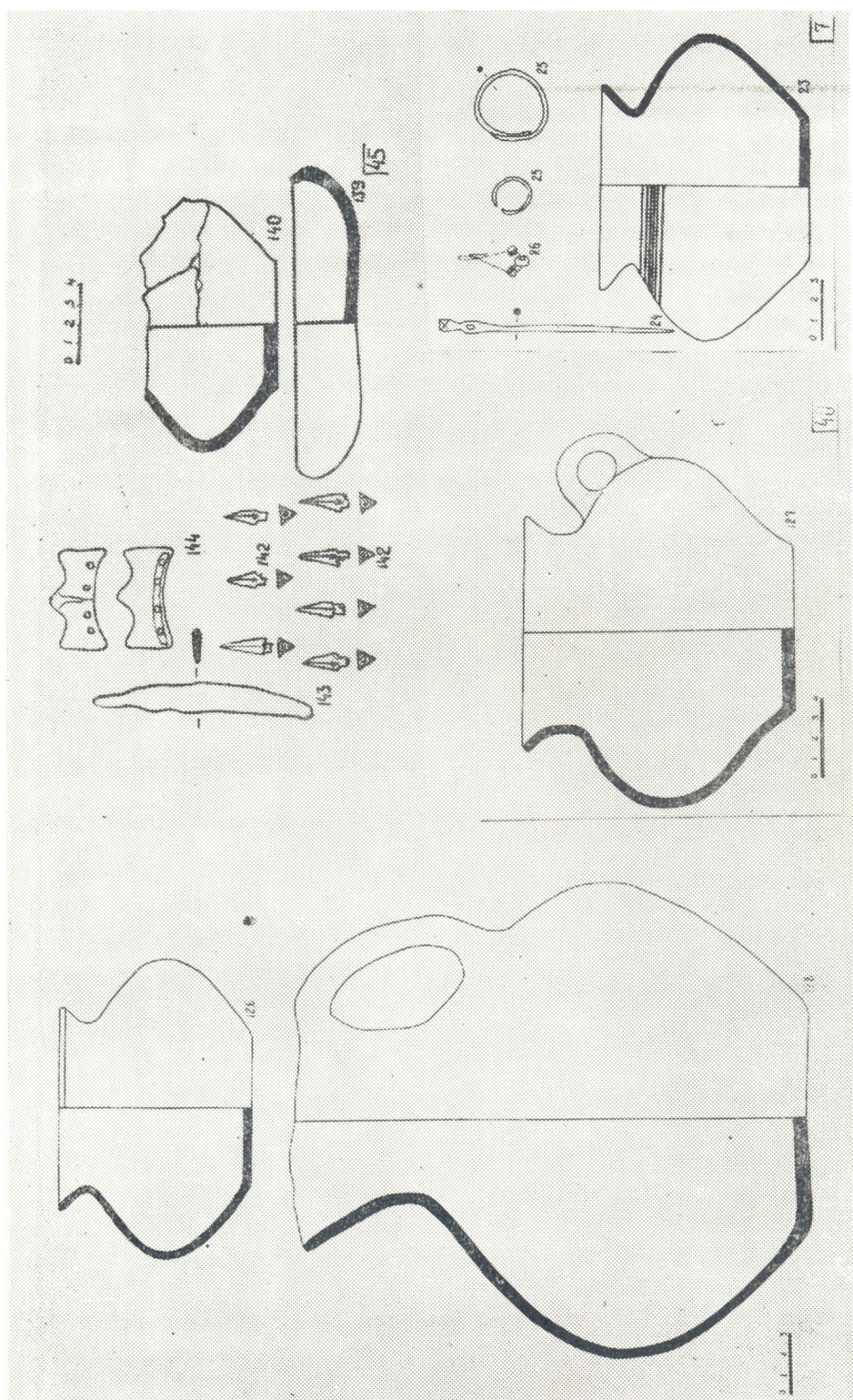
¹⁶ თ. მიქელაძე, კოლხეთის ადრერკინის ხანის სამაროვნები, გვ. 50—83, ტაბ. XIII, 653, 655.

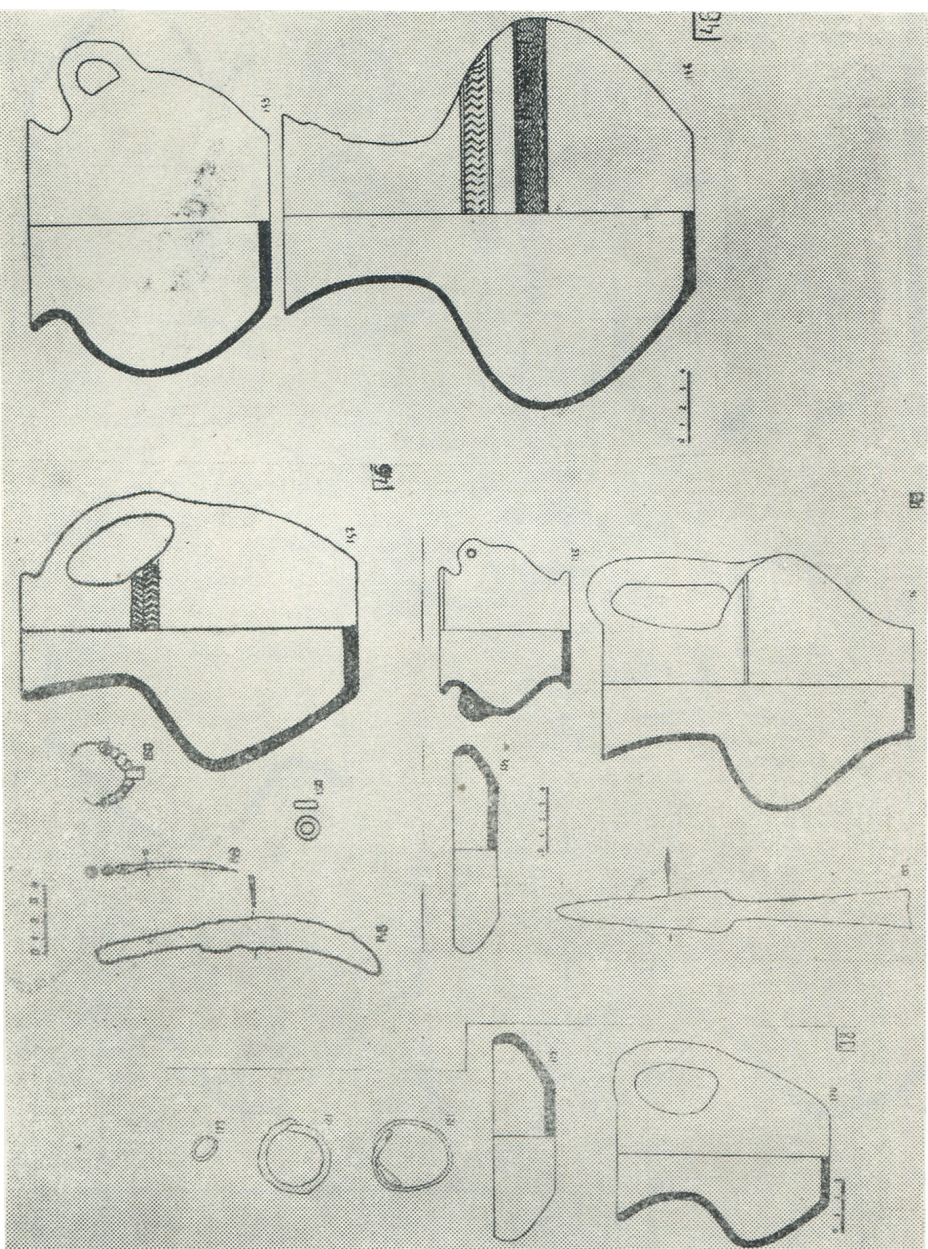
¹⁷ თ. ჭლარკაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 152, სურ. 1045.

¹⁸ Б. В. Техов, Тлийский могильник III, табл. 112, 121, 147, 171, 172, 176, 1985.

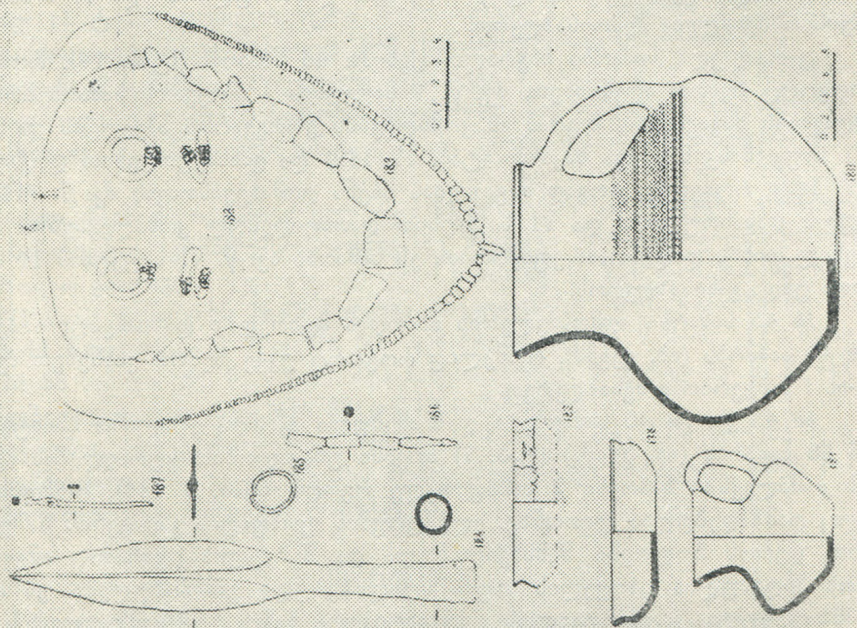

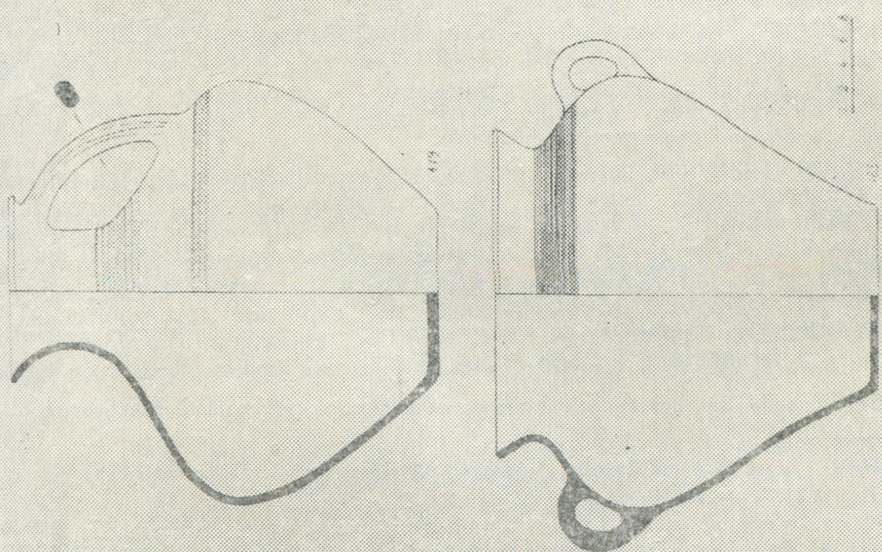

45

46

ხის თარიღი ჩვენი აზრით, ძვ. წ. VII ს-ის დასასრულითა და VI ს-ის დასაწყისით შეიძლება შემოისაზღვროს.

განხილული სამარხი ჩაჭრილი აქვს № 46 სამარხს (ტაბ. IV), რომელიც როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ძვ. წ. V საუკუნის I ნახევრის სამარხებთან ამჯლავნებს მსგავსებას, მაგრამ ამ კომპლექსის ერთგვარად აძველებს და ძვ. წ. VI საუკუნისკენ ეწევა საკინძი (ტაბ. IV 149) და განსაკუთრებით დოქი (ტაბ. IV, 147), რომელიც ზოგად მსგავსებას იჩენს ღრმახევისთავის ძვ. წ. VII საუკუნის დასასრულითა და VI საუკუნით დათარიღებულ კომპლექსებში აღმოჩენილ თიხის დოქებთან: ფეიქრობთ, ეს სამარხი ძვ. წ. VI საუკუნის II ნახევრით უნდა განისაზღვროს.

№ 45 სამარხი აღმოსავლეთის მხრიდან მცირედად დაზიანებული ჰქონდა № 40 სამარხს (იხ. გეგმა), რომელიც როგორც უკვე ზემოთ ვახსენეთ ძვ. წ. V ს-ის I ნახევრით განესაზღვრეთ.

№ 45 და № 40 სამარხები დაზიანებული ჰქონდა ერთ-ერთ საინტერესო № 58 სამარხს (იხ. გეგმა) (ტაბ. V) თავისი უნიკალობით ყურადღებას იქცევს ამ კომპლექსში ნაპოვნი 2 სასაფეთქლე რგოლი (ტაბ. V 188), რომლის დეროც დამზადებულია ლითონზე, ელექტრუმის ფირფიტის გადაკვრის საშუალებით. ღეროს ბოლოები შემსხვილებული და შემკულია ცვარათი იმგვარად, რომ მიღებულია ცხოველის თავის სტილიზებული გამოსახულება. ეს ნივთი დამზადებულია საქართველოს ადრეანტიკური ხანის ოქრომჭედლობისათვის დამახასიათებელი საერთო ტექნიკური ხერხის — გრანულაციის გამოყენებით¹⁹. ამ კომპლექსის დერგი (ტაბ. V 183) მსგავსია ვანის ნაქალაქარზე ძვ. წ. V ს-ის დახურულ კომპლექსში ნაპოვნი დერგისა²⁰: აღსანიშნავია, რომ ამ დერგებს ტანზე სხვადასხვაგვარად აქვთ დაძერწილი ყურები: აქვე ნაპოვნი თიხის პირგადაზნეპილი ფიალის (ტაბ. 12, 178). მსგავსი ფიალები კარგადაა ცნობილი აღმოსავლეთ საქართველოს ძვ. წ. V—IV საუკუნეებით დათარიღებული სამაროვნებიდან: (ვარსიმანთკარი, კამარახევი, თეთრიწყარო, სამთავრო, ღრმახევისთავი). ხსენებული ფიალის ფორმის ზუსტი ანალოგიაა ბრინჯაოს ფიალის ფრაგმენტი ამავე კომპლექსიდან (ტაბ. V. 182). აქემენიდურსა და ელინისტურ ხანაში თიხის პირგადაშლილი ფიალების ფორმა მეორდება ლითონისა და მინისაგან ნაკეთებ ფიალებზეც, რომლებიც აღმოჩენილია საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში გათხრილ მდიდრულ სამარხებში²¹.

მცირე ზომის თიხის დოქი (ტაბ. V 181) ფორმით გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს ჩვენ მიერ გამოყოფილ ძვ. წ. V ს-ის I ნახევრით დათარიღებულ დოქებთან, კერძოდ № 37 სამარხის დოქთან (შეადარეთ ერთმანეთს ტაბ. I 112 და ტაბ. V 182), მაგრამ № 58 სამარხის მცირე დოქს ყურის პირთან მიერთების ადგილზე არ გააჩნია ის მორფოლოგიური ნიშანი, რომელიც გამოვყავით V ს-ის I ნახევრის დოქებზე. განხილული კომპლექსის შუბისპირი (ტაბ. V 184) მსგავსია ლ. სახაროვას მიერ გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანისათვის გა-

¹⁹ ი. გაგოშიძე, მასალები ქართული ოქრომჭედლობის ისტორიისათვის, გვ. 11, „მოამბე“ XXXII — თბ., 1976.

²⁰ თ. ლორთქიფანიძე, ელ. გიგოლაშვილი და დ. კაჭარავა, ვლიჩელი, მ. ფირცხალავა, ა. ჭყონია, ძვ. წ. VI—IV საუკუნეების კოლხური კერამიკა ვანიდან, ვანი V, გვ. 27, ტაბ. 42—42, თბ., 1982.

²¹ ც. დავლიანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 25.

მოყოფილ II ტიპის ფოთლისებური შუბისპირების²², რომელთა გავრცელების არეალსაც ავტორი ძირითადად აღმ. საქართველოში საზღვრავს.

ვინაიდან ამ სამარხს დარღვეული აქვს ჩვენ მიერ ძვ. წ. V ს-ის I ნახევრით დათარიღებული № 40 სამარხი, ვფიქრობთ, მართებული უნდა იყოს ამ კომპლექსის ძვ. წ. V ს-ის შუა ხანებით (ე. ი. მეორე-მესამე მეოთხედით) დათარიღება.

ამრიგად, ჩვენ მიერ განხილული იყო ნაცარგორის სამაროვანზე გათხრილი 13 სამარხეული კომპლექსი, რომლებიც შემდეგი ქრონოლოგიური თანამიმდევრობით განლაგდა. ყველაზე ადრეულ ხანას ძვ. წ. VII ს-ის დასასრულსა და VI ს-ის დასაწყისს № 45 სამარხი მიეკუთვნება. № 46 სამარხი ძვ. წ. VI ს-ის II ნახევარს, № 7 და № 60 სამარხები ძვ. წ. V ს-ის II მეოთხედს № 58 სამარხი ძვ. წ. V ს-ის შუა ხანებს, ხოლო ზოგადად ძვ. წ. V—IV საუკუნეებით დათარიღდნენ № 38 და 43 სამარხები.

ვფიქრობთ, ზემოგანხილული სამაროვნის მასალის შუქზე შეიძლება ზოგ შემთხვევაში ქართლის ტერიტორიაზე მოპოვებული ადრეანტიკური ხანის მასალის ქრონოლოგიის შემდგომი დაზუსტება.

Э. Ш. НАРИДЗЕ

ВОПРОСЫ ХРОНОЛОГИЗАЦИИ И ПЕРИОДИЗАЦИИ РАННЕАНТИЧНЫХ ПАМЯТНИКОВ КАРТЛИ

Резюме

Выяснение хронологии археологического памятника — первейшее дело археологов. Многослойность, (в данном случае могильника) — один из ведущих факторов при датировке памятника.

Такой удобный случай зафиксирован нами на раскапываемом могильнике в селе Нацаргора (Хашурский район). Здесь в 1986 году на территории площадью 50 м² было выявлено 72 грунтовых погребения.

По уже накопленному материалу данного периода, Нацаргорский могильник датируется VII — первой половиной IV века до н. э.

Предлагаемая работа представляет собой попытку датирования упомянутого могильника более узкими хронологическими рамками. Для этого мы на могильнике выделили стратиграфически самое насыщенное погребениями место.

С помощью стратиграфического сравнения и по выделенному морфологическому признаку на погребальных кувшинах (которые мы датируем I половиной V в.), мы предложили сравнительно узкую хронологическую датировку нацаргорских погребений.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის
ინსტიტუტის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრმა

²² ლ. სახაროვა, უძველესი საბრძოლო იარაღის ისტორიისათვის, გვ. 87—88, მაცნე, ისტორიის სერია, 1973.

საბის ტრიპტიქის კრიტიკული წარწერა

მესტიაში, სვანეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცული სე-ტის კარგი ხატი ქართული შუა საუკუნეების დაზგური ფერწერის მნიშვნე-ლოვანი ძეგლია. ეს ხატი ყურადღებას იქცევს თავისი მხატვრულ-კომპოზი-ციური თავისებურებებით, შესრულების მაღალი ოსტატობით.

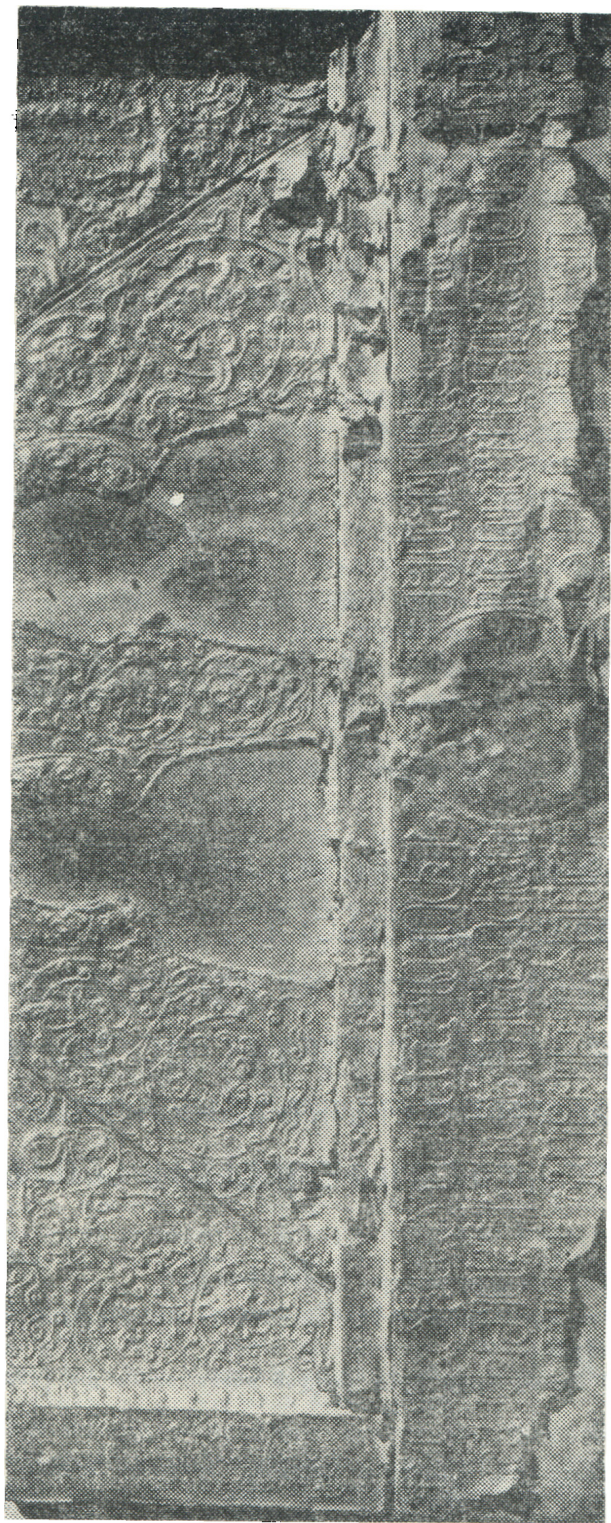
ტრიპტიქი შეიცავს ჩვილდი ღვთისმშობლის ცენტრალურ ხატს, რომე-ლიც მთავარანგელოზთა ფიგურებითაა ფლანკირებული. ამ ხატის ზემოთ — „კამარაში“ — მაცხოვრის მხრებზემთაა გამოსახულება, ხატის ქვემოთ კი წმ. დედები — მარინე და ბარბარე არიან გამოსახული, ფრთებზე წმ. მემორები (მარჯვენაზე — თეოდორე ტირონი და გიორგი, მარცხენაზე კი ახლა მხოლოდ თეოდორე სტრატელატის ფიგურაა შემორჩენილი) და ლაბარუმებიანი სე-რაფიმი და ქერუბინია გამოსახული. ფრთების მეორე მხარეს პეტრე და პავლე მოციქულებია მთელი ტანით წარმოდგენილი.

ეს მრავალფიგურიანი კომპოზიცია მთლიანად მოქმედი ვერცხლის ჭე-დური ორნამენტული ფირფიტითაა შემკული. ფერწერა და ჭედურობა ერ-თად ქმნის კარგად გააზრებულ, ოსტატურად შესრულებულ მხატვრულ მთლი-ანობას, რომელსაც საფუძვლად უდევს გარკვეული თეოლოგიური პროგრამა.

სეტის ტრიპტიქი. საერთო ხედი. XIII ს. სვანეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი

ამჯერად ჩვენ არ შევეხებით ძეგლის მხატვრულ-სტილისტურ თუ იკონო-გრაფიულ მხარეებს. წინამდებარე ნაშრომის კვლევის საგანია ხატის ცენტრა-ლური ნაწილის ქვედა ჩარჩოზე განლაგებული წარწერა. ამ სატიცადმი მიძ-ღენილ პუბლიკაციებში ეს წარწერა ყურადღების გარეშე არაა დატოვებუ-

სეტის ტრიპტიქის წარწერა. XIII ს. სვანეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი

ლი¹, მაგრამ იგი საფუძვლიანად, ყოველმხრივ შესწავლილი ჯერ არ ყოფილა. წარწერაზე მუშაობისას ჩვენ შევეცადეთ დაგვეზუსტებინა წარწერის შინაარსი და გაგვერკვია აქ მოხსენიებულ პირთა ვინაობა.

ტრიპტიქის ცენტრალური ნაწილის ქვედა არეზე მოთავსებული სამსტრიქონიანი ჭედური ასომთავრული წარწერა, შუაში მთელ სიმაღლეზე სევადის ვარდულითაა გაყოფილი ორ ნაწილად. იგი მრავალმხრივ არის მნიშვნელოვანი, ყურადღებას იპყრობს თავისი შინაარსობრივი მხარითა და პალეოგრაფიული თავისებურებებით, რაც ხატის ფერწერისა და ჭედურობის მხატვრულ-სტილისტურ და იკონოგრაფიულ ნიშნებთან ერთად, გვაძლევს საშუალებას დავაზუსტოთ ხატის შექმნის ადგილი, დრო და მისი შექმნასთან დაკავშირებული სხვა საკითხები.

წარწერამ საკმაოდ დაზიანებულად მოაღწია ჩვენამდე. სამივე სტრიქონის დაბოლოება დაკარგულია, პირველი სტრიქონის შემორჩენილი ბოლო სიტყვის ასოების მხოლოდ ქვედა ნაწილი იკითხება, ხოლო მესამე სტრიქონის პირველი სიტყვის მხოლოდ ზედა ნაწილი განირჩევა. მესამე სტრიქონი ყველაზე მეტადაა დაზიანებული, ვარდულის შამდე ფირფიტა დეფორმირებულია და დარჩენილი ტექსტის კითხვა ძნელდება. ამგვარი დაზიანებების მიუხედავად ტექსტის სრულად აღდგენა და წაკითხვა ხერხდება.

წარწერა იწყება ღვთისმშობლისადმი მიმართული ტრადიციული ვედრებით, ღვთისმშობელს ავედრებენ ვინმე მარინესა და ვახტანგის სულს. წარწერის მეორე ნაწილის წაკითხვა კი მისი ფრაგმენტულობის გამო აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს.

წარწერა დღესდღეობით ამგვარად გამოიყურება:

†: ԿԸՆԾ: ԲԸ: ԾՂԾՁՓԸՆԸ: ՈՒՄՆ:

ԺԿԸԳՂՆԸ: ԺԸՄՂՆԸ: Դ

ԺԸ: ՈՒՄ: ԲԻԸԸ: ԳԿԿԿԿԿԿ: ԲԿ: ԺԿՆ: ԾԸ: ՈՒՄՆ: ԿԸԳ

ԿՆՆ: ՆԸՂՆՆ: ԿԸԸԸԸԸԸԸՆ: ԾԸ: ԺԸԿԿ

Ն: ԿԿԿԿԿԿ: ԺԸԸԸ: ԸԸԸ: ԿԿԿԿ: ԿԸԿԸԸԸ: ԿԸՆՆԿԿԿ

ԺԸ: ԾԸ: ԺԸԸԸ: ԺԿՆԸ: ԿԸՆՆԿԿ: ՆԸ ՈՒՄ

ქ. ყოლად წმინდაო დედოფალო ღვთისმშობელო.

[ხ]თა ღმერთი მეოხ ეყვენით წინაშე ძისა და ღვთისა ჩუენისა სოლსა ვახტანგისა და მარინ[ესი]

... [შვილთა] მათთა ხატი შენი ვარდან ინასარიძემა და [ძმათა მისთა ინასარს] საღ [რს]...

¹ И. А. Бартоломей, Поездка в Вольную Сванетию: Записки КОИРГО т. II, 1865, სქება № 22, ტაბ. II; ა. ხახანაშვილი, МАК, X, М., 1904, კომენტარები, გვ. 37; ექ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობა ლჩხუმსა და სვანეთში 1910 წ., პარიზი, 1937, გვ. 269.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ზოგი მკვლევარი, იხილავს ხატის წარწერას, მაგრამ ისინი ზუსტ წაკითხვას არ იძლევიან. ბარტოლომეიმ დიდი შეცდომებით გადმოიღო წარწერა და ამდენად, მას ვერ გამოვიყენებთ წარწერის სრული შინაარსის დასადგენად². ა. ხახანაშვილი სრულად კითხულობს მას, მაგრამ შეცდომებით³, ყველაზე მეტად ექ. თაყაიშვილის წაკითხვაა მართებული⁴.

უნდა შევნიშნოთ, რომ წარწერის ტექსტის დადგენისას ჩვენ გამოვიყენეთ დ. ერმაკოვის ფოტო (№ 16921), სადაც ეს წარწერა დღევანდელზე უფრო სრული სახით წარმოგვიდგება (ამ ფოტოზე ჩანს მეორე და მესამე სტრიქონების ის ნაწილები, რომლებიც ამჟამად დაკარგულია). ფოტო 1910 წელს ექ. თაყაიშვილის ექსპედიციის დროსაა გადაღებული და სწორედ ამგვარი სახით ნახა მკვლევარმა ეს ძეგლი⁵.

პირველ სტრიქონზე ბოლო სიტყვა, რომელიც სრულადაა შემორჩენილი, არის — „ღვთისმშობელო“ — ვარდულით ორ ნაწილად გაყოფილი („ღვთის“ ვარდულამდე და „მშობელო“ ვარდულის შემდეგ). თუმცა შემდეგი სიტყვის ასოთა მხოლოდ ქვედა ნაწილი განირჩევა, მაინც ხერხდება სიტყვის წაკითხვა — ესაა „რომელსა“. მომდევნო სიტყვის მხოლოდ პირველი ასოს ნაწილია შემორჩენილი ეს გახლავთ „გან“-ის ფეხი და ასწვრივი ხაზი — ამის შემდეგ ერმაკოვისეულ ფოტოზე „თა“ (?) იკითხება ამ სტრიქონის ბოლოს ე. თაყაიშვილი და ა. ხახანაშვილი აღადგენენ როგორც „რომელსა გეტვირთა“. „გეტვირთა“-ს შემდეგ, სტრიქონზე კიდევ საკმაო ადგილი რჩება და რაღაც სიტყვაა სავარაუდო, რადგანაც პირველ სტრიქონზე ადგილი საკმაოადაა და მეორე სტრიქონზე „თა“ („ითა“?) სხვა სიტყვის დაბოლოება უნდა იყოს. ჩვენი ვარაუდით ეს შეიძლება ყოფილიყო „ზეციითა“. დღეისათვის მეორე სტრიქონის ბოლო სიტყვა არის „მარინესა“ (ახლა სიტყვა „ნ“-ზე მთავრდება ერმაკოვის ფოტოზე კი „ე“-ს ფეხი განირჩევა და ჩანს „სა“) შემდეგი სიტყვა (ერმაკოვის ფოტოზე) იყო „რომელთა“ ამ ადგილს (მეორე სტრიქონის ბოლო და მესამის დასაწყისი) ექ. თაყაიშვილი შემდეგნაირად კითხულობს:

„... რომელთა თვს შევამკეთ ბრძანებითა მითა...“

ტექსტის ამგვარი წაკითხვა მართებული არ უნდა იყოს, რადგან მესამე სტრიქონზე სიტყვა, რომლის გარჩევა ხერხდება (ასოთა მხოლოდ ზედა ნაწილი შემოგვრჩა) ექვსი ასოსგან შედგება. ექ. თაყაიშვილის წაკითხვის მიხედვით კი ეს სიტყვა „ბრძანებითა“ უნდა იყოს, რაც ნაკლებად მისაღებია, (თან ეს სიტყვა მკვლევარს ქარაგმის გარეშე მოჰყავს). ამ სიტყვის წინ განკვეთილობის ნიშანი შეინიშნება და ამავე დროს მისი წინა სიტყვის ბოლო ასოს

² ი. ბარტოლომეი, დასახ. ნაშრომი, სქემა, 22, ტაბ. II.

³ წო დედოფალო, ღვთისმშობელო რომელსა გეტვირთა ღთი მეოხ ყევენით წინაშე ძისა და ღთისა ჩნისა სულსა ვახტანგისა და მარინესი, რომელთაცა მოგვედეთა მათთან ხატი შენი ვარდან ინასარიძე და ძმათა ჩემთა იოანე, ინასარ, ხადირ და ძემან გლ და ზეშქენ: MAK, დამატება, გვ. 37.

⁴ ქ. ყოლაძე: წო: დედოფალო: ღთის: მშობელო: რომელსა: გეტვირ: თა ღთი: მეოხ: ყევენით: წე ძისა და ღთისა ჩუენისა სულსა ვახტანგისა და მარინესა რომელთა [თვს შევამკეთ] ბრძანებითა მითა: ხატი შენი გრდნ ინასარიძემ და ძმათა ჩემთა: იწნე: ინასარ: სადირ: ვზლ და ზეშქენ]. ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 269.

⁵ წარწერაზე მუშაობა უკვე დასრულებული იყო, როდესაც შევითქვეთ ამ ხატის XIX ს-ის დასასრულს შესრულებული ფოტოს არსებობა. ეს გახლავთ რ. თაბუჯაშვილის მიერ მიღებული ფოტო ვიტორიო სელას არქივში. ამ ფოტოზე ხატი იმავე მდგომარეობაშია, როგორც ერმაკოვის ფოტოზე და იგი, სამწუხაროდ, წარწერის შინაარსის დაზუსტებაში ვერ დაგვხმარა.

ვერტიკალური ბუნი ჩანს („ს“-ს). გარდა ამისა, თაყაიშვილს „ბრძანებითა მათითა“ ქარაგმის გახსნით მოჰყავს, მაშინ როდესაც აქ არის სიტყვა „მათთა“ ყოველგვარი ქარაგმის გარეშე. როგორც ჩანს, ავტორმა პირველი ასოს მოხაზულობა „ბან“-ად ჩათვალა („ღ“) დაბოლოება „თა“ კი კარგად განირჩევა და სიტყვა „ბრძანებითა“-დ მიიჩნია, შემდეგ კი მას სიტყვა „მათითა“ მიუხადავ. ჩვენ „მათთა“-ს წინ „შვილთა“-ს ვკითხულობთ. ამ სიტყვის წინ „ს“ — ასოს ფეხი შემორჩა, ეს, ვფიქრობთ, მესამე პირს ზმნის ბოლო ასო უნდა იყოს. („შვილთა — ზმნას მოითხოვს წინ). ჩვენ ვვარაუდობთ, რომ ეს ზმნა „შეამკეს“ უნდა ყოფილიყო.

რაც შეეხება მესამე სტრიქონის დაბოლოებას, „ვარდან ინასარიძემ და ძმ(ათა მისთა)-ს შემდეგ ჩვენ ვკითხულობთ „ინასარს, საღირს, ნიკ ზ(?) და ბე“ (ერმაკოვის ფოტოს მიხედვით. ახლა ტექსტი „სადრ“-ზე მთავრდება). საკუთარ სახელთა მიცემითი ბრუნვა გვაფიქრებინებს, რომ წარწერა მთავრდებოდა ტრადიციული ფორმის ვერდებით „შეუნდოს ღმერთმან“.

ასეთი მიმართვა ტრადიციულია ხატების ქტიტორული წარწერების დაბოლოებისათვის⁶. ამგვარად, ტექსტი შემდეგნაირად აღდგება:

„ქ: ყოლად: წ:ო: დედოფალო: ღვთისმშობელო: რომელსა: გეტვირთა ზეც (?)] ითა: ღ:თი: მეოხ: ეყვნით: წ:ე: ძისა: და ღ:თსა: ჩვენისა: სოლსა: ვახტანგისა: და მარინესა: რომელთა[თვის]

(შეამკეს; შვილთა: მათთა: ხატი: მენი: ვარდან: ინასარიძემა: და: ძმ(ათა): მისთა: ინასარს: საღირს. ნიკ[ელ ზ]: და: ბე[შქენს შინ ღწ]“.

„ქ. ყოლად წმინდაო დედოფალო ღვთისმშობელო რომელსა გეტვირთა ზეც ითა ღმერთი მეოხ ეყვნით წინაშე ძისა და ღმრთისა ჩუენისა სოლსა ვახტანგისა და მარინესა რომელთათვის .

(შეამკეს) შვილთა მათთა ხატი შენი ვარდან ინასარიძემა და ძმათა მისთა ინასარს საღირს ნიკოლოზ და ბეშქენს შეუნდოს ღმერთმან“.

ტექსტის ასეთი წაკითხვიდან გამომდინარეობს, რომ ვარდან ინასარიძე (ალბათ უფროსი ძმა) და მისი ძმები ამ ხატის დამკვეთნი არიან. მათ ეს კარგი გარდაცვლილი მშობლების ვახტანგისა და მარინეს სულის მოსახსენიებლად შექმნეს⁷.

ჩვენ შევეცადეთ მოგვეძიებია წარწერაში მოხსენიებული ინასარიძეთა გვარის წარმომადგენელთა კვალი წერილობით წყაროებსა და საბუთებში⁸. ამ გვარს ვახუშტი იმერეთის სამეფოში — რაჭის წარჩინებულთა შორის ასახე-

6 მაგ., მთავარანგელოზის ხატი ჩუკულიდან, მთავარანგელოზ მიქაელის ხატი ასევე ჩუკულიდან სოფ. მელეს წმ. გიორგის ხატი, სოფ. ხერიის — მაცხოვრის ხატი, წმ. თეოდორეს ხატი მაცხოვრის ხატი: ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 116—117, № 10, 12; გვ. 125, № 1, გვ. 129, № 3; გვ. 131 № 9. რ. ყენია, ვ. სილოგაძე, „უშუგული“, 1986, თბ. №№ 114, 115.

7 ე. თაყაიშვილის წაკითხვის მიხედვით („რომელთათვის შევამკეთ ბრძანებათა მათითა ხატი შენი ვარდან ინასარიძემან და ძმათა ჩემთა...“ და შემდეგ ჩამოთვლილია ვარდანის სული ძმა), გამოდის, რომ ინასარიძეები ექვსი ძმანი ამ ხატის ოსტატები არიან, რაც ნაკლებად მოსაღებია.

8 ამ კვლევაში დიდი დახმარება გაგვიწია ბ-ნ დ. ბერძენიშვილის რჩევებმა, რისთვისაც მადლობას მოვხსენებთ.

9 ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა სიქართველოსი, თბ., 1941, გვ. 26.

ლებს⁹. ეს გვარი ჩანს ლეჩხუმის რიგ ძეგლებსა და ზეპირსიტყვიერებაში. ასე მაგალითად, ლაბეჭინის ტაძრის სამხ-დას. ეკვდერიდან დასავლეთის ეკვდერში გასასვლელი კარის თავზე მოთავსებულ ასომთავრულ წარწერაში მოხსენიებულია ტაძრის აღმდგენელი ვინმე ინასარიძე¹⁰. ე. თაყაიშვილი თვლის, რომ „ეკვდერი სასაფლაო ყოფილა გიორგი ინასარიძისა“. იქვე აღმოჩნდა გიორგი ინასარიძის საფლავის ქვა. მკვლევარი მას ტაძრის აღმდგენელთან აიგივებს¹¹.

გიორგი ინასარიძისა და მისი მეუღლის ანა ჩხეტიძის მოხსენიება გვხვდება სხვა ძეგლებზეც. მაგალითად, ლაბეჭინის ღვთისმშობლის კარედსა და მაცხოვრის ჭედურ ხატზე¹². ამ ხატებს ე. თაყაიშვილი XVII—XVIII საუკუნეებით ათარიღებს¹³. გასათვალისწინებელია, რომ ეკლესიის სამხრეთ-დასავლეთი ეკვდერიც XVII ს-შია მიშენებული. როგორც ვხედავთ, ამ წყვილს საკმაო ღვაწლი მიუძღვის ლაბეჭინის ტაძრის აღდგენასა და შემკობაში.

მიწისძვრისაგან განადგურებული ლაბეჭინის ეკლესია XIII—XIV სს. გაბრიელ ლაბიჭინელმა აღადგინა. ამის შესახებ მოთხრობილია ლაბეჭინის სახარების მინაწერში, რომელსაც ე. თაყაიშვილი არაუგვიანეს XIII—XIV სს. შესრულებულად მიიჩნევს¹⁴. მინაწერის ტექსტში ჩამოთვლილია გაბრიელის მიერ შეძენილი გლეხები, რომელთაგან მას ერთი ნიკოლოზ ინასარიძისაგან შეუძენია: „ექუსნი გლეხნი მომიგვიან ზოგიშს, ოთხი ტეგვიანისეულში, ერთი ნიკოლოზის ინასარიძისეული ბენშუქის ძე“¹⁵.

ინასარიძე მოიხსენიება აგრეთვე საბუთში „წიგნი სასისხლო საქმისა ბელას — ზემო სვანეთსა და თავად ჯაფარიძეთა შორის“. 1490—1503 წლებში. წიგნი შედგენილია 1503 წელს. „ჩამოვედით ლეჩხუმს და რაც სავაჭრო გუხლდა, გავჰყიდეთ და ვისაქმეთ... წინათ თქვენ დაგუხუდით, უკანით კუჭაიძე, ლაშხიშვილი, ინასარიძე და გარეყანიძე მოგუეწივნეს...“¹⁶.

ლეჩხუმში ფართოდ ყოფილა გავრცელებული თქმულება გიორგი ინასარიძის შესახებ¹⁷. იგი პოპულარული სახალხო გმირი იყო, რომელმაც თავი გამოიჩინა თურქებთან და ლეკებთან ბრძოლაში. იგი იყო ლეჩხუმის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილის მფლობელი. ამ თქმულების გმირი ლაბეჭინის ეკვდერის მაშენებელთანაა გაიგივებული.

აღსანიშნავია, რომ მარტვილის ტაძრის წარწერაში ნახსენებია „საინასარიძეო“; კაცია ჩიქვანისა (ლეჩხუმის პატრონის) და მისი ოჯახის წარწერაში ნათქვამია: „ჩვენ... ლეჩხუმს და საინასარიძეოს და სალიპარტიანოს პატრონმან...“ ეს მამულები კაცია ჩიქვანმა ლევან III დადიანის სიკვდილის შემდეგ (1681 წ.) მიიღო და მთელი სამეგრელოს გამგებელი გახდა. „საინასარიძეოდ“ კი ითვლებოდა გიორგი ინასარიძის სოფლები, რიონის ხეობის ლეჩხუმი¹⁸.

¹⁰ ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 13—14 („აღვაგეთ ეკვდერი ესე ჩუენ ინასარიძემან გიორგიმ და თანა მეცხედრემან ჩემმან ჩხეტიძის ქალმა ანამ“).

¹¹ იქვე, გვ. 14.

¹² იქვე, გვ. 28—29. „ოფლუ... იესუ ქრისტე ღმერთუ შეიწყალე სოლი ინასარიძისა გურგს და თანა მეცხედრისა მათისა ჩხეტიძის ქალისა ანასი ამინ“.

¹³ იქვე, გვ. 28, 29.

¹⁴ იქვე, გვ. 18.

¹⁵ ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 19.

¹⁶ პ. ანგოროყვა, სვანეთის საისტორიო ძეგლები, ნაკვეთი II, თბ., 1941, გვ. 31.

¹⁷ მ. ალავიძე, გიორგი ინასარიძის ვინაობის საკითხისათვის, ა. წულუკიძის სახ. ქუთაისის პედიუსტიტუტის შრომები, ტ. IX, 1949, გვ. 121.

¹⁸ იქვე, გვ. 126.

როგორც მოყვანილი მასალებიდან ირკვევა, ინასარიძეთა საგვარეულოს წარმომადგენლები ლეჩხუმის ფეოდალები ყოფილან, ისინი საუკუნეთა მანძილზე XIII—XIV სს. მიწიდან თვით XVII—XVIII სს-მდე ჩანან ისტორიულ ასპარეზზე.

რაც შეეხება ვახუშტის მიერ ინასარიძეთა იმერეთის სამეფოს რაჭის მთავრებად დასახელებას, ეს იმით აიხსნება, რომ ლეჩხუმი და რაჭა მათი ტერიტორიული სიახლოვის, მსგავსი ისტორიული და ბუნებრივი პირობების გამო, ხშირად ერთ რაიონად „რაჭა-ლეჩხუმად“ მიიღება. ლეჩხუმი ხან რაჭასთან და ხანაც ოდიშთან იყო ზოლზე გაერთიანებული, ისტორიულად კი იმერეთის სამეფოში შედიოდა¹⁹.

მოყვანილი წარწერების გარდა, ინასარიძეთა გვარი სხვადასხვა საისტორიო საბუთებში მოიხსენიება. პირველ რიგში მოვიყვანთ „ხელმწიფის კარის გარიგების“ ცნობას. ტექსტის იმ ნაწილში, სადაც დიდი დარბაზობის შესახებაა საუბარი და მოძღვართ-მოძღვარის, კათალიკოზთა, ჭყონდილისა და სამთა ვაზირთა წვევაა მოთხრობილი, საწოლის მწიგნობარი ვინმე ინასარიძეა დასახელებული: „და რა წვევის ჟამი მოვიდეს. საწოლის მწიგნობარი ინასარიძე პატრონს წინაშე დგას“²⁰. „ხელმწიფის კარის გარიგების“ შექმნას ე. თაყაიშვილი ვარაუდობს არაუადრეს XIII ს. დასასრულისა და არაუგვიანეს XV ს. II ნახევრისა. შემდეგ აზუსტებს მის თარიღს და განსაზღვრავს გიორგი ბრწყინვალის დროით (1318—1346 წწ.)²¹.

ეს ცნობა ძალზე საყურადღებოა, რადგან მის მიხედვით ინასარიძეთა გავლენის სფერო სცილდება მათ სამფლობელოს — ლეჩხუმს და ამ გვარის წარმომადგენელი გარკვეულ დროს სახელმწიფოს მმართველობაშიც კი იღებს მონაწილეობას. საწოლის მწიგნობარი შუა საუკუნეების საქართველოში ხელისუფლების ერთ-ერთი მთავარი მოხელე იყო: „მონასტერნი და ეკლესიანი ხუცესნი და მონაზონნი და რაც საეკლესიო დასნი არიან ყველა ჭყონდილისა და საწოლის მწიგნობრის სახელოსა“²².

მწიგნობართუხუცესი — ვაზირთა შორის ყველაზე მნიშვნელოვანი ფიგურა იყო. მისი უშუალო თანამშრომლები მწიგნობრები იყვნენ, სულ 26. ყველაზე მთავარი, მეტი უფლებების მქონე სწორედ საწოლის მწიგნობარი იყო. ვაზირთა ბჭობას მხოლოდ ის ესწრებოდა, იგი მწიგნობართუხუცესის თანაშემწე იყო მართლმსაჯულების საქმეში, „სააჯაო კარს“ მჯდომ მწიგნობართუხუცესს გვერდით ყოველთვის საწოლის მწიგნობარი უჯდა. საწოლის მწიგნობარსა და ზარდახნის მწიგნობარს ევალებოდათ განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი სამეფო სიგელების შედგენა²³.

ამ ცნობის ზუსტი ქრონოლოგიური განსაზღვრა ძნელდება. ჩვენ მოვიყვანეთ ე. თაყაიშვილის აზრი „ხელმწიფის კარის გარიგების“ შექმნის დროის შესახებ. „ქართლის სამართლის ძეგლების“ გამომცემელი პროფ. ი. დოლიძე

19 დ. ბერძენიშვილი, ი. ბანძელაძე, მ. სურამელაშვილი, ლ. ჭურულია, ლეჩხუმი, თბ., 1983, გვ. 3.

20 ქართული სამართლის ძეგლები, II, თბ., 1965, გვ. 90, ი. დოლიძის რედაქციით.

21 ე. თაყაიშვილი, „ხელმწიფის კარის გარიგება“, ტფ., 1920, გვ. VIII; ი. ჭავჭავაძის ეთანხმება მის აზვარ დათარიღებას: ი. ჭავჭავაძიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, თბ., 1982, გვ. 74.

22 ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 24.

23 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, საბჭ. საქ., თბ., 1979, გვ. 353—354.

ტექსტის ამ ადგილს „ისტორიულ ექსკურსად“ მიიჩნევს²⁴. ამრიგად, ინასარიძის საწოლის მწიგნობრობა XIV ს-ზე უფრო ადრეულ დროსაა სავარაუდებელი.

ინასარიძეთა გვარის მოხსენიებას იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის სვინაქსარის ალაპებში ვხვდებით. ინასარიძენი აქ ორჯერ მოიხსენიებიან: ინასარიძე, ინასარისძე ჯოღდიანი და მისი შვილი საღირი.

ალაპი ინასარ ინასარიძის ძისა და მისი მეუღლე აგუტისათვის თარიღდება 1305 წლის ახლოს²⁵. თარიღი დაზუსტებულია თვით ალაპის ტექსტიდან გამომდინარე. მასში. ნათქვამია, რომ ინასარს მონასტრისთვის შეუწირავს 1000 სურანული დრამმა, ეს მოხდა მაშინ, „ოდეს სურტანმა ჯუარი მოგუცაო“, ე. ი. 1305 წ. ეგვიპტის სულტანმა სწორედ ამ წელს დაუბრუნა ქართველებს ჯვრის მონასტერი, რომელიც 1273 წ. მოსტაცეს²⁶.

ამავე ალაპებში მოიხსენიება საღირ (ინასარიძე) ჯოღდიანი²⁷. ეს ალაპი თარიღდება ტაბულის ზოგადი საზღვრებით XIII ს-ის დამლევითა და XIV საუკუნის დასაწყისით.

ჩვენ ვერ ვაიგივებთ ალაპებში მოხსენიებულ ინასარიძეებს კარედი ხატის კტიტორებთან, რადგან როგორც ვხედავთ, საღირი ვინმე ჯოღდიანისა და თეკლას შვილია. სტილისტურად ჩვენი ხატის შექმნა უფრო ადრეულ დროსაა სავარაუდებელი. რაც შეეხება ინასარ ინასარიძეს — გვარისა და სახელის ამგვარი იდენტურობა ხშირი იყო შუა საუკუნეების საქართველოში. ამის ბევრი მაგალითი არსებობს (ასე მაგალითად, ვარდან ვარდანისძე²⁸, საღირ საღირისძე²⁹, ნატრო ნატროშვილი³⁰, ფალავანდ ფალავანდიშვილი³¹, კანაბერ კანაბერისძე³² და სხვ.) ინასარიძეთა გვარიც არ წარმოადგენს გამონაკლისს. სავარაუდო სახელთა მდგრადობა დასტურდება საუკუნეთა მანძილზე. საგვებით დასაშვებია, რომ ალაპებში მოხსენიებული ინასარი და საღირი ჩვენი ხატის დამკვეთთა პირდაპირი შთამომავლები არიან. ქრონოლოგიური შუალედიც გვაძლევს ამის დაშვების შესაძლებლობას.

თუმც ჩვენ არ ვაიგივებთ ხატის კტიტორებსა და ალაპებში მოხსენიებულ პიროვნებებს, მაინც ამ ალაპებმა ძალზე საგულისხმო მასალა მოგვაწოდა ინასარიძეთა გვარის შესახებ. საყოველთაოდაა ცნობილი იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის მნიშვნელობა მთელს მართლმადიდებელ სამ-

24 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, თბ., 1965, გვ. 604.

25 „ამ ა სვე დღესა ალაპი არის ინასარ ინასარიძის ძისაი და მისისა მ(ე)ოღლისა აგუტისაი საუკუნოი მას ყ(ა)მს ოდეს სორტმანმან ჯ(უარი) მოგუცა ათასი დრამაი სორტნოლი შე-მოგვწირა და ვინცა შეიცვ(ა)ლოს შეიმციცვ(ა)ლ(ე)ბის სჯულისგ(ა)ნ ქრისტიანთაისა და კრ(უ)მც(ა) (არის ღმრთისა პირითა და ყ(ოვე)ლთა წ(მიდ)ითა მისათათა“ — ე. მეტრეველი, მასალები ქართული კოლონიის ისტორიისათვის (XI—XII სს.), თბ., 1962, ტაბ. XIV.

26 ე. მეტრეველი, დასახ. ნაშრომი, კომენტარები, გვ. 156.

27 „(თუესა იანვარსა კბ)“ ამ(ა)სვე დღესა პანაშვიდი ინას(არის) ძისა ჯოღ(დ)დიანისა და მისის ა შვილისა საღირ(ი)სძე და დედისა მისის(ა) თეკლისი, შეუნდვენ ღმერთმან და ვინცა შეიცვ(ა)ლოს შე-მცა-იცილების სჯ(ულისაგ)ან ქრისტეანე თაისა“ (ე. მეტრეველი, დასახ. ნაშრომი, გვ. XX, XII).

28 Г. Н. Чубинашвили, Грузинское чеканное искусство, Тб., 1959, с. 245—246.

29 ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 386.

30 თ. ბარნაველი, კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, თბ., 1962, გვ. 167.

31 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, თბ., 1982, წიგნი II, გვ. 365—66.

32 ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 73, 90, 91.

ყაროში. მისი პოლიტიკური თუ კულტურული მნიშვნელობა საქართველოსათვის ძალზე დიდი ყო. იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის „ეკონომიკურ თუ უფლებრივ მდგომარეობაზე ზრუნვა ქართველი სახელმწიფოს პოლიტიკური და კულტურული პროგრამის ნაწილი იყო. ამით აიხსნება ძლიერი ეკონომიკური და მორალური მხარდაჭერა, რომელიც საქართველოდან ქონდა“³³.

ჯვრის მონასტრის შემწირველთა შორის აღაპებში მოხსენიებული არიან მეფეები, მსხვილი ფეოდალები, დიდი მოხელეები და შეძლებული საერო პირნი. დავით რუსუდანის ძე (1230—93 წწ.), ცოტნე დადიანი და მისი და ნათელა, ვარდან დადიანი (თამარის დროინდელი ცნობილი მოღვაწე), დავით მეფე VIII, ბაგრატ II და მისი და, სარგის ჯაყელი, იოანე ათაბაგი, აქვეა გიორგი იმერთა მეფის და მისი მეუღლის, ბეშქენ მანდატურთუხუცესის (1325—50 წწ.), გიორგი მეფეთ-მეფის (XIII—XIV საუკუნეთა მიჯნა), გიორგი მცირის (1300—1413), გიორგი ბრწყინვალისა და სხვათა აღაპები.

აი, ამგვარ პიროვნებათა გვერდით ვხვდებით ინასარიძის გვარის ორი წარმომადგენლის აღაპს. ეს გარემოება მიგვიითხებს ამ გვარის მაღალ სოციალურ სტატუსზე და მის ეკონომიკურ სიმძლავრეზე, გვარისა, რომლის წარმომადგენლებიც მეფეთა და დიდებულთა, ცნობილ მოღვაწეთა გვერდით მოიხსენიებიან.

ამ გვარის კიდევ ერთ მოხსენებას ვხვდებით იერუსალიმის საპატრიარქო წიგნთსაცავის „იოანე ოქროპირის სწავლების“ ხელნაწერის XII საუკუნის მინაწერში. აქ მოხსენიებულია გლანიკაე (მლანიკა?) ინასარიძის ასული³⁴. დღესდღეობით ეს არის ამ გვარის ყველაზე ადრეული ხსენება.

მართალია, ჩვენ მიერ მოყვანილი ცნობები სხვადასხვა დროს მიეკუთვნება და განსხვავებული ხასიათისაა, ისინი მაინც გვიქმნიან გარკვეულ წარმოდგენას ინასარიძეთა საგვარეულოს შესახებ. მართალია, ჯერჯერობით ვერ მოხერხდა ხატის წარწერაში მოხსენიებულ ქტიტოროთა ზუსტი იდენტიფიცირება, მიკვლეული ისტორიული მასალა გვაძლევს ზოგიერთი მოსაზრების გამოთქმის საშუალებას.

ინასარიძეები ლეჩხუმელი დიდებულებია, რომელნიც სხვადასხვა სახის წარწერებსა და საბუთებში მოიხსენიებიან XII საუკუნიდან ვიდრე XVII საუკუნემდე. XIII—XIV საუკუნეთა მიჯნისათვის ეს გვარი პოლიტიკურად და მატერიალურად საკმაოდ დაწინაურებული ყოფილა, რაზეც მეტყველებს იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის აღაპებში მათი მოხსენიება. ამ მონასტრისთვის შეწირული დიდძალი თანხა და, რაც მთავარია, დაახლოებით ამავე ეპოქაში ინასარიძეთა გვარის წარმომადგენლის საწოლის მწიგნობრის თანამდებობაზე ყოფნა. აღნიშნულ ეპოქაში. ამ გვარის ასეთი სიძლიერე, იერუსალიმის საპატრიარქო წიგნთსაცავის „იოანე ოქროპირის სწავლების“ მინაწერი გვაფიქრებინებს, რომ ინასარიძეთა ფეოდალური გვარი წინარე ხანაშიც მნიშვნელოვნად უნდა ყოფილიყო დაწინაურებული.

სეტის ტრიბტიქი კომპოზიციური, მხატვრულ-სტილისტური თავისებურებებით, ჭედურობის ხასიათითა და პალეოგრაფიული ნიშნებით წინასწარი

³³ ე. ლ. მეტრეველი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 14.

³⁴ ნ. მარი, იერუსალიმის ქართულ ხელნაწერთა მოკლე აღწერილობა, თბ., 1955, გვ. 69. „ასაული ნიკოლა წამიდისა რაისი მარინე და ინასარიძისა ასული გლანიკაე, ამინ ვინაიო შენა...“ (ჩვენ მოვიყვანეთ ე. მეტრეველის მიერ მიღებული რ. ბლეიკის დათარგმნება).

კვლევის შედეგად XII—XIII საუკუნეთა მიჯნის, უფრო კი XIII საუკუნის პირველი ნახევრის ძეგლად გვესახება. ამგვარად, ამ ტრიპტიქის ქტიტორულმა წარწერამ შემოგვინახა ინსარაძეთა გვარის დღეისათვის ცნობილი ერთ-ერთი ადრეული ხსენება.

ტრიპტიქის მაღალი მხატვრულ-ესთეტიკური ღირებულებანი, რთული იკონოგრაფიული პროგრამა, რომელსაც საფუძვლად უდევს ღრმა თეოლოგიური შინაარსი გვაფიქრებინებს, რომ მისი დამკვეთი ფეოდალური საზოგადოების ზედა ფენის საკმაოდ ძლიერი, სოციალურად და ეკონომიკურად დაწინაურებული პიროვნება უნდა ყოფილიყო — სწორედ ასეთებად წარმოგვიდგებიან ზემოაღნიშნული ისტორიული ფაქტებისა და საბუთების საფუძველზე აღნიშნულ ეპოქაში ეს ლეჩხუმელი დიდებულები.

Н. У. ЧИЧИНАДЗЕ

КТИТОРСКАЯ НАДПИСЬ СЕТИЙСКОГО ТРИПТИХА

Резюме

В Местийском историко-этнографическом музее хранится чрезвычайно значительный памятник средневекового грузинского искусства — живописный триптих в серебряном позолоченном окладе, композиционная схема которого основана на глубоко продуманной теологической программе.

Трехстрочная чеканная надпись на нижней раме центральной части, исполненная древнегрузинским письмом «асомтаврული», позволяет уточнить некоторые вопросы, связанные с созданием этого памятника древнегрузинской станковой живописи.

Надпись на сегодняшний день сильно повреждена, но текст ее полностью восстанавливается: «Вардан Инасаридзе и его братья Инасар, Сагир, Николоз, и Бешкен украсили икону Пресвятой Богородицы в моление души Вахтанга и Марины...»

Сопоставление сведений исторических документов и надписей на памятниках искусства дало возможность высказать некоторые предположения об этой фамилии. Эти лецхумские «дидебули», довольно влиятельные феодалы, фигурируют на исторической арене в течение веков. Один из представителей этого рода в XIII—XIV вв. занимал высокий пост при царском дворе («сацолис мцигნобари»).

Композиционные, художественно-стилистические черты, характер чеканки, палеографические особенности надписи дают возможность определить время создания иконы рубежом XII—XIII вв. или же I пол. XIII в.

Художественно-эстетические достоинства памятников, высокий уровень мастерства, развитая иконографическая программа — все это указывает на высокое социально-экономическое положение заказчика. Как раз такими представляются нам представители рода Инасаридзе в данную эпоху.

წარმოადგენს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ვ. ბერიძემ

„მეფეთა ცხოვრების“ ტექსტის დადგენის ზოგიერთი საკითხი

„ქართლის ცხოვრების“ შემადგენელი მათიანეების ტექსტოლოგიური შესწავლას ხანგრძლივი ისტორია აქვს. მას საფუძველი ჩაეყარა XVIII ს-ის დასაწყისში ვახტანგ VI-ის მიერ შექმნილი „სწავლულ კაცთა“ კომისიის საქმიანობით¹. „ქართლის ცხოვრების“ მ. ბროსესა და დ. ჩუბინაშვილის მიერ განხორციელებული გამოცემიდან² საუკუნეზე მეტი ხნის განმავლობაში ტექსტის კვლევის საქმეში მიღწეული ძირითადი შედეგები აისახა ს. ყაუხჩიშვილის მიერ ძირითადი ხელნაწერების მიხედვით დადგენილ და 50-იან წლებში გამოქვეყნებულ ორტომეულში³. ამასთანავე ამ პუბლიკაციით სათავე დაედო კრებული თხზულებათა ყოველმხრივი, მათ შორის, ტექსტოლოგიური კვლევის ახალ ეტაპს, როდესაც ინტენსიურად მიმდინარეობს საუკუნეების მანძილზე მრავალგზის გადანუსხვისა თუ რედაქტირების შედეგად დაზიანებული და აზრობრივად გაბუნდოვანებული ადგილების აღდგენა და გამართვა. წინამდებარე წერილიც „ქართლის ცხოვრების“ პირველი მათიანის, „მეფეთა ცხოვრების“⁴ ტექსტის ამ გზით დამახინჯებული ზოგიერთი ადგილის გასწორებას ეხება.

„მეფეთა ცხოვრების“ ტექსტის დადგენაში გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭება „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“, როგორც მისი ერთ-ერთი ძირითადი წყაროს⁵

1 კომისიის მოღვაწეობის შესახებ იხ. ს. ყაუხჩიშვილი, ქართლის ცხოვრება და მისი ანასეული ხელნაწერი. — წიგნში: ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული ნუსხა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა ისტორიის ინსტიტუტის ფილოლოგიის განყოფილებამ ს. ყაუხჩიშვილის ხელმძღვანელობით, თბ., 1942, გვ. XXI—XLVIII; კ. გრიგოლია, ახალი ქართლის ცხოვრება, თბ., 1954, გვ. 197 და შმდ.

2 ქართლის ცხოვრება, ნაწ. პირველი, გამოცემული მ. ბროსეს მიერ, სანკტ-პეტერბურგი, 1849; ქართლის ცხოვრება, ნაწ. მეორე, გამოცემული დ. ჩუბინოვის მიერ, სანკტ-პეტერბურგი, 1854.

3 ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, I, თბ., 1955; II, თბ., 1959.

4 „მეფეთა ცხოვრების“ ქვეშ ვგულისხმობთ ძველი „ქართლის ცხოვრების“ ნუსხებში წარმოდგენილი ტექსტის მონაკვეთის თხრობის დასაწყისიდან აშოტ ბაგრატიონის „გამეფებამდე“ (იხ. ა. ბოგვერაძე, „ქართლის ცხოვრების“ პირველი მათიანე და მისი ავტორი. — წიგნში: ქართული ისტორიოგრაფია, I, თბ., გვ. 9—44; გ. არახაშია, „ქართლის ცხოვრების“ პირველი მათიანის მოცულობის საკითხისათვის, — „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1987, № 2, გვ. 59—76).

5 ე. თაყაიშვილი სამი ისტორიული ხრონიკა, ტფ., 1890, გვ. I, XXX და შმდ.; ი. ჭავჭავაძე, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, — თხზ., VIII, თბ., 1977, გვ. 176, 187; Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тб., 1959, გვ. 32; გ. მელიქიშვილი, საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის წყაროები, — წიგნში: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბ., 1970, გვ. 57 და შმდ.; ნ. ჭანაშია, „ცხოვრება ქართველთა მეფეთაჲს“ წყაროებისათვის, — ისტორიულ-წყარომცოდნეობითი ნარკვევები, თბ., 1986, გვ. 92 და შმდ.; მ. ჩხარტიშვილი, ქართლის ქრისტიანიზაციის წყარომცოდნეობითი პრობლემები, საკანდ. დისერტაცია, თბ., 1982, გვ. 29 და შმდ.

მონაცემების გათვალისწინებას. „მოქცევას“ შატბერდული და ჭელიშური ხელნაწერების მრავალი შერყვნილი და ნაკლული ადგილი „მეფეთა ცხოვრების“ ტექსტში სწორად და სრულადაა წარმოდგენილი, რაც მოწმობს იმას, რომ „მეფეთა ცხოვრების“ ავტორი „მოქცევას“ უკეთესი და უფრო სრული ტექსტით სარგებლობდა, ვიდრე დღეისათვის ცნობილი შატბერდულ (X ს.) და ჭელიშურ (XIII—XIV სს.) ხელნაწერთა ტექსტებია⁶. ეს აღნიშნულ თხზულებათა დღეისათვის ცნობილი ტექსტების ურთიერთმიმართების ერთი მხარეა. მეორე მხარე ისაა, რომ „მეფეთა ცხოვრების“ „მოქცევაიდან“ მომდინარე მონაკვეთების ბევრი ადგილი ჩვენამდე მოღწეულ ხელნაწერებში დამახინჯებული და ნაკლულია, რაც, ცხადია, თხზულების თავდაპირველი ტექსტის მრავალგზის გადანუსხვის შედეგია. ტექსტების შედარება გვიჩვენებს, რომ „მეფეთა ცხოვრების“ ზოგიერთი შერყვნილი ადგილი „მოქცევას“ შატბერდულ და ჭელიშურ ხელნაწერებში უკეთაა შემონახული, ამიტომ მათ, როგორც ითქვა, გარკვეული მნიშვნელობა აქვთ „მეფეთა ცხოვრების“ „მოქცევაზე“ დამოკიდებული მონაკვეთების ფარგლებში ნაკლული და ბუნდოვანი ადგილების აღსადგენად და გასამართავად. „მეფეთა ცხოვრების“ რამდენიმე შერყვნილი ფრაზა თუ სიტყვა „მოქცევას“ მიხედვითაა გასწორებული ს. ყაუხჩიშვილის მიერ დადგენილ ტექსტში⁷. გ. მელიქიშვილმა აღნიშნული თხზულების ჩვენების საფუძველზე გამართა „მეფეთა ცხოვრების“ ერთ-ერთი ბუნდოვანი კონტექსტი⁸. „მოქცევას“ მიხედვით შესაძლებელია „მეფეთა ცხოვრების“ კიდევ მრავალი დამახინჯებული და ნაკლული ადგილის აღდგენა და შევსება. ამჟერად შევეხებით ზოგიერთ მათგანს.

„მეფეთა ცხოვრების“ განსახილველი ნაწყვეტების ერთი ნაწილი მოგვაქვს „ქართლის ცხოვრების“ ნუსხათა ჯგუფების მიხედვით. ეს გამოწვეულია შემდეგი გარემოებით: ძველი „ქართლის ცხოვრების“ ნუსხები „მეფეთა ცხოვრების“ ფარგლებში ტექსტობრივი მსგავსება-განსხვავებების მიხედვით ორ ჯგუფად იყოფა. ერთ ჯგუფს შეადგენენ მარიამისეული (M), 1697 წლის (Q), მაჩაბლისეული (m) ნუსხები⁹, მეორეს — ანასეული ნუსხის პირი (A)¹⁰ და ჭა-

⁶ Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии гл. 42—44; გ. მელიქიშვილი, საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის წყაროები, გვ. 57—60; მ. ჩხარტიშვილი, ქართლის ქრისტიანობის წყაროთმცოდნეობითი პრობლემები, გვ. 29—33.

⁷ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 88, I სტრ. კითხვასხვაობები; გვ. 98, 7 და 8 სტრ. კითხვასხვაობები; გვ. 99, 1 და 9 სტრ. კითხვასხვაობები; გვ. 107, II სტრ. კითხვასხვაობები.

⁸ გ. მელიქიშვილი, საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის წყაროები, გვ. 57—59.

⁹ იხ. ს. ყაუხჩიშვილი, ქართლის ცხოვრება და მისი ანასეული ხელნაწერი, გვ. XXX—XXXIII; კ. გრიგოლია, ახალი ქართლის ცხოვრება, გვ. 118—121; ა. კლიმიშვილი, „ქართლის ცხოვრების“ ერთი ახალი ნუსხა 1697 წლისა (წინასწარი ცნობა) — საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, XXIV, № 3, 1960, გვ. 371—375; ს. კაბაძე, „ქართლის ცხოვრების“ დასაწყისი ნაწილის ტექსტოლოგიური შესწავლის საკითხები, — მაცნე, ისტორიის სერია, № 2, 1977, გვ. 48—49. III ნუსხის დასაწყისი მირიანის მეფობის აღწერამდე ვახტანგისეული რედაქციისა (იხ. კ. გრიგოლია, ახალი ქართლის ცხოვრება, გვ. 114—121).

¹⁰ ძველი „ქართლის ცხოვრების“ ერთ-ერთი ხელნაწერი, რომელიც ამჟამად კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტში Q-795 ნომრით ინახება, დიდხანს სპეციალურ ლიტერატურაში ცნობილი იყო ანასეული ნუსხის სახელწოდებით, მისი გადაწერის თარიღად მიღებული იყო XV ს. მეორე ნახევარი (იხ. ი. ჭავჭავაძე, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 302—305; ს. ყაუხჩიშვილი, ქართლის ცხოვრება და მისი ანასეული ხელნა-

ლაშვილისეული (C) ნუსხა.¹¹ ნუსხათა აღნიშნულ ორ ჯგუფში წარმოდგენილია „მეფეთა ცხოვრების“ ერთმანეთისაგან განსხვავებული რედაქციები¹². MQm ნუსხებში დაცული ტექსტი სპეციალურ ლიტერატურაში მცხეთური რედაქციის სახელწოდებითაა ცნობილი¹³. AC ნუსხების ტექსტს პირობითად ანასეულ რედაქციას ვუწოდებთ¹⁴. ტექსტის დადგენისას, როგორც მითითებულია სპეციალურ ლიტერატურაში, ამ რედაქციათა ტექსტების ერთმანეთთან შერწყმა მეთოდურად გაუმართლებელია¹⁵. ამიტომ „მეფეთა ცხოვრების“ ის ადგილები, რომლებიც ნუსხებში განსხვავებული რედაქციებითაა წარმოდგენილი, მოგვაქვს ცალ-ცალკე.

მცხეთური რედაქცია (MQm): „ჰკითხა წმიდამან ნინო დედაკაცსა ვისმე ჰურიასა (ჰურიას Q) ვითარედ რაჲ (რა Mm) არს ესე. ზოლო მან ჰრქუა ღმერთი ღმერთთა მათთა არმაზს უწესს მათ წინაშე მისსა აღსლვად რომლისა მსგავს არს სხუაჲ კერპი“¹⁶.

ანასეული რედაქცია (AC): „და ჰკითხა წმიდამან ნინო დედაკაცსა ვისმე ურიასა ვითარმედ რა არს ესე და მან რქუა მას ღმერთი ღმერთთა მიუწესს არმაზ რომელ არს მისსა გარეშე სხუა კერპი (სხვა კერპი მისსა გარეშე C)“¹⁷.

როგორც ვხედავთ, მოტანილი ნაწყვეტის ტექსტი, დაწყებული სიტყვიდან „ღმერთი“ იმდენად დამახინჯებულია, რომ აზრის გაგება შეუძლებელია. ასეთივე მდგომარეობაა ახალი „ქართლის ცხოვრების“ ნუსხებში: „ჰკითხა წმიდამან ნინო დედაკაცსა ვისმე ჰურიასა ვითარმედ რაჲ არს ესე. ზოლო მან ჰრქუა ღმერთი ღმერთთა არმაზ უწესს მათ წინაშე მისსა აღსლვად რომლისა მსგავს არა არს სხუა კერპი“¹⁸.

წერი, გვ. XXV; კ. გრიგოლია, ახალი ქართლის ცხოვრება, გვ. 100). მოგვიანებით გაირკვა, რომ Q-795 XV ს. მეორე ნახევარში ანა დედოფლის ბრძანებით გადაწერილი ნუსხის პირია, შესრულებული XVI ს. დასასრულს ან XVII ს. პირველ ნახევარში (იხ. ნ. შოშიაშვილი, „ანასეული ქართლის ცხოვრების“ პირის გადაწერის თარიღი. — მრავალთავი. ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი, V. თბ., 1975, გვ. 45—56).

¹¹იხ. ს. ყაუხჩიშვილი, ქართლის ცხოვრება და მისი ანასეული ხელნაწერი, გვ. LXXX—LXXXIII; კ. გრიგოლია, ახალი ქართლის ცხოვრება, გვ. 108—114. C ნუსხის დასაწყისი მირიანის მეფობის აღწერამდე ვახტანგისეული რედაქციისაა (იხ. კ. გრიგოლია, ახალი ქართლის ცხოვრება, გვ. 110).

¹²ს. კაკაბაძე, „ქართლის ცხოვრების“ დასაწყისი ნაწილის ტექსტოლოგიური შესწავლის საკითხები, გვ. 49—50.

¹³იქვე, გვ. 50.

¹⁴ამასთანვე შევეთრად ვმიჯნავთ ერთმანეთისაგან ცნებებს: „ანასეული ნუსხა“, „ანასეული ნუსხის პირი (A)“ და „ანასეული რედაქცია“.

¹⁵ს. კაკაბაძე, „ქართლის ცხოვრების“ დასაწყისი ნაწილის ტექსტოლოგიური შესწავლის საკითხები, გვ. 59; რ. კიკნაძე, ჟამთააღმწერლის თხზულების ერთი ადგილის დაზუსტებისათვის. — წიგნში: საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის საკითხები, I, თბ., 1982, გვ. 202.

¹⁶ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გამოცემული ე. თაყაიშვილის მიერ, ტფ., 1906, გვ. 70; ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 89, 1—3 სტრიქონების კითხვასხვაობები; კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Q-1219, ფ. 21 r (ქვემოთ ვუთითებთ: Q-1219). ¹⁷ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული ნუსხა, გვ. 54; ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 89, 1—3 სტრიქონების კითხვასხვაობები.

¹⁸ქართლის ცხოვრება, ნაწილი პირველი, გვ. 73; ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 89, 1—3 სტრიქონების კითხვასხვაობები.

ს. ყაუხჩიშვილისეულ გამოცემაში აღნიშნული ფრაგმენტი ასეა წარმოდგენილი: «და ჰკითხა წმიდამან ნინო დედაკაცსა ჰურიასა, ვითარმედ: „რა არს ესე?“. ხოლო მან ჰრქუა: „ღმერთი ღმერთთა არმაზ მიუწესს, რომელ არა არს მისსა გარეშე სხუა კერპი“»¹⁹. ჩვენთვის საინტერესო წინადადება გამოცემაში გამართულია ძირითადად ანასეული ნუსხის პირისა და ახალი „ქართლის ცხოვრების“ ნუსხების ჩვენებათა გათვალისწინებით, მაგრამ ის აზრობრივად მაინც გაუგებარია.

განსახილველი ადგილი შერყვნილია, აგრეთვე, „მოქცევაჲს“ შატბერდულ და ჰელიშურ ხელნაწერებში. («და ვკითხე ჰურიასა დედაკაცსა, თუ რაჲ არს ესე? და მან მრქუა: „ღმერთი ღმერთთა მათთა უწესს მას არმაზ, რომელ არაჲ არს სხუა გარეშე კერპი“»)²⁰, მაგრამ თხზულების პროტოპელიშური რედაქციის ტექსტზე დამყარებულ²¹ „ნინოს ცხოვრების“ მეტაფრასულ რედაქციაში (XII ს.) ფრაზა აზრობრივად გამართულია: „ღმერთისა მათისა თაყუანის-ცემად აღვლენ, რომელ-იგი არარაჲ არს სხუაჲ, გარნა კერპი უსულოჲ“²².

ისეთ ვითარებაში, როდესაც თხზულების ტექსტი ბუნდოვანია ყველა ხელნაწერში, მისი აღდგენის ერთადერთი გამართლებული გზაა ნაწილობრივი რეკონსტრუქცია²³, რაც მიზნად ისახავს აზრობრივად გაუგებარი ტექსტის გააზრიანებას. ამ გზით აღდგენილი ტექსტი, მართალია, ზედმიწევნით ავტორისეულობას ვერ დაიჩემებს, მაგრამ ის კი გახდება გასაგები, თუ რისი თქმა სურდა ავტორს. ამ შემთხვევაში ნაწილობრივი რეკონსტრუქციის საფუძველია „მეფეთა ცხოვრების“ ტექსტის შემცველი ყველა ნუსხა, „მეფეთა ცხოვრებიდან“ მომდინარე თხზულებების²⁴, აგრეთვე, „მოქცევაჲსა“ და მასზე დამოკიდებული „ნინოს ცხოვრების“ მეტაფრასული რედაქციის ტექსტები.

განსახილველი ნაწყვეტის დასაწყისი ფრაზა აზრობრივად შედარებით უკეთაა შემონახული მცხეთური რედაქციის ნუსხებსა და „მოქცევაჲს“ ხელნაწერებში, რომელთა მიხედვით აღნიშნული ფრაზა შეიძლება ასე წარმოვადგინოთ: „ღმერთი ღმერთთა მათთაჲ, არმაზ უწესს მათ წინაშე მისსა აღსლვად“, ე. ი. მათი, ქართველების ღმერთთა ღმერთი, არმაზი „უწესს“, ე. ი. მოუხმობს²⁵ მათ, ქართველებს თავის წინაშე „აღსლვად“. ფრაზის დანარჩენი ნაწილი მცხეთური რედაქციის ნუსხების, ამ რედაქციიდან მომდინარე „მირია-

¹⁹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 89.

²⁰ მოქცევაჲ ქართლისაჲ. — წიგნში: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, ი. აბულაძის რედაქციით, თბ., 1964, გვ. 118—119.

²¹ მ. ჩხარტიშვილი, „ნინოს ცხოვრების“ პროტოპელიშური რედაქცია — მეტაფრასული რედაქციის წყარო, — „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1978, № 4, გვ. 97—106.

²² ცხოვრებაჲ და მოქალაქეობა... ნინოსი. — წიგნში: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, III. ა. აბულაძის რედაქციით, თბ., 1971, გვ. 21.

²³ იხ. რ. კიკნაძე, ჟამთააღმწერლის თხზულების ტექსტის დადგენის ზოგიერთი საკითხი, — წიგნში: საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის საკითხები, I, თბ., 1982, გვ. 123—124.

²⁴ საკითხავი სუშტის ცხოველისა, კუართისა საუფლოსა და კათოლიკე ეკლესიისა. — საქართველოს სამოთხე, გამოცემული მ. საბინინის მიერ. პეტერბურგი, 1882, გვ. 69—117; მოქცევა მირიან მეფისა... ნინო მოციქულისა მიერ. — საქართველოს სამოთხე, გვ. 119—155.

²⁵ წესა ზმნის მნიშვნელობის შესახებ იხ. ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, თბ., 1973, გვ. 542; ი. იმნაიშვილი, ქართული ოთხთავის სიმფონია-ლექსიკონი, თბ., 1987, გვ. 752.

ნის მოქცევისა²⁶ და ახალი „ქართლის ცხოვრების“ ნუსხათა მონაცემების მიხედვით შეიძლება ასე გაიმართოს: „რომლის მსგავსი არ არს სხუაჲ კერპი“.

ანასეული რედაქციის ნუსხებისა და „მოქცევაჲს“ ხელნაწერების ჩვენებათა მიხედვით განსახილველი წინადადების ბოლო ნაწილის („რომელ არს მისსა გარეშე სხუა კერპი“) გააზრიანება შესაძლებელია „ნინოს ცხოვრების“ მეტაფრასული რედაქციის ჩვენებით: „რომელი-იგი (არმაზი — გ. ა.) არაჲ არს სხუაჲ, გარნა კერპი უსულოჲ“. აქედან ვგებულობთ, რომ „მოქცევაჲს“ პროტოქელიშური რედაქციის ტექსტში ჩვენთვის საინტერესო ფრაზის შინაარსი ყოფილა შემდეგი: არმაზი სხვა არაფერია, თუ არა კერპი უსულო. თუ ამ აზრს სახელმძღვანელოდ მივიღებთ, მაშინ ანასეული რედაქციის სინტაქსურად შეუთანხმებელი სიტყვების თანმიმდევრობაში ზოგიერთი მათგანის ადგილის გადანაცვლება აუცილებელი ხდება, რის შემდეგ ფრაზა ასეთ სახეს მიიღებს: „რომელ არა არს სხუა გარეშე კერპისა“. აქვე აღვნიშნავთ იმასაც, რომ „მეფეთა ცხოვრების“ ყველა ნუსხაში სიტყვა კერპი გვხვდება სახელობითის ფორმით და ამ სახით მის შენარჩუნებას თუ აუცილებლად ჩავთვლით, მაშინ ნაცვლად სიტყვისა „გარეშე“ შეიძლება ჩავსვათ მეტაფრასული „ნინოს ცხოვრებაში“ დადასტურებული „გარნა“, რომელიც აღნიშნულ სიტყვას სახელობით ბრუნვაში შეითანხმებს, რითაც შენარჩუნებული იქნება სიტყვა ისე, როგორც ხელნაწერებშია. ასეთი შენაცვლება საცხებით მისაღებია, რამდენადაც ის წინადადების აზრს არ ცვლის. ამიტომ აღნიშნული ადგილის რეკონსტრუქცია შეიძლება ასეც: „რომელ არა არს სხუა, გარნა კერპი“.

ამრიგად, „მეფეთა ცხოვრების“ ზემოთ მოტანილი ნაწყვეტის განსახილველი წინადადება რეკონსტრუქციის შემდეგ ასეთ სახეს მიიღებს: მ ც ხ ე თ უ რ ი რ ე დ ა ქ ც ი ა: „ლმერთი ღმერთთა მათთა არმაზ უწყეს მათ წინაშე მისსა აღსლვად, რომლისა მსგავს არა არს სხუაჲ კერპი“. ან ა ს ე უ ლ ი რ ე დ ა ქ ც ი ა: „ლმერთი ღმერთთა მათთა არმაზ მიუწყეს მათ წინაშე მისსა აღსლვად, რომელ არა არს სხუა გარეშე კერპისა“ ან „რომელ არა არს სხუა, გარნა კერპი“.

მ ც ხ ე თ უ რ ი რ ე დ ა ქ ც ი ა (MQm): „მან (თრდატ მეფემ — გ. ა.) გამოითხოვა (მოითხოვა Q) რუსთავი და ალაშენა ეკლესია“²⁷.

ან ა ს ე უ ლ ი რ ე დ ა ქ ც ი ა (AC): „მან (თრდატ მეფემ — გ. ა.) გამოიღო (გამოითხოვა C) რუსთავი და მუნ (A) — ალაშენა ეკლესია“²⁸.

„მოქცევაჲში“ შესაბამისი წინადადება ასე იკითხება: „მეფემან (თრდატმა — გ. ა.) რუჲსთავისა რუჲ გამოიღო და ეკლესიისა საფუძველი დადვა“²⁹.

„მეფეთა ცხოვრების“ განსახილველი წინადადება ს. ყაუხჩიშვილისეულ გამოცემაში ანასეული ნუსხის მიხედვითაა გამართული: „მან გამოიღო რუსთავი და ალაშენა ეკლესია“³⁰. აღნიშნული ადგილი ანასეულ ნუსხაში რომ უკე-

26 მასში ვკითხულობთ: „ღმერთი ღმერთთა მათთა არმაზ უწყეს მათ წინაშე მისსა აღსლვად, რომლისა მსგავს არა არს სხუა კერპი“ (იხ. მოქცევა მირიან მეფისა... ნინო მოციქულისა მიერ, გვ. 129).

27 იხ. ქართლის ცხოვრება, მარიამ ღვთისმშობლის ვარიანტი, გვ. 115; ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 137, 15—16 სტრიქონების კითხვასხვაობები; Q—1219, ფ. 38 r.

28 იხ. ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული ნუსხა, გვ. 87; ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 137, 15—16 სტრიქონების კითხვასხვაობები.

29 მოქცევაჲ ქართლისაჲ, გვ. 91.

30 ქართლის ცხოვრება, გვ. 137.

ახალი „ქართლის ცხოვრების“ ზოგიერთი (ბარათაშვილისეული, ფალავანდოშვილისეული და ბროსესეული) ნუსხის ჩვენებით მირიანის მეფობიდან ფარსმან მეორის მეფობამდე გასულა „წელნი ორასორმოცდაათნი“³⁸, სხვა ნუსხების მიხედვით კი „წელნი ორასნი“³⁹.

ი. აბულაძემ მართებულ წაკითხვად მიიჩნია „წელნი ორასნი“⁴⁰, ს. ყაუხჩიშვილმა „წელნი ორასორმოცდაათი“⁴¹.

რომელი წაკითხვაა სწორი და, მაშასადამე, რომელს უნდა მიეცეს უპირატესობა? აქაც უნდა მივმართოთ „მოქცევას“ ტექსტს. მასში ნათქვამია, რომ ფარსმან მეორის დროს „შემოვიდა იოვანე ზედაზნელი შუა მდინარით, იგი და მოწაფენი მისნი, ქართლის მოქც[ე]ვითგ[ან] მეორასესა წელსა“⁴². ამ ცნობიდან „მეფეთა ცხოვრების“ ავტორი შებრუნებულ დასკვნას აკეთებს: თუ მის წყაროში („მოქცევა“) აღნიშნულია ინტერვალი ქართლის გაქრისტიანებასა და ფარსმან მეორის დროს მომხდარ ფაქტს შორის (იოვანე ზედაზნელისა და მისი მოწაფეების მოსვლა ქართლში), ის („მეფეთა ცხოვრების“ ავტორი) თვითონ ამის მიხედვით შეიტყობს, თუ რამდენი წლის შუალედია ქართლის გაქრისტიანების თანამედროვე მირიანსა და ფარსმან მეორეს შორის. ეს შუალედი კი, „მოქცევას“ ჩვენებით, როგორც ვნახეთ, ორას წელს მოითვლის. აქედან გამომდინარე, ზემოთ დასმული კითხვის პასუხი შემდეგია: ორი განსხვავებული წაკითხვიდან უპირატესობა უნდა მიენიჭოს იმას, რომელსაც მხარს უჭერს წყარო, საიდანაც მომდინარეობს საცილობელი წაკითხვის შემცველი ცნობა. ე. ი. ჩვენებას — „წელნი ორასნი“.

მცხეთური რედაქციის ნუსხებში არსებული „წელნი სნ“, ვფიქრობთ, „წელნი სნი“-ს დამახინჯებული ფორმაა. დამახინჯების გზა ასე გვესახება: თავდაპირველ ტექსტში ეწერა „წელნი სნი“, სადაც ს-ანი რიცხვის (200) აღმნიშვნელი ასონიშანი იყო. „ნი“ კი მრავლობითის ნიშანი (შდრ: „ვახტანგისითგან კათალიკოსნი გარდაიცვალნეს მ-ნი“⁴³) და წაიკითხებოდა როგორც „წელნი ორასნი“. გადაწერისას სიტყვის ბოლოში დაიკარგა ასო ი-ნი და დარჩა „სნ“, რაც ახალი „ქართლის ცხოვრების“ ზოგიერთი ნუსხის (ბარათაშვილისეული, ფალავანდოშვილისეული, ბროსესეული) არქეტიპში გააზრებულ იქნა როგორც რიცხვითი მაჩვენებლები, რის შედეგად გაჩნდა „ორასორმოცდაათი“ (ს-200, ნ-50).

ამრიგად, განსახილველი წინადადება ანასეული რედაქციის ნუსხებისა და „მოქცევას“ ჩვენებათა გათვალისწინებით მცხეთური რედაქციის ტექსტში ასე გასწორდება: „და მეფობითგან მირიან მეფისათა ვიდრე მეორისა ფარსმანისა გარდაცდეს წელნი ს-ნი“.

ასეთია „მეფეთა ცხოვრების“ ზოგიერთი ადგილი, რომელთა აღდგენა თუ გასწორება შესაძლებელია „მოქცევა ქართლისაჲს“ ტექსტის გათვალისწინებით.

38 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 215, 18—19 სტრიქონების კითხვასხვაობები.

39 იქვე.

40 იხ. ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, გვ. 188;

41 ქართლის ცხოვრების, I, გვ. 215 18—19.

42 მოქცევა ქართლისაჲ, გვ. 94.

43 იხ. ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 188.

მ ც ხ ე თ უ რ ი რ ე დ ა ქ ც ი ა (MQM): „ხოლო ამისსა შემდგომად მეფე იქმნა სპარსეთს მესამე ძმა მირიანისა და ბარტამისი“⁴⁴.

ა ნ ა ს ე უ ლ ი რ ე დ ა ქ ც ი ა: A — „შემდგომად ამისსა მეფე იქმნა ძმის-წული მირიანისი ძე ბარტამისი“⁴⁵. C — „შემდგომად ამისსა მეფე იქმნა სპარსეთს მესამე ძმა მირიანისი ძე ბარტამისი“⁴⁶.

ძველი სომხური თარგმანის ჩვენება ემთხვევა მცხეთური რედაქციისას: „იმ დროს გამეფდა მიჰრანის მესამე ძმა სპარსეთს“⁴⁷.

ახალი „ქართლის ცხოვრების“ ყველა ნუსხაში განსახილველი წინადადება წარმოდგენილია ისე⁴⁸, როგორც ანასეული ნუსხის პირში.

ი. აბულაძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა მართებულ ვარიანტად მიჩნიეს მცხეთური რედაქციის ნუსხათა ჩვენება⁴⁹. ფიქრობთ, ასეთი არჩევანი მისაღები არ არის. საქმე ისაა, რომ მირიანის თანამედროვე სპარსთა მეფის შესახებ თხზულებაში სხვაგანაც არის საუბარი. კერძოდ, ნინო განმანათლებლის მოღვაწეობის შესახებ თხრობაში ნათქვამია: „და მათ ჟამთა შინა იყო შესლვა მირიანისი და ძმისწული სა მისისა, დიდისა სპარსთა მეფისა, საბერძნეთად“⁵⁰. იგივე ფაქტის შესახებ მემკვიდრე ვახტანგ გორგასალს ათქმევინებს: „მამის მამა ჩემი მირიან... შემოჰყვა მეფესა სპარსთასა, ძმისწულსა თჳსსა, ბრძოლად ბერძენთა ზედა“⁵¹. მირიანის მემკვიდრე „ბაქარ ეზრახა სპარსთა მეფესა, მამის ძმისწულსა მისსა“⁵². აღსანიშნავია, რომ მირიანისა და სპარსთა მეფის მიმართების აღსანიშნავად ზემოთ მოტანილი ციტატების ფარგლებში „ქართლის ცხოვრების“ ყველა ნუსხაში წერია მხოლოდ „ძმისწული“ და ამ სიტყვას კითხვასხვაობა არა აქვს. ეს გარემოება საფუძველს გვაძლევს დავასკვნათ, რომ წინადადება დამახინჯებულია მცხეთური რედაქციის ნუსხებში, ნაწილობრივ C ნუსხაშიც. დამახინჯებამ, როგორც ჩანს, რამდენიმე საფეხური განვლო. პირველი საფეხური წარმოდგენილია C ნუსხაში, რომლის ჩვენებით სპარსთა მეფე იყო „მესამე ძმა მირიანისი, ძე ბარტამისი“. მირიანის მესამე ძმა ბარტამის ძე ვერ იქნებოდა, რადგანაც ბარტამი, თხზულების შემცველი ყველა (მათ შორის, C) ნუსხის მიხედვით, მირიანის ძმაა⁵³. ბარტამის ძე მირიანის ძმისწული იქნებოდა და არა ძმა. რამდენადაც C ნუსხაში წერია „ძე ბარტამისი“, ეს თავისთავად მოწმობს იმას, რომ ამ ნუსხის რომელიმე პროტოგრაფში ეწერა „ძმისწული“, რაც C ნუსხის ან მისი დედნის გადამწერის შეცდომით გადაიქცა „მესამე ძმა“-დ. მცხეთური რედაქციის ნუსხათა არქეტიპში ვხედავთ დამახინჯების შემდგომ საფეხურს, როდესაც სიტყვა „ძე“ საერთოდ ამოვარდა ტექსტიდან, რაც, საფიქრებელია, გამოიწვია იმან, რომ გადამწერს ეუცნაურა მირიანის მესამე ძმის მიჩნევა მირიანისავე ძმის, ბარტამის შვილად.

44 იხ. ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 53; ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 69 მე-10 სტრიქონის კითხვასხვაობები; Q—1219, ფ. 14 v.

45 იხ. ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული ნუსხა, გვ. 43.

46 იხ. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 69, მე-10 სტრიქონის კითხვასხვაობები.

47 ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, გვ. 72.

48 იხ. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 69, მე-10 სტრიქონის კითხვასხვაობები.

49 იხ. ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, გვ. 72; ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 69.

50 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 95 (ხაზგასმა აქ და ქვემოთ ჩვენია).

51 იქვე, გვ. 160.

52 იქვე, გვ. 130.

53 იქვე, გვ. 671-2.

ამიტომ მან შეცდომად აღიქვა ფრაზა „ძე ბარტამისი“ და აქედან „ძე“ ამოაგდო. ასე გახდა აღნიშნული სპარსთა მეფე მირიანისა და ბარტამის ძმა დასახელებულ ნუსხებში.

ამრიგად, განსახილველი წინადადება სწორადაა დაცული ანასეული ნუსხის პირსა და ახალი „ქართლის“ ცხოვრების“ ნუსხებში, ამიტომ მათს საფუძველზე უნდა გასწორდეს მცხეთური რედაქციის დამახინჯებული ტექსტი, რაც ასე წარმოგვიდგება: „ხოლო ამისსა შემდგომად მეფე იქმნა სპარსეთს ძმისწული მირიანისი, ძე ბარტამისი“.

VI ს-ის ქართლის პოლიტიკური მდგომარეობის გადმოცემისას მემკვიდრე ალნიშნავს, რომ მეფე ბაკურ ფარსმანის ძის გარდაცვალების შემდეგ ირანის სახელმწიფოს „მძლავრობის“ შედეგად ქვეყანა ერთხანს უმეფოდ დარჩა. გარკვეული დროის შემდეგ ქართველმა ერისთავებმა ისარგებლეს რა ირანის საგარეო ვითარების გართულებით, მოციქულები წარგზავნეს ბიზანტიის კეისართან და „ითხოვეს, რათა უჩინოს მეფე ნათესავთაგან მეფეთა ქართლისათა“⁵⁴. ამ დროისათვის, მათიანის მიხედვით, „ნათესავთაგან მეფეთა ქართლისათა“ ჩანან ბაკურ ფარსმანის ძის შვილები, რომლებიც უმეფობის დროს „დარჩეს მთიულეთს კახეთისასა“ და ვახტანგ გორგასლის უმცროსი ძის, მირდატის შთამომავლები ანუ „ნათესავნი, რომელნი მთავრობდეს კლარჯეთს და ჯავახეთს“⁵⁵. ბიზანტიის კეისარმა აღასრულა ქართველი ერისთავების თხოვნა, განაგრძნობს მემკვიდრე, „და მოსცა მეფედ დისწული მირდატისი, ვახტანგის ძისა, ბერძნის ცოლისაგან, რომელსა ერქუა გუარამ, რომელი მთავრობდა კლარჯეთს და ჯავახეთს“⁵⁶. მოტანილ ამონაწერში ჩვენს ყურადღებას იქცევს ცნობა გუარამის წარმომავლობის შესახებ. მითითება, რომლის თანახმად გუარამი მირდატის დისწულია, გვაქვს მცხეთური რედაქციისა და ახალი „ქართლის ცხოვრების“ ნუსხებში. გამოცემაშიც უზიარტესობა ამ უკანასკნელთა ჩვენებას მიენიჭა. ზოგიერთ ნუსხაში (ანასეული და ჭალაშვილისეული) ნაცვლად „დისწული“-სა იკითხება „ძმისწული“⁵⁷. საქმე ისაა, რომ როგორც პირველი, ისე მეორე ჩვენება არ შეესაბამება წინამდებარე თხრობას, რომლის მიხედვით, ქართლის მეფეთა შთამომავლები („ნათესავნი“), რომელთა ერთ-ერთი წარმომადგენელი უნდა განჩენილიყო ქართლის მეფედ, იმ დროისათვის იყვნენ, ერთი მხრივ, ბაკურის შვილები, მეორე მხრივ, მირდატის პირდაპირი შთამომავლები. ასეთ ვითარებაში, ბუნებრივია, რომ მეფედ არჩეული გუარამი, როგორც „ნათესავთაგან მეფეთა ქართლისათა“, რომელიმე მათგანის ბაჟურას ან მირდატის) „ნათესავი“ (შთამომავალი) ყოფილიყო, მაგრამ მოულოდნელად ის ერთ-ერთი მათგანის, კერძოდ, მირდატის დისწული თუ ძმისწული აღმოჩნდა. მოულოდნელად იმიტომ, რომ ქართლის მეფეთა „ნათესავში“, რომელთაგან ერთ-ერთის მეფედ დამტკიცება ითხოვეს ქართველმა ერისთავებმა და კეისარმა „აღასრულა თხოვა მათი“, ამ „ნათესავში“, მათიანის მიხედვით, მირდატის დის ან ძმის შთამომავლები საერთოდ არ ჩანან.

⁵⁴ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 217.

⁵⁵ იქვე.

⁵⁶ ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 190; ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 218, I სტრიქონის კითხვასხვაობები; Q-1219, ფ. 652 r.

⁵⁷ ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული ნუსხა, გვ. 143; ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 218, I სტრიქონის კითხვასხვაობები.

მემატიანის ცოდნა ვახტანგ გორგასლის მემკვიდრეების შესახებ სრულებით არ შეიცავს იმის შესაძლებლობას, რომ მას გუარამი წარმოედგინა მირდატის დისწულად ან ძმისწულად. ამისათვის საკმარისია თვალი გავადევნოთ მათიანის ცნობებს აღნიშნულ საკითხზე. მათიანის თანახმად, „ესხნეს ვახტანგს ბერძნის ცოლისაგან სამ ძე და ორ ასულ“⁵⁸, ამათგან ვახტანგის გარდაცვალების დროისათვის ჩანს მხოლოდ ორი ძე, ლეონი და მირდატი, რომელთა მეურვეობა, ვახტანგის ანდერძის თანხმად, დაეკისრათ წუნდის, კლარჯეთისა და ოძრხის ერისთავებს. ვახტანგის გარდაცვალების შემდეგ ისინი დედასთან ერთად „წარიყვანეს სამთა მათ ერისთავთა... და დასხდეს წუნდას ქალაქსა ზაფხულის და ზამთარს იყენიან ოძრკეს“⁵⁹. ცოტა ხანში „ორთავე მათგან ძეთა ვახტანგისთა, ნაშობთა ბერძნისა ცოლისათა, მოკუდა რომელსა ერქუა ლეონ, და დარჩა მირდატ ოდენ“⁶⁰. მირდატი, მეფე დაჩის (მირდატის ნახევარძმა, ვახტანგ გორგასლის პირმშო პირველი ცოლისაგან) თანხმობით, დაეუფლა მიწა-წყალს „ფარავნითგან და ტასისკარითგან ვიდრე ზღუამდე სპერისა და ერისთავობდა მუნ“⁶¹. ამის შემდგომ ვახტანგ გორგასლისა და ელენეს შვილების შთამომავლებს შორის იხსენიებიან მხოლოდ „შვილნი მირდატისნი“ ან „ნათესავნი მირდატისნი, რომელნი მთავრობდეს კლარჯეთს და ჯავახეთს“⁶². როგორც ხედავთ, მირდატის დების მემკვიდრენი თხზულებაში საერთოდ არ ჩანან. მემატიანე არავითარ ყურადღებას არ იჩენს ვახტანგის ასულების შთამომავალთა მიმართ, რაც საეცებით გაუგებარია, მას გუარამი რომელიმე მათგანის შვილად, ე. ი. მირდატის დისწულად რომ ჰყოლოდა წარმოსახული. მაგრამ დაეუფვით, რომ გუარამი მირდატის დისშვილი იყო და მემატიანემ ის მირდატის დისწულობით და არა მამისშვილობით მოიხსენია იმ მოტივით, რომ წარმოეჩინა ქართლის სამეფო დინასტიასთან მისი კავშირი დედის ხაზით. საქმე ისაა, რომ თუ მემატიანეს ეს მოტივი ამოძრავებდა, ხომ შეეძლო გუარამის მოხსენიება უშუალოდ ვახტანგ გორგასლის ასულისწულობით, ამით უფრო ბუნებრივად იტყოდა სათქმელს (სამეფოს დინასტიასთან გუარამის კავშირი დედის ხაზით), ვიდრე შემოვლითი გზით, — ვახტანგის ძის მირდატის დისწულობაზე მითითებით.

გუარამი თუ მირდატის ძმისწული იყო, მაშინ მისი მამა ლეონი ყოფილა (მირდატისა და ლეონის ძმა, ვახტანგ გორგასლის მესამე ვაჟი ბერძნის ცოლისაგან, პოლიტიკურ ასპარეზზე საერთოდ არ ჩანს). მაგრამ ამას ეწინააღმდეგება შემდეგი: ჯერ ერთი, ლეონის შვილებზე თხზულებაში არაფერია ნათქვამი. როგორც ჩანს, ის უმემკვიდრეოდ გარდაიცვალა. მეორე, გუარამი ლეონის შვილი რომ ყოფილიყო, ავტორს არაფერი უშლიდა მისი ლეონის შვილად მოხსენიებას.

ყურადღებას იქცევს სხვა გარემოებაც. ხელნაწერებში არსებული მითითება გუარამის გენეალოგიის შესახებ ეწინააღმდეგება თხზულების ავტორისათვის დამახასიათებელ იმ წესს, რომელსაც მიმართავს ის ამა თუ იმ მეფის წარმომავლობის ვისიმე დისწულობით ან ძმისწულობით აღნიშვნის დროს. განვიხილოთ მაგალითები, სადაც აღნიშნული წესი დასტურდება. ასეთი სულ

⁵⁸ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 198.

⁵⁹ იქვე, გვ. 204—205.

⁶⁰ იქვე, გვ. 205.

⁶¹ იქვე.

⁶² იქვე, გვ. 206—207, 217.

რამდენიმეა. ა) ქართლის მეფე ამაზასპი მოწინააღმდეგეებთან ბრძოლაში დაიღუპა. ამის შემდეგ მეფე გახდა „რევ, დისწული ამაზასპისი“⁶³. ბ) მეფე მირდატ ვარაზ-ბაქარის ძე ირანს „წარიყვანეს და მუნ მოკულა“. ირანელთა შიშით მისი პირდაპირი მემკვიდრე ვერ გამეფდა. მაშინ ქართლის აზნაურებმა „დასუეს მეფედ მცხეთას არჩილ, ძე თრდატისი, ძმისწული მირდატისი“⁶⁴. გ) „მოკულა ფარსმან და დაჯდა მეფედ ძმისწული მისი, რომელსა ერქუა ფარსმანვე“⁶⁵. როგორც ვხედავთ, ამაზასპი, მირდატი და ფარსმანი, ქართლის მეფეები. ამით აიხსნება ის, რომ მემკვიდრე საგანგებოდ აღნიშნავს რევისა და ფარსმანის გენეალოგიურ მიმართებას ამაზასპსა და ფარსმანთან და არ იხსენიებს მათ მამისშვილობით, ვინაიდან აღნიშნულ შემთხვევებში მთავარი იყო ახალი მეფის წინამორბედ მეფესთან გენეალოგიური მიმართების მომენტი. მემკვიდრე არჩილს, განსხვავებით რევისა და ფარსმანისაგან, მამისშვილობითაც თუ იხსენიებს, ეს იმიტომ, რომ არჩილის მამაც (თრდატი) მეფე იყო. ასე რომ, მკითხველში დაცულია გარკვეული კანონზომიერება: იმას, ვისი დისწულობით ან ძმისწულობით მოიხსენიება ახალი მეფე, ამ უკანასკნელზე უწინ ეკავა მეფის ტახტი. არც ერთი მეფე არ მოიხსენიება ვისიმე დისწულობით ან ძმისწულობით, თუ მისი ბიძა მასზე უწინარეს მეფე არ იყო. ზემოთ მოტანილი ცნობა გუარამის გენეალოგიის შესახებ ამ კანონზომიერებას არ ექვემდებარება, ვინაიდან მირდატი, რომლის დისწულად თუ ძმისწულადღა ის წარმოდგენილი „ქართლის ცხოვრების“ ხელნაწერებში, მემკვიდრის მიხედვით, მეფე არ ყოფილა.

ყოველივე ზემოთქმული მოწმობს იმას, რომ მითითება გუარამის წარმომავლობაზე „ქართლის ცხოვრების“ დღეისათვის ცნობილ არც ერთ ხელნაწერში არ შემონახულა თავდაპირველი სახით. როგორც ერთი („დისწული მირდატისი“), ისე მეორე („ძმისწული მირდატისი“) ჩვენება გუარამის მირდატისადმი გენეალოგიური მიმართების აღმნიშვნელი რომელიმე სიტყვის დამახინჯებული ფორმა უნდა იყოს. ასეთ ვითარებაში ტექსტის შერყენილი ადგილის აღსადგენად ტექსტოლოგიაში შემუშავებულია და პრაქტიკაში ფართოდ გამოიყენება ლოგიკურ-აზრობრივი ანალიზის მეთოდი⁶⁶. ამ გზით აღნიშნული სიტყვის ძიებისას გასათვალისწინებელია რამდენიმე გარემოება: ა) ტექსტში გუარამის გენეალოგია გადმოცემულია მირდატთან მიმართებით; ბ) ვახტანგ გორგასლის ჩამომავლებს შორის კლარჯეთ-ჯავახეთში მთავრობენ მხოლოდ მირდატი და მისი „ნათესავნი“. გუარამი, რომელიც გენეალოგიურ მიმართებაშია მირდატთან, აგრეთვე, „მთავრობდა კლარჯეთს და ჯავახეთს“ (გამეფებამდე). აქედან გამომდინარე ვასკნით, რომ თავდაპირველ ტექსტში მირდატისადმი გუარამის გენეალოგიური მიმართების აღმნიშვნელი სიტყვა უნდა ყოფილიყო „ძისწული“, რომელიც გადამწერთა შეცდომით მცხეთური რედაქციის ნუსხათა არქეტიპში იქცა „ძმისწულად“, ანასეულისაში კი „დისწულად“. „ქართლის ცხოვრების“ ხელნაწერებში „ძისწულის“ ანალოგიური სახით დამახინჯების სხვა შემთხვევებიც გვაქვს⁶⁷.

⁶³ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 57.

⁶⁴ იქვე, გვ. 139.

⁶⁵ იქვე, გვ. 207.

⁶⁶ А. П. Пронштейн, Методика исторического исследования, Ростов н/Д, 1976, с. 141—142.

⁶⁷ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 14, 21-ე სტრიქონის კითხვასხვაობები; გვ. 132, მე-9 სტრიქონის კითხვასხვაობები.

ზემოთ აღნიშნულის საფუძველზე „მეფეთა ცხოვრების“ განსახილველი ნაწყვეტი ასე წარმოგვიდგება: „მაშინ აღასრულა კეისარმან თხოვა მათი, და მოსცა მეფედ ძისწული მირდატისი...“ შემდეგ როგორც გამოცემაშია.

ქართლში მეფობის დაარსების წინა პერიოდის ამბების შესახებ თხრობაში მემათიანე გვაუწყებს, რომ „იზრახებოდა ქართლსა შინა ექუსი ენა: სომხური, ქართული, ხაზარული, ასურული, ებრაული და ბერძნული“⁶⁸. ამას მოსდევს წინადადება, რომელიც ნუსხებში რამდენიმე ვარიანტითაა წარმოდგენილი 1) „ესე ენანი იცოდეს ყოველთა მეფეთა ქართლისათა, მამათა და დედათა“ (მარიამისეული, რუმიანცევისეული, ფალავანდიშვილისეული და ბროსესეული ნუსხები); 2) „ესე ენანი იცოდეს ყოველთა ქართველთა, მამათა და დედათა“ (თეიმურაზისეული, მაჩაბლისეული და დადიანისეული ნუსხები); 3) „ესე ენანი იცოდეს ყოველთა მყოფთა ქართლისათა, მამათა და დედათა“ (ბარათაშვილისეული ნუსხა)⁶⁹. ს. ყაუხჩიშვილმა მოტანილი ვარიანტებიდან უპირატესობა პირველს მიანიჭა⁷⁰. ამ ვარიანტში მოხსენიებულია ქართლის მეფეები, მაგრამ საუბარია იმ პერიოდზე, როდესაც, მემათიანის მტკიცებით, ქართლში მეფის ხელისუფლება ჯერ კიდევ არ არსებობდა (ქვეყანას განაგებდა მცხეთელი მამასახლისი)⁷¹. აშკარაა, რომ აღნიშნული ვარიანტი არ ეთანხმება თხზულების ავტორის კონცეფციას. ამის გამო საკითხი ასე დაისმის: განსახილველი ფრაზა „მეფეთა ცხოვრების“ ავტორს არ ეკუთვნის და ის გვიანდელი ჩანართია, როგორც ნ. ჯანაშია ვარაუდობს⁷², ან ეს ფრაზა დაბახინჯებულია გადამწერთა მიერ.

მეორე ვარიანტის მიხედვით, მათიანის ზემოთ მოტანილ ცნობაში ჩამოთვლილი ენების მცოდნეებად მიჩნეულია მხოლოდ ქართველები. აქაც თავს იჩენს ერთგვარი შეუსაბამობა. საქმე ისაა, რომ თხზულების ავტორის თანახმად, იმდროინდელი ქართლის მიწაწყალზე ქართველთა გარდა სხვა ხალხებიც ცხოვრობდნენ. ავტორის მიზანია აჩვენოს, თუ რა გზით ხორციელდება კონტაქტი ამ სხვადასხვა ენაზე მოლაპარაკე ხალხებს შორის. აქედან გამომდინარე, შეუძლებელია ქართლის მიწა-წყალზე მცხოვრებ ხალხთა ენების მცოდნედ მას მხოლოდ ქართველები დაესახა, ვინაიდან ამით წარმოაჩენდა მხოლოდ ერთს: აღნიშნულ ხალხებთან ქართველების ურთიერთობის ფორმას, მაგრამ არა იმას, რასაც მიზნად ისახავდა — ამ ხალხების ერთმანეთთან კონტაქტის სახეს. ამიტომ ბუნებრივია დავასკვნათ, რომ არც მეორე ვარიანტი შეესაბამება თხზულების ავტორის თვალსაზრისს.

მესამე ვარიანტის მიხედვით, ქართლში გავრცელებული ენები იცოდნენ „ყოველთა მყოფთა ქართლისათა“, ე. ი. საუბარია ქართლის მოსახლეობაზე⁷³ ზოგადად. ეს ვარიანტი, სხვა ორისაგან განსხვავებით, სავსებით ეთანხმება

⁶⁸ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 16. Q—1219, ფ. 2 რ.

⁶⁹ იქვე, 23-ე სტრიქონის კითხვასხვაობები (ხაზგასმა ჩვენია).

⁷⁰ იქვე, გვ. 16.

⁷¹ იქვე, გვ. II.

⁷² ნ. ჯანაშია. „ცხოვრება ქართველთა მეფეთას“ წყაროებისათვის, გვ. 110—111.

⁷³ მოსახლის, მკვიდრის აღსანიშნავად სიტყვა „მყოფი“ მათიანეში რამდენიმეჯერ იხსენიება. ასე მაგალითად: „გამოვიდეს ღურძლეჲს მყოფნი“; „იხილნეს მყოფნი ცისანი“; „განვიდეს მყოფნი ქალქისანი“ (იხ. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 28, 165, 170), ასე რომ, „მყოფნი ქართლისანი“ მემათიანისათვის უჩვეულო კონსტრუქცია არ არის.

თხზულების ავტორის კონცეფციას, რაც საფუძველს იძლევა იმისათვის, რომ უპირატესობა მას მიენიჭოთ.

ამრიგად, ჩვენი აზრით, განსახილველი წინადადება თხზულების ძირითად ტექსტში შეტანილი უნდა იქნეს იმ სახით, როგორც ბარათაშვილისეულ ნუსხაშია: „ესე ენანი იცოდეს ყოველთა მყოფთა ქართლისათა, მამათა და დედათა“.

Г. М. АРАХАМИЯ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ УСТАНОВЛЕНИЯ ТЕКСТА «ЖИЗНИ ГРУЗИНСКИХ ЦАРЕЙ»

Резюме

Текстологическое изучение начальной летописи сборника древне-грузинских исторических сочинений «Қартлис цховреба» («История Грузии») «Жизни грузинских царей», содержащей рассказ с древнейших времен до начала IX века, является актуальной проблемой грузинского источниковедения. Этой проблеме посвящается и настоящая работа.

В статье показано, что на основе сопоставительного анализа текстов «Жизни грузинских царей» и одного из ее источников «Обращения Грузии в христианство» можно подобрать правильные варианты из разночтений списков «Қартлис цховреба». Путем частичной реконструкции, а также логического анализа разъяснено и восстановлено несколько непонятных и искаженных мест названного сочинения.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ძველი და შუასაუკუნეების ისტორიის წყაროთმცოდნეობის განყოფილებამ

კოლხური ბრინჯაოს ისტორიისათვის

(მასალები ქ. მახარაძის მუზეუმიდან)

ქ. მახარაძის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში ინახება რამდენიმე საყურადღებო კოლექცია, რომელიც ბრინჯაოს ხანას განეკუთვნება; ამათგან აღსანიშნავია სოფ. ურეკსა და სოფ. შრომაში აღმოჩენილი განძები.

ურეკის განძი 1941 წელსაა აღმოჩენილი, მისი ძირითადი ნაწილი დაცულია საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში, ხოლო ერთი ნაწილი ნივთებისა, ინახება მახარაძის მუზეუმში*. ურეკის განძს შუა ბრინჯაოს ხანას მიაკუთვნებენ (გარდა ამისა ურეკში ნაპოვნი იყო აგრეთვე კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი ისეთი ნივთები როგორიცაა ცული, სეგმენტი და წალდი).

ურეკის განძის აღმოჩენის შესახებ ცნობები გამოკვლეული აქვს ოთ. ჯაფარიძეს, რომელმაც ადგილზე შეისწავლა განძის აღმოჩენის ვითარება და მცირე გათხრებიც ჩაატარა ბებერ ცაცხვთან, იმ ადგილას სადაც სხვადასხვა დროს აღმოჩნდა 4 ცული, რამდენიმე თოხი და ორი ბრტყელი საფხეკი. რამდენადაც საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში დაცული განძი ამავე ადგილიდან მომდინარეობს, მკვლევარი იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ ორივე მუზეუმში დაცული ნივთები ერთ ადგილას უნდა ყოფილიყო აღმოჩენილი¹. 1959 წ. ურეკში შემთხვევით აღმოჩნდა კიდევ რამდენიმე ყუაშლიანი და ყუადაშვებული ცული, რომლებიც, როგორც ჩანს, უნდა ყოფილიყო განძის ნაწილი.

შრომაში აღმოჩენილი კოლექცია შუა და გვიანი ბრინჯაოს ხანისათვის დამახასიათებელი ნივთებისაგან შედგება. შუა ბრინჯაოს ხანას მიეკუთვნება სამკუთხა მოყვანილობის თოხი და ყუაშილიანი ცული. ყველა დანარჩენი ნივთი კოლხური კულტურისთვისაა დამახასიათებელი.

შუა ბრინჯაოს ხანაში კოლხეთში მნიშვნელოვნად წინაურდება ბრინჯაოს მეტალურგია. ამ პერიოდში ამოქმედდა მეტალურგიული კერა რიონის სათავეებში, საფუძველი ჩაეყარა ჭოროხის მეტალურგიულ ცენტრს, რამაც გარკვეული როლი შეასრულა კოლხური კულტურის აღმავლობისათვის.

გვიანი ბრინჯაოს ხანის კოლხეთში ძვ. წ. აღ. II ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან მნიშვნელოვანი სოციალურ-ეკონომიკური ძვრები მიმდინარეობს, ნაწილობრივ სუსტდება კავშირი წინარე ეპოქასთან, მის ტრადიციებთან, იცვლება მეურნეობის ხასიათი და გარკვეული გარდატეხა შეინიშნება ცხოვრების პირობებში. მეურნეობაში მომხდარმა მნიშვნელოვანმა გარდატეხამ ეკონომიკური წინსვლა გამოიწვია, რასაც შედეგად მოჰყვა მოსახლეობის სწრაფი ზრდა. ამ

* ქ. მახარაძის მუზეუმში დაცული ბრინჯაოს მასალები გაგვაცნო და მათი შესწავლის საქმეში დახმარება გაგვიწია მუზეუმის ღირეპტორმა ე. გოგუაძემ, რისთვისაც მას დიდ მადლობას ვუხდით.

¹ ო. ჯაფარიძე, დაზვერვითი ექსპედიცია გურიაში, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე XIV—13, 1950, გვ. 113.

დროს კოლხეთის ტერიტორია, როგორც მთა ასევე ბარი, მკიდროდაა დასახლებული².

საკმაოდ დაწინაურებულია ბრინჯაოს მეტალურგია ყვირილას აუზში, სადაც ჯერ კიდევ ადრე ბრინჯაოს ხანაშია დადასტურებული წარმოების ძლიერი კერის არსებობა³. გვიანი ბრინჯაოს ხანის კოლხეთში ფერადი ლითონდამუშავების დიდ მასშტაბებზე მიუთითებს აქ აღმოჩენილი განძების სიუხვე და მათში შემავალი ინვენტარის მრავალფეროვნება. ისინი ძირითადად შედგებიან სამეურნეო დანიშნულების ნივთებისაგან. სწორედ გვიან ბრინჯაოს ხანაში შემოდის ხმარებაში კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი ისეთი ტიპის იარაღები, როგორიცაა ცული, თოხი, სეგმენტი, წალდი. სწორედ ეს ფაქტი უნდა მიუთითებდეს იმას, რომ გვიანი ბრინჯაოს ხანაში, კოლხეთის სხვადასხვა რეგიონში ამოქმედებას იწყებს რამდენიმე ადგილობრივი კერა⁴.

ქ. მახარაძის მუზეუმში დაცული ბრინჯაოს ნივთების დიდ უმრავლესობას წარმოადგენს ყუამილიანი და კოლხური ტიპის ცულები. ყუამილიანი ცულების ფორმა ადრეული ხანისათვისაა დამახასიათებელი. ისინი ღარიშხნიანი ბრინჯაოსგანაა დამზადებული.

კოლხური ტიპის ცულებში მხოლოდ ორი ეგზემპლარის შემადგენლობაში გვხვდებით კალას, როგორც მალეგორებელ ელემენტს. ამ ტიპის სხვა ცულები, როგორც წესი, დამზადებულია ღარიშხნიან-ანთიმონიანი ან ღარიშხნიანი ბრინჯაოს სხმულისაგან (ცხრილი № 1).

მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებულ იარაღთაგან აღსანიშნავია თოხი და ე. წ. „ბართოხი“⁵. როგორც ჩანს, „ბართოხი“ ადრეული ტიპის იარაღია, რომელიც ძვ. წ. XIII—XII საუკუნეების შემდეგ ზმარებიდან გამოდის, მომდევნო პერიოდში „ბართოხს“ განიერპირიანი თოხი ეკვლის⁶, თოხისა და „ბართოხის“ დასამზადებლად ძირითადად გამოყენებულია ღარიშხნიანი ბრინჯაო და მცირედ ლიგირებული ღარიშხან-ანთიმონიანი სპილენძის შენადნობი.

განსაზღვრულია კოლხური კულტურის წრისათვის დამახასიათებელი სეგმენტური იარაღის რამდენიმე ნიმუშის ქიმიური შედგენილობა.

კოლექციაში გვხვდება ორი ტიპის სეგმენტური იარაღი. სწორი, ჰორიზონტალურად გაშლილი მხრებით (ტაბ. I, 1, 2. ტაბ. II 17, 18). და დაქანებული მორკალური მხრებით — ტაბ. II, 27, 28).

2 ო. ჯაფარიძე, დასავლეთ საქართველო გვიან ბრინჯაოს ხანაში, მაცნე, ისტორიის სერია, 1982, № 1. გვ. 61; გ. გობეჯიშვილი, გვიანი ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანა საქართველოში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები I, 1970, გვ. 243.

3 ო. ჯაფარიძე, გ. გობეჯიშვილი, გვიანი ბრინჯაოს ძეგლები დასავლეთ საქართველოდან, საქართ. არქეოლ., თბ., 1959, გვ. 154—155; დ. ქორიძე, კოლხური კულტურის ისტორიისათვის, თბ., 1965, გვ. 135.

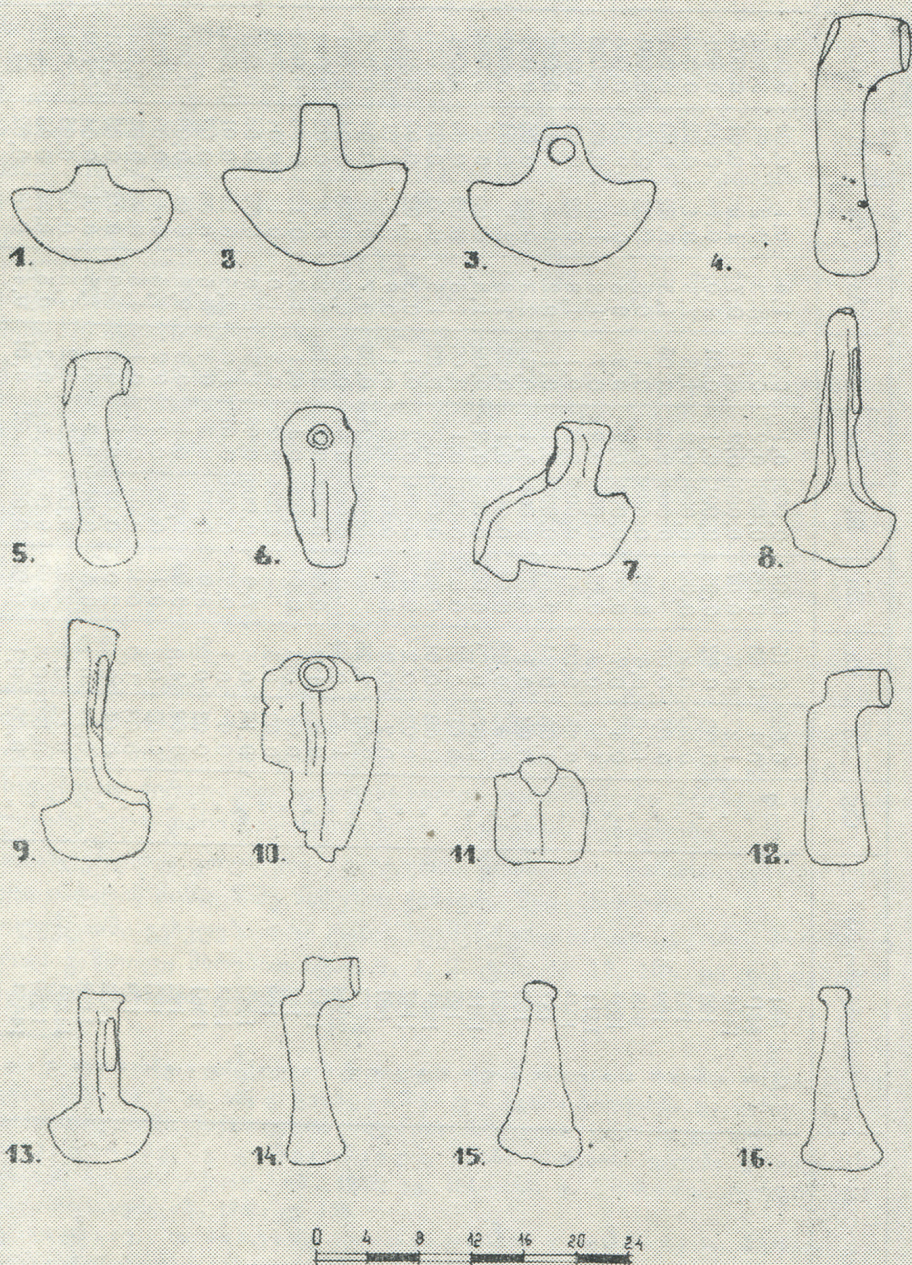
4 ც. აბესაძე, რ. ბახტაძე, თ. დვალა, ო. ჯაფარიძე — ბრინჯაოს მეტალურგიის ისტორიისათვის საქართველოში, თბ., 1958, გვ. 46.

5 ბართოხი, თოხის მსგავსად, ტიპიური სამიწათმოქმედო იარაღია, ფორმებით უახლოვდება ბარს, ასევე თოხს. დ. ქორიძის აზრით, სავარაუდოა მისი გამოყენება ორივე ტიპის იარაღის ფუნქციური დანიშნულებით, რაც ჩვენ საეჭვოდ გვეჩვენება, რამდენადაც ამ იარაღის ტარდაგების ტექნიკა (იარაღი ტარისადმი, როგორც ჩვეულებრივი თოხი პერპენდიკულარულადაა მოქცეული) აშკარად ეწინააღმდეგება ბარის ფუნქციურ დანიშნულებას, ამიტომ სახელწოდება „ბართოხი“ მხოლოდ ამ იარაღის ფორმის თავისებურებიდანაა გამომდინარე.

6 დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 127.

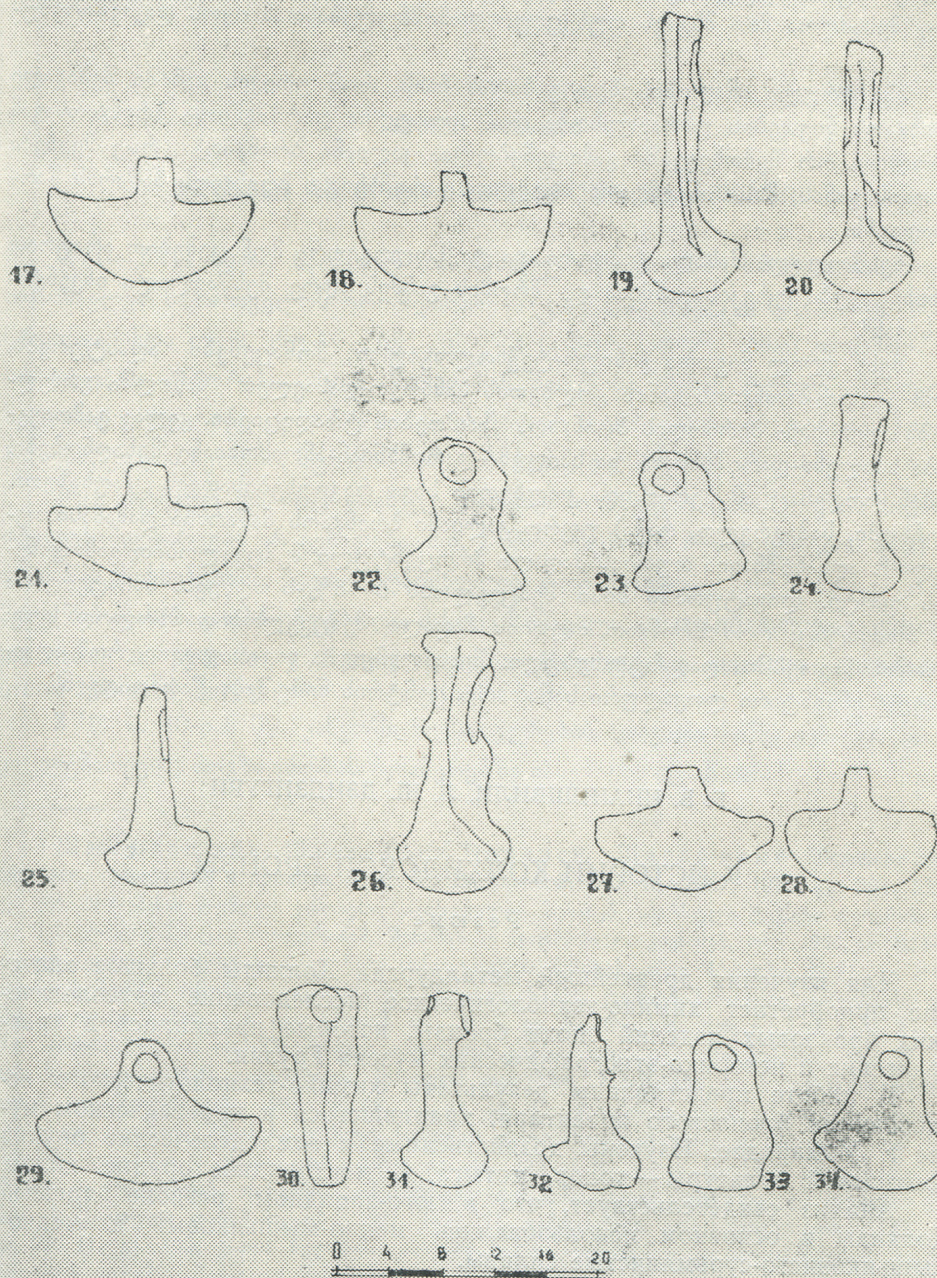
ცხრილი 1

№	წიგნი	საინვენტარო №	Cu	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co	Au
1	სეგმენტი	ურეკი, 881	ფუჭე	0,025	0,15	0,015	0,002	0,1	0,3	1,8	0,1	0,04	0,003	—
2	"	" 881 ¹	"	0,4	0,25	0,05	0,003	0,2	0,1	0,3	0,2	0,01	0,003	0,001
3	თიხი	" 1446	"	1,2	0,5	0,07	0,003	0,2	0,1	0,7	1,0	0,01	0,002	0,002
4	ცული	" 192	"	0,03	0,02	0,05	0,001	0,1	0,01	2,0	0,1	0,03	0,001	0,001
5	"	" 193	"	0,005	0,2	0,02	0,006	0,2	1,5	7,5	0,4	0,02	0,003	0,001
6	ბართიხი	" 199	"	0,05	0,07	—	0,003	0,3	0,05	1,3	0,02	0,03	0,001	0,001
7	ჭაღლი	" 946	"	15,0	0,6	0,07	0,008	0,1	0,1	0,5	0,35	0,02	0,004	0,002
8	კოლხური ცული	" 193 ¹	"	0,4	0,7	0,09	0,002	0,2	0,2	0,8	0,1	0,08	0,001	0,001
9	"	" 1311	"	4,5	0,3	0,01	0,002	0,2	0,7	1,8	1,0	0,03	0,002	0,002
10	ბართიხი	" 194 ¹	"	0,35	0,08	—	0,003	0,2	0,1	1,8	0,02	0,03	0,002	0,001
11	"	" 187	"	0,03	0,04	0,01	0,002	0,1	0,1	0,2	0,3	0,02	0,008	0,002
12	ცული	" 820	"	0,02	0,2	0,007	0,008	0,1	0,6	2,3	0,05	0,06	0,002	0,001
13	კოლხური ცული	" 1316	"	0,6	0,08	0,01	0,008	0,1	0,25	1,8	2,5	0,04	0,003	0,001
14	ფორფიტა	" 195	"	0,004	0,25	0,007	0,003	0,2	0,02	1,8	0,05	0,03	0,002	0,001
15	ცული	" 195 ¹	"	0,015	0,01	0,008	0,001	0,1	0,09	1,8	0,03	0,06	0,001	0,001
16	ფორფიტა	" 195 ¹	"	0,02	0,01	0,006	0,005	0,2	0,02	1,5	0,03	0,05	0,01	0,001
17	საფხეკი	" 1147	"	0,02	0,2	0,2	0,004	0,2	0,1	0,35	0,02	0,03	0,01	0,001
18	სეგმენტი	" 881	"	0,2	0,2	0,03	0,01	0,2	0,1	0,6	0,2	0,01	0,01	0,001
19	"	" 2777	"	2,02	0,25	—	0,002	0,04	0,55	0,7	0,5	0,04	0,002	0,001
20	ცული	" 2026	"	1,3	0,03	—	0,003	0,03	0,2	6,5	0,08	0,04	0,001	0,001
21	სეგმენტი	" 1147	"	0,3	1,0	0,06	0,003	0,2	0,15	0,35	0,2	0,02	0,002	0,001
22	ბართიხი	" 194	"	0,07	0,6	0,01	0,006	0,3	0,1	1,2	0,1	0,03	0,002	0,001
23	"	" 188	"	0,03	0,5	—	0,004	0,2	0,3	1,0	0,1	0,04	0,003	0,002
24	ცული	" 1463	"	0,15	0,6	7,0	0,005	0,09	1,5	2,0	0,06	0,08	0,001	0,001
25	"	" 1464	"	0,6	0,1	0,25	0,001	0,2	1,0	2,5	0,15	0,01	0,001	0,001
26	"	" 1461	"	0,03	0,08	8,0	0,02	0,2	0,3	6,5	0,03	0,02	0,001	0,001
27	სეგმენტი	" 192	"	0,02	4,0	0,09	0,01	0,1	0,6	2,5	0,01	0,09	0,001	0,001
28	"	" 193	"	0,02	0,7	0,1	0,05	0,2	0,2	1,5	0,4	0,03	0,003	0,001
29	თიხი	" 179	"	0,03	1,0	0,15	0,03	0,2	0,1	4,5	0,03	0,04	0,001	0,001
30	ბართიხი	" 1465	"	0,01	0,45	2,0	0,07	0,1	0,1	3,0	0,02	0,03	0,001	0,001
31	კოლხური ცული	" 1438	"	0,1	0,15	6,5	0,01	0,2	0,3	7,5	0,01	0,04	0,002	0,001
32	"	" 1438 ¹	"	0,1	0,2	2,0	0,009	0,2	0,2	2,5	0,02	0,06	0,001	0,001
33	ბართიხი	" 1439	"	0,001	0,5	0,01	0,001	0,03	0,3	0,5	0,02	0,03	—	—
34	"	" 1465 ¹	"	0,05	0,1	0,01	0,002	0,02	0,01	0,4	0,01	0,02	—	—

ამ იარაღის დანიშნულების საკითხს არა ერთი მკვლევარი შეეხო, თუმცა მისი ფუნქციის შესახებ ერთი, გარკვეული მოსაზრება არ არსებობს⁷. უკანას-

⁷ А. А. Иессен, К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе, Изв. ГАИМК вып., 120, М., 1935; გ. ნიორაძე, არქეოლოგიური დაზვერვები მტკვრის ხეობაში, საქ. სახელმწ. მუზეუმის მოამბე. ტ. XII, 13, 1944.

კნელ ხან-ში გამოითქვა მოსაზრება, რომ სეგმენტები მიწის დასამუშავებელი იარაღია და ფუნქციურად უკავშირდება სახნისს⁸.

⁸ გ. ჯალაბაძე, მიწათმოქმედება სამეგრელოში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფ. შესწავლ., თბ., 1979; ლ. ძიძიგური, ეგრეთწოდებული სეგმენტური იარაღის ფუნქციის გარკვევისათვის, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მაცნე, ისტ. სერია, 1985, № 2.

სეგმენტური იარაღის ქიმიური შედგენილობა უპირატესად ერთგვაროვანია, ქიმიური შედგენილობით სეგმენტი უახლოვდება თოხს და „ბართოხს“, რაც შესაძლოა მათ მსგავს ფუნქციურ დანიშნულებასთან იყოს დაკავშირებული.

სპექტრული ანალიზის შედეგებიდან ჩანს, რომ ურეკის განძში შემავალი ბრინჯაოს ნივთების უმრავლესობა დამზადებულია დარიშხნიანი ბრინჯაოსაგან (მხოლოდ ორ შემთხვევაში გამოყენებულია კალიანი ბრინჯაო), რაც შეეხება შრომის განძს, მისი ინვენტარი მხოლოდ დარიშხნიანი ბრინჯაოს ნაწარმს წარმოადგენს.

შესწავლილი მასალა ქიმიური და ტექნოლოგიური მონაცემებით არაფრით განსხვავდება ურეკის განძისა და შრომის განძის ადრე შესწავლილი ინვენტარისაგან⁹.

შესწავლილ ნივთთა ქიმიურ-ტექნოლოგიური მონაცემები ადასტურებს, რომ გვიანი ბრინჯაოს ხანის კოლხეთის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში გრძელდება ადრეული პერიოდის ბრინჯაოს წარმოების ტრადიციები. კვლავ გამოიყენება სპილენძ-დარიშხნიანი და სპილენძ-დარიშხნიან-ანთიმონიანი შენადნობები, მაშინ როდესაც ამ პერიოდის კოლხეთის სხვა რეგიონებისათვის (აფხაზეთი, ლეჩხუმი, სამეგრელო, რაჭა) უფრო კალიანი ბრინჯაოს ნაწარმია დამახასიათებელი¹⁰. აღსანიშნავია თუთიის მაღალი პროცენტული შემცველობით გამოყენების ფაქტი. ლიგატურაში მისი შემცველობა 6—8%-ს აღწევს. საინტერესოა ის მომენტიც, რომ ბრინჯაო თუთიის მაღალი შემცველობით მხოლოდ სოფ. შრომის ნივთებშია დადასტურებული. შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ აღნიშნული ინვენტარი ლოკალური საწარმოო ცენტრის ნიმუშებს წარმოადგენს.

Г. В. ИНАНИШВИЛИ, Л. Ш. ДЗИДЗИГУРИ

К ИСТОРИИ КОЛХИДСКОЙ БРОНЗЫ

Резюме

Для изучения древнейшей металлургии Колхиды большое значение приобретает химико-технологическое исследование археологических бронзовых изделий эпохи бронзы, которые накопились в краеведческих и историко-этнографических музеях Грузии.

В работе представлены результаты химико-технологического исследования бронзового инвентаря, хранившегося в краеведческом музее г. Махарадзе. Изучены хозяйственные и земледельческие орудия колхидской культуры — топор, мотыга, сегментовидное орудие, цалди.

Анализ свидетельствует, что в юго-западном регионе древней Колхиды в основном использовались медно-мышьяковые и медно-мышьяковисто-сурьмянистые сплавы.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრმა

⁹ ც. აბესაძე, რ. ბახტაძე, თ. დვალა, ო. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 29, 30, ცხრ. № 7; დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 131, ცხრ. № 1.

¹⁰ იქვე, გვ. 48—50; დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 145.

გიული ალასანი

ალასანი და იორი აღმოსავლურ წყაროებში

XVI—XVII სს-თა სპარსულ და ოსმალურ წყაროებში ხშირად იხსენიება აღმოსავლეთ საქართველოს ორი მდინარე — قنوت||قنق||قنق (კნტ, კანკ, კნაკ, კნუთ — უნდა იყოს კნუქ) قري||قپور||قپور (კაბურ, კაფურ, კბრი) ფორმით. ამ თხზულების ავტორები არიან შარაფ-ხან ბითლისი, ჰასან რუმლე, მუსტაფა სელიანიქი, მუსტაფა ალი (XVI ს.), ისქანდერ მუნში, იბრაჰიმ ფეჩევი, ქათიბ ჩელები, ევლია ჩელები, მუნეჯიმ-ბაში (XVII ს.) და სხვ.¹

არც ანტიკურ და არც არაბულ წყაროებში მსგავსი დასახელების საქართველოს მდინარეები არ გვხვდება. მდ. კაპრი იხსენიება რუსი ელჩების 1601—1605 წწ. მოხსენებაში, სადაც აღნიშნულია, რომ როდესაც ალექსანდრე კახთა მეფე შაჰ აბასისაგან ბრუნდებოდა, მასთან მომავალი „кызылбашские люди сперва стали на рубеже у Капры реки, а Константин царевич приехал с отцом своим в Загем...“².

XVII ს. 40-იან წწ. კახეთში რუსი ელჩების (თავადი მიშეცკისა და დიაკი კლუჩარევის) მოგზაურობის ჩანაწერებში იხსენიება მდ. Кан³.

¹ Шараф-хан ибн Шамсаддин Бидлиси, Шараф-наме Перевод, предисловие, примечания и приложение Е. И. Васильевой, I-II, М. 1967, 1976, გვ. 361, 531, გვ. 236, 387, ჰასან რუმლეს ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსული ტექსტი თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ვ. ფუთურიძემ, შენიშვნები დაურთო რ. კიკნაძემ, თბ., 1966, გვ. 21, 54; ვ. ფუთურიძე, მუსტაფა სელიანიქი საქართველოს შესახებ, თსუ შრომები, № 91, გვ. 264; ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარს. ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლითურთ გამოსცა ვ. ფუთურიძემ, თბ., 1969, გვ. 83, 84, 104, 106; ისქანდერ მუნში, აბასის ქვეყნის დამამშვენებელი ისტორიის გაგრძელება. ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსულ ტექსტს გამოკვლევა, ქართული თარგმანი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ნ. გელაშვილმა, თბ., 1981, გვ. 28, 32, 54, 56, 73; იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა, შეავალი და შენიშვნები დაურთო ს. ჯიქიამ, თბ., 1964, გვ. 44, 122—126; ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო ვ. ფუთურიძემ, ნაკვ. I, ქართული თარგმანი, თბ., 1971, ნაკვ. II, გამოკვლევა, კომენტარები, თბ., 1973, I, გვ. 270, II, გვ. 103; ქათიბ ჩელების ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, თურქულიდან თარგმნა, შესავალი შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გ. ალასანიამ, თბ., 1978, გვ. 61, 62.

² შენგელია, ოსმალთა ისტორიკოსის მუნეჯიმ-ბაშის ცნობები ლალა მუსტაფა ფაშას ამიერკავკასიის ქვეყნებში ლაშქრობის შესახებ, — „ქართული წყაროთმცოდნეობა“ II, 1968, გვ. 137, 145, შენიშვნა 33 და 37.

³ С. А. Белокуров, Сношения России с Кавказом, Спб., 1889, вып. I, с. 483.

³ Посольство князя Мышецкого и дьяка Ключарева в Кахетию. 1640—1643. Документы издал и введением снабдил М. А. Полиевктов, Тифлис, 1928, с. 123, 161.

იგივე ჰიდრონიმი გვხვდება ევროპელ ავტორებთანაც — ტ. მინადოსთან (Canac), რ. ნოლსთან, ნ. კონტისთან (Chinisco), ი. ჰაპერთან (Kanak), ი. კლაპროტთან (Kani oder Ckanick)⁴.

კავკასიის 1897 წ. ხუთვერსიან რუკაზე აღნიშნულია მდ. Каныг, ხოლო კავკასიის 1868 წ. რუკაზე მდ. Коны⁵.

ქართულ ზეპირსიტყვიერებაში იხსენიება ყანუ-ყობი. საინგილოში ჩაწერილ ერთ-ერთ ისტორიულ თქმულებაში თამარ მეფის შესახებ ბრძოლა შაჰ-აბასსა და თამარ მეფის ჯარებს შორის სწორედ ყანუ-ყობიში მოხდა⁶.

ი. შოპენის აზრით, ალაზანი ჰეროდოტესთან ალა-რუდია, პლუტარქესთან ალბანი, ხოლო მუსლიმები მას კანაკს უწოდებენ⁷. დ. ბაქრაძე ყანი-ყობის მდ. ყარა-სუსთან აიგივებდა⁸. მდ. ყარა-სუ ყარაიის ველზე მოედინება და ერთვის მტკვარს ჩრდილოეთიდან⁹, წყაროებში მას მწარე-წყალი, ან აჯი-სუ ეწოდება. დ. ბაქრაძის აზრი ყანი-ყობიზე გაიზიარა ა. ხახანაშვილმა, რომელმაც აღწერა თავისი ექსპედიციები კავკასიაში 1892, 1893 და 1895 წწ. ზაქათალის მხარის საზღვრების დასახელებისას ავტორი შენიშნავს, რომ სამხრეთ-დასავლეთ საზღვარი ალაზანი და შირაქის ველია, სამხრეთ-აღმოსავლეთ საზღვარი კი ყანუ-ყობი (ან ყარა-სუ)¹⁰.

სპეციალურად მსჯელობენ ამ ჰიდრონიმზე გ. გვასალია და თ. თოდრია. მათი აზრით, „წყაროთა ზოგი მონაცემი თითქოს ლაპარაკობს ყანი-ყობის ყაფი-ჩაისთან (ხუთვერსიანი რუკის Кан-чай) გაიგივების სასარგებლოდ. ყაფი-ჩაის გაიგივებას ყანი-ყობისთან (Кан) მხარს დაუჭერდა კავკასიის მხარის 1868 წ. რუკაზე აღნიშნული მდ. სახელწოდება „Коны“, რომელიც შეესაბამება ი. ლინევიჩისა და ხუთვერსიანი რუკების ყაფი-ჩაის“. მოტანილია საწინააღმდეგო არგუმენტებიც და ი. კლაპროტის ჩვენებებზე დაყრდნობით, გამოთქმულია ვარაუდი კანკისა (ან კანისა) და ქურმუხის იგივეობის შესახებ, რომლის მარცხენა შენაკადი, ი. კლაპროტის მონაცემებით, თითქოს ეგრია, ან აგრი-ჩაი, თუმცა სინამდვილეში პირიქით არის. ქურმუხის წყლის ერთი ტოტი

4 ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, თბ., 1967, გვ. 283; R. Knoch. The General history of the Turks. Oxford, 1631, გვ. 933; I. Hammer. Histoire de l'empire ottomane. t. VII. Paris, 1837, გვ. 86—88; I. Klaproth. Geographisch-historische Beschreibung des östlichen Kaukasus zwischen den Flüssen Terek Aragwi, Kur und dem Kaspischen meere. Weimar, 1814.

5 გ. გვასალია, თ. თოდრია, გვიანფეოდალური ჩანის კახეთის სამეფო პოლიტიკური საზღვარი, — საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, IV, 1971, გვ. 23.

6 ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერება, I, თბ., 1961. ტექსტის მომზადება, რედაქცია, შესავალი და შენიშვნები ქს. სიხარულიძის, გვ. 89—90—91.

7 И. Шопен, Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей, Спб., 1866, с. 401.

8 Д. З. Бакрадзе, Заметки о Закатальском округе. Записки Кавказского отделения империи русского географического общества, кн. XIV, вып. I, 1890, с. 249.

9 მ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტური წყაროები XVI—XVIII სს. კახეთის სამეფოს საზღვრების შესახებ — საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, VI, 1982, გვ. 95.

10 А. С. Хаханов, Экспедиции на Кавказ 1892, 1893 и 1895 гг. — Материалы по археологии Кавказа, вып. VII, 1898, г. 37-38; თ. პაპუაშვილი, ჰეროდოტის ისტორიის საკითხები, თბ., 1970, . 52.

ერთვის აგრი-ჩაის. აქვე მკვლევრები კიდევ ერთ ვარაუდს უშვებენ, რომ „კანის ქვეშ არა ერთი, არამედ ორი მდინარე იგულისხმება“¹¹.

აზერბაიჯანელი ისტორიკოსისა და გეოგრაფის ა. ბაქიხანოვის (1794—1848) ნაშრომში იხსენიება მდ. კანიკ (ალაზანი)¹². თუ 1934 წ. ისლამის ენციკლოპედიის სტატიაში „შექი“ ვ. მინორსკი ალაზანს კანიკთან კითხვითი ნიშნით აიგივებს, მისივე 1943 წ. ნაშრომში კანიკი ალაზანია ყოველგვარ ეჭვსაგარეშე¹³.

1601—1605 წწ. რუსი ელჩების მოხსენიებული მდ. კაპრი, ი. ჯავახიშვილის აზრით, იგივე კარპი-ჩაია და „ძველად, ამ მდინარის ზემო ნაწილსაც კაპრის ანუ კაპრის წყალი ერქმეოდა“¹⁴. მაგრამ ამაზე უფრო ადრე ბ. დორნს უკვე აქვს აღნიშნული, რომ მდ. იორს აგრეთვე კაპრი ერქვა¹⁵.

აზერბაიჯანელი მეცნიერი ა. რახმანი ახმოვანებს ამავე დასახელებას როგორც კიბრი¹⁶. ასევე აქვს შარაფ-ხან ბითლისის თხზულების მთარგმნელის ე. ვასილიევას, რომელიც ამ შემთხვევაში ა. რახმანის იმოწმებს. შარათ-ხანთან იხსენიება მეორე ჰიდრონიმიც, რომელიც მთარგმნელს ერთ შემთხვევაში გახმოვანებული აქვს როგორც კანუკი, ხოლო მეორედ, როგორც კანა. კანას და კიბრის იგი განმარტავს როგორც საქართველოს მდინარეებს. ზოლო კანუკთან დაკავშირებით მოაქვს ევლია ჩელების ცნობა იმის შესახებ, რომ მდ. კანიკი მდ. ზანგის ერთვის, რომელიც მტკვრის შენაკადია¹⁷. შეცდომას, რომელსაც ევლია ჩელები უშვებს, ქვემოთ დავუბრუნდებით.

XVII ს. თურქი ავტორის ქათიბ ჩელების ისტორიულ-გეოგრაფიული თხზულებისათვის („ჩიჰან-ნუმა“) მოგვიანებით დართულ რუკაზე (თარიღდება დაახლ. 1657—80-იანი წლებით) დასახელება قانق მიკუთვნებული აქვს იორს¹⁸.

შემონახულია ერთ-ერთი ავარული სიმღერა კახეთის დარბევაზე, საიდანაც კარგად ჩანს, რომ ქაბრი იორია“.

„გავიდნენ ალაზანს, გაიარეს შირაქი,

გავიდნენ ქაბრსა (იორსა) და

შევიდნენ მამაცნი შიდა-კახეთში“¹⁹.

ამავე სიმღერის ვარიანტში ქაბრის ნაცვლად იორია.

„ალაზნის პირს გარდაიხადა ნამაზი

იორის პირს ილოცა და შეევედრა ალლაჰს“²⁰.

11 ქ. გვასალია, თ. თოდრია. გვიანფეოდალური ხანის კახეთის სამეფოს პოლიტიკური საზღვარი, გვ. 23.

12 А. Бас-Кули Ага Кудси Бакиханов, Гюлистан-Ирам, Баку, 1926, с. 3.

13 V. Minorsky, Shekki. SY, IV, 1934, გვ. 372; მისივე, Tadhkirat al-Muluk. London, 1943, გვ. 166.

14 ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, თბ., 1967, გვ. 220.

15 Б. Дорн, Каспий, Спб., 1890, с. 151.

16 А. А. Рахмани, «Тарих-и Алам арай-и аббаси» как источник по истории Азербайджана, Баку, 1960, с. 66.

17 Шараф-хан ибн Шамседдин Бидлиси, II, с. 236, 397; I, с. 531.

18 ქათიბ ჩელების ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 55.

19 ხალხური სიტყვიერება ე. თაყაიშვილის რედ., წ. I, ტფ., 1918, გვ. 169.

20 იქვე, გვ. 173.

საქართველოსა და კავკასიის შესახებ იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობების გამოცემაში შესაბამისი კონტექსტების ანალიზის საფუძველზე ს. ჭიქია მდ. قورق, قورق და قق-ს განმარტავს როგორც იორსა და ალაზანს. მკვლევარი იმოწმებს ისქანდერ მუნშის, ტომაზო მინადოის, ფარსადან გორგიჯანიძის მონაცემებს. ავარულ სიმღერაზე დაყრდნობით იგი უფრო მართებულად მიიჩნევს ქაბურ, ვიდრე ქაფურ ფორმას²¹.

მუსტაფა სელიანიქის (გამოც. 1960 წ.), ჰასან რუმელუს (1966), ისქანდერ მუნშის (1969, გაგრძელება 1981), ევლია ჩელების (1971—1973), მუნეჯიმ ბაშის (1968) ქართულ ენაზე მთარგმნელები და შენიშვნების ავტორები (რ. კიენაძე, ნ. გელაშვილი, ნ. შენგელია, გ. ფუთურიძე) ს. ჭიქიას აზრს იზიარებენ და, როგორც წესი, იმოწმებენ იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობათა კომენტარს.

თანამედროვე თურქ ავტორთა გამოკვლევებში (ი. დანიშმენდის, ავტორთა კოლექტივის „ოსმალეთის ვრცელ ისტორიაში“, მ. ქირზი-ოღლუს) კანიკი და კაბრი გავრცელებულია როგორც მდინარეები ალაზი და იორი²². ასევეა აზერბაიჯანულ საბჭოთა ენციკლოპედიაში და გ. გეიბულაევის გამოკვლევაში²³.

იბრაჰიმ ფეჩევის თხზულების რუსულ თარგმანში ზ. ბუნიატოვი ამ მდინარეებს, რომლებსაც კითხულობს როგორც Габырры და Ганыг (ისევე, როგორც აზერბაიჯანულ ენციკლოპედიაში), განმარტავს ერთ შემთხვევაში, როგორც „местное название р. Иори“, მეორე შემთხვევაში, როგორც „местное название р. Алазани“²⁴.

ამგვარად, უმრავლესთა აზრით, კაბრი იორია, ხოლო კანიკი — ალაზანი.

მკვლევართა ნაწილი ანტიკურ და სომხურ წყაროებში მოხსენიებულ ალბანეთის ჰიდრონიმ ან ტოპონიმ ხანი, ხენი, ეხნი-ს²⁵ აიგივებს კანაკ, კანიკ, ვანინ-თან, ხოლო მათ, თავის მხრივ, სამართლიანად უკავშირებს პუნქტს დანუხი დანუყს²⁶. დ. მუსხელიშვილის მსჯელობით, „თუკი ვახუშტისეულა ლოკალიზაცია სწორია და ქართული დანუხი არ არის დღევანდელი გეინუკი (Гейнук)

²¹ იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. ტექსტი ქართულ თარგმანითურთ გამოსცა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ს. ჭიქიამ, თბ., 1964, გვ. 122—124.

²² I. H. Danişmend, *Yzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*, İstanbul, 1956, 9, გვ. 24; *Mufassal Osmanlı tarihi*, İstanbul, 1959, III, გვ. 1324, 1325; M. F. Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas-Billerini fethi*, Ankara, 1976, c. 99.

²³ *Азербайджан совет энциклопедиясы*. Баку, 1978, 1979, II, с. 544, III, с. 35; Г. А. Гейбуллаев, *Топонимия Азербайджана*, Баку, 1986, с. 88—89; 96—97.

²⁴ Ибрагим эфенди Печев, *История, Извлечения по истории Азербайджана и сопредельных стран и областей периода 1520—1640 гг.* Перевод с турецкого языка и примечания акад. АН Азерб. ССР З. М. Буниятова, Баку, 1988, с. 34, 37, 96, 97.

²⁵ თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია, ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1957, გვ. 127, 299; *История халифов Вардапета Гевонда, писателя VIII века*. Пер. с армянского К. Патканьяна, Спб., 1862, с. 92; *Армянская география VII века по Р. Х.* Текст и перевод изд. К. П. Патканов, Спб., 1877, с. 41.

²⁶ В. В. Латышев, *Известия древних писателей о Скифии и Кавказе*. — *Вестник Древней истории*, 1947, № 4, с. 218; *Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստան ըսի Աշխարհույց, Երեմյան*, 1963, გვ. 34, 55, 105 (სომხური ტექსტის სათანადო ნაწევრები გვითარგმნა ლ. დავლიანიძემ); Г. А. Гейбуллаев, *Топонимия Азербайджана*, გვ. 88.

კახის აღმოსავლეთით, მაშინ, შესაძლებელია, რომ ეს ტოპონიმიც (ლანუხ-ი) იმავე „ხენის“ მანიშნებელი იყოს“²⁷.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ლანუხს ორჯერ იხსენიებს: „მეორესა წელსა ბზობად წარმოემართა მეფე ლანუჯით წარსლვად რაქსის პირსა“, „აღიღეს ტყუე და ალაფი ურიცხჳ, და მოვიდა ლანუქს“²⁸. ორჯერ გვხვდება ეს სიტყვა თამარის პირველ ისტორიკოსთან. ერთ შემთხვევაში როგორც ტოპონიმი, „შემდგომად ამისა მეორესა წელიწადსა შეიყარა ყოვლით სამეფო ძისით შემოქცეული ლანუჯით ნაჭარმაგვესა“. მეორე შემთხვევას — „უამსა ლანუჯობისასა“²⁹ ს. ს. ორბელიანი XVIII ს-ში განმარტავს როგორც „გაზაფხულის დროს“. აზრი გამეორებულია დ. ჩუბინაშვილთან და ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში.

იგივე დასახელება არის ვახუშტისთან, არა გეოგრაფიულ აღწერაში, არამედ „ქართლის ცხოვრების“ შესაბამის მონაკვეთში³⁰. მაგრამ პუნქტი ლანუჯი აღნიშნულია ვახუშტის რუკაზე ალაზნის მარცხენა მხარეს, ბელაქანსა და ვარდიანს შორის.

თამარის ისტორიის შესაბამის მონაკვეთში, რომლის წყაროც „ქართლის ცხოვრებაა“, იხსენიებს ლანუქს ფარსადან გორგიჯანიძეც (თამარ მეფე და დავით სოსლანი „ჩავიდნენ ყანუხს და იქაური მთა და ბარი, ტყე და ჭალები მოინადრეს“ (საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ნუსხა H, 2140, 24).

ლანუხი იხსენიება იოანე ბაგრატიონის ქართლ-კახეთის აღწერაში, იმ სამეფო, სათავადო, სააზნაურო და საეკლესიო სოფლებს შორის, რომლებიც ენიშნულს მიეწერება³¹. ხოლო „კალმასობაში“ ლანუჯი გაგებულია როგორც მდინარე. რომელსაც ავტორი განმარტავს როგორც „აწ იორად წოდებულს“³². იგივე აზრი გამეორებულია თხზულების ქართლის ისტორიის ნაწილშიც (ხელნაწერთა ინსტიტუტის ნუსხა 2134,613).

თხრობითი წყაროების გარდა, ლანუხი მოხვდა დოკუმენტებშიც, კერძოდ, იხსენიება 1589 წ. ერთ-ერთ გუჯარში³³.

ყანუყ, კანიკ, ლანუხთან აკავშირებს გ. კიკნაძე ლაგოდების რ-ში აღმოჩენილი ვერცხლის თასების წარწერაში მოხსენიებულ „ღამკანუხს“³⁴.

მდ. იორი, ისევე როგორც მდ. ალაზანი, მიედინება ძირითადად საქართველოში და ნაწილობრივ აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე.

27 დ. მუხსელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, 1977, გვ. 188.

28 ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით, ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, I, თბ., 1956, გვ. 334—338.

29 ქართლის ცხოვრება, II, თბ., 1959, გვ. 20, 44.

30 ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. — ქართლის ცხოვრება, IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973, გვ. 158.

31 იოანე ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, ტექსტი ვამოსაცემად მოამზადეს, გამოკლევა და საძიებლები დაურთეს თ. ენუქიძემ და გ. ბედოშვილმა, თბ., 1986, გვ. 72.

32 იოანე ბატონიშვილი, კალმასობა, კ. კეკელიძისა და ა. ბარამიძის რედ., II, თბ., 1948, გვ. 109.

33 საქართველოს სიძველენი. გამომც. ე. თაყაიშვილი, I, 270.

34 გ. კიკნაძე. ვერცხლის ნივთების განძი სოფ. მშვიდობიანიდან. — საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე XXX-B, 1974, გვ. 86—87.

11. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1989, № 1.

მდ. იორი სათავეს იღებს კავკასიონის სამხრეთ კალთაზე და ერთვის მინგეჩაურის წყალსაცავს, ადრე ალაზნის შენაკადი იყო. მდ. ალაზანი, რომელიც სათავეს იღებს კავკასიონის დიდი ბორბალოს აღმოსავლეთ ფერდობზე, ხოლო მისი ქვემო დინების გასწვრივ გადის საქ. სსრ და აზერბაიჯანის სსრ საზღვარი, ერთვის მინგეჩაურის წყალსაცავს; ადრე მტკვრის შენაკადი იყო.

ქართულ წყაროებში მოხსენიებული დიდი და მცირე ალაზანი — ალაზანი და იორია³⁵. ამგვარად ალაზანი იორსაც ეწოდებოდა. ყოფილა პირიქითაც. თეიმურაზ ბაგრატიონის დავით ბაგრატიონის ისტორიაში მოცემული განმარტების მიხედვით, „ალაზნის მდინარესა დიდი ივერა ეწოდების ძველითა სახელითა“³⁶. ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა ერთ-ერთ ენციკლოპედიაში მოტანილი ცნობა მდ. ალაზანზე — „ძველი ალაზონიუსი. თბილისის გუბერნიის მდინარე. უერთდება მდ. იორას და ამ დასახელებით ერთვის მტკვარს“³⁷.

აქედან გამომდინარე, XVII ს. ისტორიულ-გეოგრაფიული ნაშრომის „ჩიკან-ნუმას“ რუკაზე მდ. იორისათვის კანაქ სახელის მიკუთვნება, რომლითაც ჩვეულებრივი ალაზანი აღინიშნება, შესაძლოა, აღარც ჩაითვალოს შეცდომად³⁸. აქვე აღვნიშნავთ იმ ფაქტსაც, რომ თუ სტრაბონის მდ. ხანი კანიკია, ე. ი. ალაზანი, ამავე ავტორის ალაზონიოსი შესაძლოა იორი იყოს, იგივე მცირე ალაზანი („უწყალო ოღროჩოღრო კამბიზენე, რომელიც მდ. ალაზონიოსთან არის“)“³⁹.

ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით, დასახელებები დიდი ალაზანი და მცირე ალაზანი ანუ იორი მიღებულია „ალონის გამო, არამედ იორი გაორებისათვის, ვინაითგან აქუთ სახელი ერთი — იორა ამ მდინარემ“⁴⁰.

ი. შოპენმა და შემდეგ დ. ბაქრაძემ იორის დასახელება დაუკავშირეს წყლის და მდინარის აღმნიშვნელ სიტყვებს „ებრაულ, კოპტურ, ისლანდიურ ენებში (iaðr, ior. iaro, sjor)“⁴¹.

ვახუშტის ნაშრომის გეოგრაფიული ნაწილის გამოცემაში მ. ჯანაშვილი იორ დასახელებას აკავშირებს ივერთან, ხოლო ალაზანი, გამომცემლის აზრით, იმავე ფესვიდან უნდა იყოს, რომლიდანაც წარმოსდგენს სახელები მდინარეებისა არაზი (— არახსი, არაქსი), არაგვი, ალგეთი⁴².

დ. მუსხელიშვილი იორს უკავშირებს „ბერს“ („ბერ ერქუა პირველ შენებულსა კახეთისასა“ — ქც I, გვ. 9), ე. ი. ივერ-ბერს. ამასთან დაკავშირე-

35 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 526.

36 თ ე ი მ უ რ ა ზ ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, დავით ბაგრატიონის ისტორია, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკლევა და საძიებლები დაურთო თ. ენუქიძემ, თბ., 1972, გვ. 29.

37 Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, Энциклопедический словарь, Спб., 1891, I.

38 ეს ფაქტი აღნიშნულია როგორც უზუსტობა ნაშრომებში იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. გვ. 124; ქათბი ჩელების ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 61.

39 თ. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, სტრაბონის გეოგრაფია, გვ. 127, 133.

40 ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 526.

41 И. Шопен, Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей, с. 406; დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე. საქართველო. ისტორიული მიმოხილველი. თბ., 1871, გვ. 107; მ ი ს ი ე ე, ისტორია საქართველოსი (უძველესი დროიდან მე-X ს. დასასრულამდე), ტფ., 1889, გვ. 32, 276.

42 ვ ა ხ უ შ ტ ი. საქართველოს გეოგრაფია, რედ. მ. ჯანაშვილისა. ტფ., 1904, გვ. 131, 132, შებ. 231—232.

ბით მკვლევარს მოჰყავს პლინიუსის ცნობა მოსხების ქვეყნის გავრცელების შესახებ მდ. იბერამდე, რომელიც მტკვარს ერთვის“ (VI, 29)⁴³.

ანტიკურ წყაროებში იორი კამბის, კამბიზ ფორმით იხსენიება. თუმცა შენიშნულია გამონაკლისები, როდესაც კამბისი არ ნიშნავს იორს. მაგალითად, პომპონიუს მელასთან ეს დასახელება მდ. არაქსს შეესაბამება⁴⁴. მაგრამ ამ შემთხვევაში, ჩანს, ავტორი უზუსტობას უშვებს. ამ კამბისის აქვენიანოა მეფე კამბისთან (529—523 წწ.) დაკავშირების ვ. სტრუვესეული ცდა⁴⁵ საფუძველს მოკლებულია. მკვლევართა უმრავლესობის დასაბუთებული აზრით (პლ. იოსელიანის, დ. ბაქრაძის, პ. ჰიუგუმანის, ვ. მინორსკის, ს. ყაუხჩიშვილის, ა. გამყრელიძის, ლ. მელიქსეთ-ბეგის, გ. მელიქიშვილის და სხვ.)⁴⁶, ეს პიდრონიმი მომდინარეობს ქართული წყაროების კამბეჩან (არსენ საფარელი), კამბეჩოან (ლეონტი მროველი), კამბეჩოვან, კამბეჩან (სუმბატ დავითის ძე), სომხური წყაროების „კამბეჟან“, „კამბეჟ“, „კამბეჟან“, „კამბეჟ“, „კაპიკან“, „კამბიკან“, ანტიკური წყაროების კამბისენედან⁴⁷, რაც ეწოდებოდა თანამედროვე ქიზიყის ტერიტორიას, სადაც მდ. იორი გადიოდა. ვახუშტის განმარტებით, ამ ადგილს „ეწოდა პირველ კანბეჩოვანი კანბეჩთა სიმრავლისათვის“ „კამეჩს“, „კამეჩს“ დაუკავშირა ეს ტოპონიმი ლ. მელიქსეთ-ბეგმა⁴⁸.

XIII—XIV სს. ავტორი რაშიდ ად-დინი იხსენიებს ტოპონიმ გოვბარის **گوباری**⁴⁹. იგივე დასახელება **گوباری** ფორმით დასტურდება XIV ს. ავტორთან ჰამდალამ ყაზვინისთან, რომლის ცნობასაც თითქმის სიტყვასიტყვით იმეორებს XVII ს. თურქი ავტორი ქათიბ ჩელები. აღნიშნული დასახელება იხსენიება კასპიის ზღვის ნაპირზე მდებარე ქ. მაჰმუდაბადის აღწერისას, რომელიც ამჟამად აღარ არსებობს. „მაჰმუდაბადი გავბარის უდაბნოზეა, კასპიის ზღვის ნაპირზე. აშენებულია მონღოლი ყაზან-ყაენის მიერ. მეხუთე სარტყელშია“⁵⁰.

⁴³ დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, 1977, გვ. 75; ВДИ, 1949, № 2, 298.

⁴⁴ ს. ჭანაშია, შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 255; ეს ფაქტი აღნიშნულია აგრეთვე დ. მუსხელიშვილის ნაშრომში უჯარმა, 1966, გვ. 33.

⁴⁵ В. В. Струве, Арийская проблема.—Советская этнография, VI—VII, М.—Л., 1947, с. 120-121.

⁴⁶ Путевые записки по Кахетии Пл. Иоселиани. Тифл., 1846, с. 47; დ. ბაქრაძე, საქართველო, გვ. 103. მისივე, ისტორია საქართველოსა, გვ. 32, 276; Н. Hübschman, Die altarmenischen Ortsnamen mit Beiträgen zur historischen Topographie Armeniens und einer Karte. Strassburg.—1904, გვ. 211; V. Minorsky, Shekki, გვ. 372; გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. I, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცეს და განმარტებები [დაურთეს ა. გამყრელიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1961, გვ. 160; Л. М. Меликсет-Бек, Первые Ахемениды и названия рек Закавказья.—თსუ შრომები, № 91, აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია, II, 1960, 247—254; გ. მელიქიშვილი, ქართული პოლიტიკური და ეთნიკური წარმონაქმნები ელენისტურ ხანაში.—საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, თბ., 1970, I, გვ. 464.

⁴⁷ თ. პაპუაშვილი, პერეთის ისტორიის საკითხები, გვ. 33—35.

⁴⁸ Л. М. Меликсет-Бек, Первые Ахемениды и названия рек Закавказья.

⁴⁹ Рашид ад-Дин, Сборник летописей. Перевод с персидского А. К. Арендса под ред. А. А. Ромаскевича, Е. Э. Бертельса и А. Ю. Якубовского. М.—Л., 1946, III, с. 65.

⁵⁰ The geographical part of the Nuzhat al-Qulub composed by Hamd Allah Mustawfi of Qazwin in 740 (1340). Translated by G. Le Strange. Leiden,—London 1919, გვ. 92; ქათიბ ჩელების ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 116.

кап — სისხლი და აზერბაიჯანულ დიალექტებში არსებული სიტყვიდან ro-
ნი//rony — ტბა, არხი⁵⁷.

მეტაფორა „სისხლიანი მდინარე“, რომელიც საერთოდ გავრცელებულია ზეპირსიტყვიერებაში, განსაკუთრებით ხშირია ალაზანთან მიმართებაში.

„სისხლის ალაზან ზდიოდა
აღარ ისმებოდ წყალიო“,
„წითლად შეღებეს ტიალი
ალაზან წოვათისაო“...
„ჩალად დაყარეს მკვდარიო
თარსმის ძირ ჩამოდიოდა
სისხლ-ნარევე ალაზანიო“⁵⁸
„ალაზნის თავსა კლდის თავსა
სისხლის წყარონი დიანა“⁵⁹
„სისხლისა ღვარი გაუშვათ“
ალაზანს უფრო სქელია“...⁶⁰
„მესამ-მეოთხე თვე არი,
ალაზან წითლად დისაო“⁶¹.

ასეთი შესიტყვება მაშინაც კი შეინიშნება, როდესაც მოქმედება ალაზნი-
დან ძალზე შორს ხდება, მაგალითად, ლექსში მსოფლიო ომზე:

„შიგში გადართულია
რუსი-გერმანის ჯარია,
მუდამ დღეს ზარბაზნები სწეხს
დის სისხლის ალაზანი“⁶².

სისხლთან აკავშირებდნენ კანიკს, როგორც ჩანს, XVII ს. თურქი და ევ-
როპელი ავტორებიც.

დავუბრუნდეთ შარაფ-ხან ბითლისის გამომცემლის შენიშვნაში ევლია ჩე-
ლების უზუსტობას. თურქი მოგზაურის ცნობით, მდ. კანიკი, ე. ი. ალაზანი
მდ. ზანგის ერთვის, ეს შეცდომა ერთგვარად კანონზომიერია. სიტყვა ზანგ
زنگ — ჟანგი) სპარსულად გადატანითი მნიშვნელობით სისხლს ნიშნავს. ამის
გამო, როგორც ჩანს, ევლია ჩელები, კანიკი სწორედ მას დაუკავშირა. ამავე
ნიადაგზე უნდა იყოს წარმოშობილი ინგლისელი ავტორის რ. ნოლსის უზუს-
ტობაც, რომლის ცნობითაც, კანიკი, ე. ი. ალაზანი ერთვის მდ. არაქსს⁶³, რო-
მელსაც სინამდვილეში არა ალაზანი (კანიკი), არამედ ზანგი (თანამედროვე
რაზდანი) ერთვის.

⁵⁷ Р. М. Юзбашев, Опыт исследования азербайджанских географических терминов. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата геогр. наук, Баку, 1962, с. 8.

⁵⁸ ხალხური სიტყვიერება, ე. თაყაიშვილის რედ. ლექსი „თუშების ბრძოლა ქასტებ-
თან“, გვ. 67; 69, 75.

⁵⁹ ქართული ხალხური პოეზია, III, თბ., 1974, გვ. 157.

⁶⁰ ქართული ხალხური პოეზია, IV, გვ. 50.

⁶¹ ქართული ხალხური პოეზია, VII, 1979, გვ. 75.

⁶² ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერება, III, 1967, გვ. 231—241.

⁶³ R. K n o l l e s, The general history of the Turks, გვ. 933.

მაგრამ რამდენად სწორად ესმით ამ ავტორებს დასახელების მნიშვნელობა? ი. შოპენი დასახელება ალაზნის განმარტავს როგორც მთის მდინარეს⁶⁴.

ი. ჯავახიშვილი ალაზნის დასახელებას წყალს უკავშირებდა. მოვიტანოთ მის ვრცელ მსჯელობას ამის შესახებ: „ის გარემოება, რომ ძველ ქართულში დიდი და მცირე ალაზნის სახელები არსებობდა, რომელთაგან მეორე სათავეთა და დიდ მანძილზე პირველისაგან სრულებით დამოუკიდებელი მდინარე იყო და თავისი საკუთარი სახელიც იორი ჰქონდა, ალაზნის სახელის ოდინდელს ზოგადს მნიშვნელობას ამჟღავნებს. ამრიგად, ალაზანი საფიქრებელია, წინათ ზოგადად მდინარის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო“... „მოსაზრება რომ სრულ ჰემპარიტებად მისაჩნევი გახდეს, უნდა თვით ამ სახელს ალაზანში ან მთლიანად, ან ნაწილობრივ მაინც მდინარის ანდა, წყლის, გინდ სასმელის ოდინდელი აღმნიშვნელობის რაიმე კვალი მაინც ჩანდეს. ადილეურს, ჩერქეზულ-ყაბარდოულს ენოვან ჯგუფს ეს სიტყვა მარტო სასმელის მნიშვნელობით კი არა აქვს დაცული. არამედ წყაროს წყლის სახელებადაც მოეპოვება, უკვე ი. კლაპროტმა განმარტა. რომ ჩრდ. კავკასიის განთქმულ ვეძას სახელი ნარზანი წარმომდგარა ნართზანისაგან და ორი ცალკეული ნაწილისაგან ნართ-ისა და ზან-ისაგან. ზან სასმელს, წყაროს ნიშნავს, ხოლო ნართ ადილეველთა წარმართულ პანთეონის გმირების სახელია“. ალაზანიც „საფიქრებელია, რომ ალა-სა და ზანი-საგან იყოს შემდგარი და რაკი ბუნებრივია, რომ ზანი აქაც სასმელის, წყაროს და წყლის აღმნიშვნელად მივიჩნიოთ, ამიტომ ნართ-ის მსგავსად ალა ეგების ამ წყლის ან განკუთვნილობის ან კუთვნილების გამომჟღავნებელი იყოს“⁶⁵.

ლეზგიურ ენებში წყალი შემდეგი სიტყვებით აღინიშნება: ლეზგიურში ძად<*ხად, ტაბასარანულში შად, შიდ. შარ, აღულურში ხედ. შედ. რუთულში ხედ, წახურში ხან, ბუდუხურში ხად, კრიშულში ხად, ხინალულურში ხუ<ხვად, არჩიბულში ლან, უდიურში ხე<*ხედ <*ხანდ,*ხენ⁶⁶. ვარაუდობენ, რომ ლეზგიურ ენებს (თუ ყველა დადესტურ ენას არა) ალბანური წარმოშობა აქვთ⁶⁷. შესაძლოა, ძველ ალბანურ ენაში წყლის მნიშვნელობა იყოს ხენ, უდიურის, ან ხან, წახურის მსგავსად, საიდანაც — უხ⁶⁸ ფორმანტის დართვით მიიღებოდა ხან+უხ, ხოლო აქედან, თავის მხრივ, ქარ-

64 И. Шопен, Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей. с. 406.

65 ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორიის შესავალი წიგნი პირველი. საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული პრობლემები, თბ., 1950, გვ. 54.

66 Удинско-азербайджанский словарь, Баку, 1974; с. 221; Б. К. Гягинейшвили, Сравнительная фонетика дагестанских языков. Тб., 1977, с. 128; Б. Б. Талибов, Сравнительная фонетика лезгинских языков, М., 1980, с. 323.

67 ე. ქეიჩანაშვილი, წახური და მუხადური ენები, I, თბ., 1981, გვ. 3.

68 ე. ქეიჩანაშვილი, ქურმუხ-ის თავდაპირველი მნიშვნელობის შესახებ. — იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XIII, თბ., 1962, გვ. 352—358, შენიშვნა 3., გვ. 358; В. Л. Гукасян, Фонетические и морфологические особенности ниджского диалекта удинского языка. Автореферат диссерт. на соискание уч. степени кандидата филолог. наук, Баку, 1965, с. 13.

თული ღანუხი⁶⁹, აღმოსავლური წყაროების კანუკი//კანიკი და ქართული კანი-ყობი//ყანუ-ყობი. სწორედ ხან-ძირს უკავშირებს განიხ-ს ზოგიერთი აზერბაიჯანელი ავტორიც, რაც სავსებით მისაღებ მოსაზრებად მიგვაჩნია⁷⁰.

ამგვარად, აღმოსავლურ წყაროებში დადასტურებული საქართველოს განხილული ჰიდრონიმები ადგილობრივი, კავკასიური დასახელებებიდან მომდინარეობს და მათი ძირები ისეთივე ძველია, როგორც საკუთრივ ალაზნისა და იორის.

Г. Г. АЛАСАНИЯ

АЛАЗАНИ И ИОРИ В ВОСТОЧНЫХ ИСТОЧНИКАХ

Резюме

В статье рассматривается вопрос происхождения названий рек восточной Грузии — Иори и Алазани: Кабур // Кабыр // Капур // Габыры и Канук // Канык // Канак // Ганых, распространенных преимущественно в турецких и персидских исторических сочинениях.

Опираясь на широкую источниковую базу и соответствующую научную литературу, автор связывает гидроним Кабр с древним грузинским названием современного Кизики — Камбечовани, Говбар, в переводе на персидский язык, а гидроним Канук с хен, хьян (вода) в некоторых лезгинских языках.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობითი შესწავლის განყოფილებამ

⁶⁹ ხა და ლ-ს მონაცვლეობა უცხო არ არის კავკასიური ენებისათვის. მაგ. საერთო დაღესტნური ენის სუსტი (ფშინიევი) | სპირანტები დილოურში მქედრდება (ხ→ლ; ს→ჩ; შ→ჟ). ხოლო დილოვები ძველთაგანვე ლეზგების მეზობლად იხსენიებიან (Б. К. Гигинейшвили, Сравнительная фонетика дагестанских языков, с. 118-119; В. Д. Минорский, История Ширвана и Дербенда, М., 1963, с. 160, 191, 192).

⁷⁰ Г. А. Гейбуллаев, Топонимия Азербайджана, с. 89; Азербайжан совет энциклопедјасы, III, с. 35.

ГЕОРГИЕВ Э. Г., АФРИКАНСКАЯ ПОЛИТИКА ФРАНЦИИ.

Москва, изд. «Международные отношения», 1988, 269 с.

Наиболее важным результатом послевоенного мирового развития является крушение колониальной системы империализма и превращение бывших колоний, составляющих на сегодняшний день две трети ООН, в полноправные самостоятельные государства.

Изменившиеся политические реалии повлекли за собой вынужденные перемены в проведении колониальной политики со стороны ведущих империалистических держав — старые привычные методы заменяются новыми, более гибкими, наиболее приспособленными к продолжению эксплуатации бывших колоний и других развивающихся стран.

Рецензируемая монография представляет собой обширный и гибкий анализ неоколониалистской политики Франции — одной из ведущих империалистических держав мира — на Африканском континенте, где находится половина развивающихся стран и где за последние три десятилетия произошли особенно значительные изменения, представляющие политический, научный и практический интерес.

Франция относится к числу государств с давней колониальной историей. Эксплуатация африканских колоний неизменно составляла значительную долю в системе обогащения французской буржуазии. До сегодняшнего дня Африка, на долю которой в начале 80-х годов приходилось 36% добываемого в капиталистическом мире кобальта, 54% — алмаза, 24% — фосфатов, 21% — урана, для одной Франции остается основным источником минеральных ресурсов и в первую очередь стратегического сырья.

Велико и военно-стратегическое значение региона — навязанные некоторым африканским странам договоры о совместной обороне позволяют Франции содержать на

их территории военные базы. Наличие же в Африке большого числа франкоязычных государств и выходцев из Франции дает Парижу возможность проводить идеологическую и культурную экспансию для достижения своих внешнеполитических целей.

Краткий исторический экскурс позволяет вскрыть истинные истоки «особых отношений», «традиционных связей» и «уз солидарности» (см. с. 8—31), которые якобы сложились между африканскими государствами и метрополией в процессе «цивилизаторской миссии» Франции на континенте.

Приводимый Э. Г. Георгиевым краткий взгляд на историю французского колониализма ясно обнаруживает, что интерес Парижа к Африке с самого начала основывался отнюдь не на альтруизме.

Значительный интерес представляет анализ франко-африканских отношений в период Пятой республики — голлистской концепции и практики деколонизации семидесятых годов, обзор основных направлений и форм внешнеполитической экспансии (см. с. 32—74).

Победа социалистов на президентских выборах в мае 1981 года, положившая начало новому этапу в истории Пятой республики, привела к значительным переменам во внешнеполитическом курсе страны — возросло значение африканского направления французской внешней политики; отношения с развивающимися странами (и в первую очередь с африканскими) превратились в один из основных инструментов реализации внешне-политических, военно-стратегических и экономических приоритетов Парижа. Этим фактом объясняется особое внимание, уделяемое автором этому периоду в развитии неоколониалистской стратегии Франции на Африканском континенте.

Безусловно интересным представляется анализ эволюции африканской внешнеполитической стратегии социалистов — ее трансформации от программных заявлений ФСП до поведения Парижа в конфликтных ситуациях — в первую очередь в Чад.

Победа на парламентских выборах в марте 1986 года правых партий и формирование из них правоцентристского правительства, «сосуществовавшего» с президентом-социалистом, оказали определенное влияние на африканскую политику Франции. Хотя внешняя политика и осталась под контролем главы государства, заметное влияние на нее стал оказывать лидер неоголлистской партии ОНР Ж. Ширак, обладающий своей собственной, отличной от Ф. Миттерана, политической платформой.

Как справедливо отмечает Э. Г. Георгиев, правоцентристское правительство стремилось к более жесткому прагматическому подходу к Африканскому континенту в отличие от присущей ФСП идеологии отношений с развивающимися странами.

Особый упор делался на концентрации внешнеполитических усилий Франции в отношении отдельных государств — традиционных партнеров Парижа, а также более реальный подход к оценке финансово-экономических возможностей Франции. Для платформы Ж. Ширака характерно предпочтение более консервативным режимам, рассматриваемым как наиболее стабильные в качестве политических и экономических партнеров.

Исследование Э. Г. Георгиева представляет собой безусловно значительный вклад в современную африканистику. Глубина и объективность анализа, обширность исследуемого периода и значительный объем проблем в сочетании с марксистской методологией исследования исторических, социальных, политических и экономических процессов делают монографию чрезвычайно полезным трудом, представляющим интерес не только для специалистов, но также и для широкого круга читателей.

**И. М. Табагуа
И. П. Цинцадзе**

წყარომცოდნეოგ ატბუალური პრობლემებისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია ქუთაისში

1988 წლის 18—20 ოქტომბერს ქ. ქუთაისში საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმთან არსებული საქართველოს ისტორიის წყაროების კომისიისა და ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის წყარომცოდნეობის განყოფილების ინიციატივით ჩატარდა საკავშირო სამეცნიერო სესია „წერილობითი ისტორიული წყაროების შესწავლისა და გამოცემის ატბუალური პრობლემები“*. მასში მონაწილეობა მიიღო 60-მდე სპეციალისტმა ჩვენი ქვეყნის წამყვანი სამეცნიერო ცენტრებიდან.

სესიაზე მუშაობდა ოთხი სექცია: I. „ზოგადი და თეორიული წყარომცოდნეობა“ (ხელმ. გ. ალასანიძე); II. „კონკრეტული წყარომცოდნეობა“ (ხელმ. ე. ხოშტარიძე); III. „სპეციალური წყარომცოდნეობითი დისციპლინები“ (ხელმ. ზ. ალექსიძე); IV. „რადენობრივი მეთოდები წყარომცოდნეობაში“ (ხელმ. ბ. გუგუშვილი).

სესია გახსნა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა შ. ძიძიგურმა, რომელმაც მოკლედ ისაუბრა ქართული წყარომცოდნეობის განვლილ გზაზე, მის სადღეისო პრობლემებზე. ყურადღება გაამახვილა იმ ფაქტზე, რომ ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტთან არსებული დისერტაციების დაცვის სპეციალიზირებულ საბჭოს სსრკ უმაღლესი საატესტაციო კომისიის გადაწყვეტილებით ჩამოერთვა ისტორიოგრაფიისა და წყარომცოდნეობის ხაზით დისერტაციების დაცვის უფლება, რაც უთუოდ შეაფერხებს საქართველოში ამ დარგების შემდგომ განვითარებას.

სესიის მონაწილეებს, დამსწრე საზოგადოებას მისასალმებელი სიტყვით მიმართეს საქართველოს კომპარტიის ქუთაისის საქალაქო კომიტეტის მდივანმა შ. მაღლაკელიძემ.

* ეს იყო ამგვარი პროფილისა და რანგის რიგით მეოთხე სესია. პირველი ჩატარდა ასევე ქუთაისში 1978 წ., შემდეგ 1982 წ. — სოხუმში და 1985 წ. — ბათუმში.

ძემ და ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის რექტორმა ნ. კაკაუჩიძემ.

პირველ პლენარულ სხდომაზე მოხსენებები წაიკითხეს რ. კიკნაძემ (თბილისი) და ბ. ილიშაროვმა (მოსკოვი).

რ. კიკნაძემ წარმოაჩინა საქართველოში წყარომცოდნეობის, როგორც მეცნიერების, ჩამოყალიბება-განვითარების ისტორია, აჩვენა, რომ 70-იანი წლებიდან ამ დარგის განვითარებაში შეინიშნება გარდატეხა, იწყება ახალი ეტაპი, რომლის დამახასიათებელ ნიშანს კონკრეტული ცოდნის განზოგადება წარმოადგენს. ჩნდება თეორიული ნაშრომები. ინტენსიურად მზადდება წყარომცოდნეობის სახელმძღვანელო ქართულ ენაზე, რომელშიც, ბუნებრივია, ქართული წყარომცოდნეობის სადღეისო მიღწევები გამოკრისტალდება. თუმცე პრობლემები კვლავ ბევრია. განსაკუთრებით მწვავედ დგას ახალი და უახლესი ისტორიის წყარომცოდნეობის პრობლემა. ამ მონაკვეთის დაუმუშავებლობა კი საზიანოა, როგორც კონკრეტული ისტორიული საკითხების დამუშავებისათვის — ტოვებს „თეთრ ლაქებს“ — ასევე ფართო წყარომცოდნეობითი განზოგადებისათვის.

რ. კიკნაძის მოხსენებაში დასმულ ამ უკანასკნელ პრობლემას ეხმაურებოდა ბ. ილიშაროვის გამოსვლა, რომელიც საბჭოთა საზოგადოების ისტორიის წყაროთა ბაზის სტრუქტურის განხილვას მიეძღვნა. მომხსენებელმა ყურადღება გაამახვილა ამ ბაზის ჩარჩოებზე, იმაზე, რომ ფორმალურია ყველა ხალხის ისტორიისათვის ამისავედ წერტილად 1917 წლის 25 ოქტომბრის აღება. საჭიროა ბაზის სახეობრივი პრინციპით შესწავლა, მისი სისრულის კრიტერიუმის დადგენა.

სხდომაზე გაიმართა ფართო კამათი, რომელშიც მონაწილეობა მიიღეს: გ. ალასანიძე, ე. ბანიონისმა, მ. ბელოგუროვმა, ბ. გუგუშვილმა, ნ. ეგოროვმა, ე. კამენცევამ, ნ. კოვალსკიმ, ა. კურნოსოვმა, მ. ლორთქიფანიძემ, ლ. პუშკარიოვმა, ვ. რატუშნიაკმა, ლ. სვანაძემ, ა. სოკოლოვმა, მ. ჩხარტიშვილმა, ე. ხოშტარიამ, რ. ჟენინოვმა და სხვ. სპეციალისტები შეეხნენ წყარომცოდნეობის ზოგად და შედარებით უფ-

რო კონკრეტულ საკითხებს, აქ საუბარი იყო წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევების სტრუქტურაზე, ისტორიული ფაქტის რეკონსტრუქციის თავისებურებებზე. საგანგებო მსჯელობის საგნად იქცა წყაროთა ფალსიფიკაციის შემთხვევები საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში, ის დამპყრობელი გარემოებანი, რომლებიც წინ ელობებიან გარდაქმნას, ისტორიულ მეცნიერებაში ახალი აზროვნების დანერგვას. არაერთი გამომსვლელის სიტყვაში გაისმა შემოთხზება სპეციალიზირებულ საბჭოში წყაროთმცოდნეობითი პროფილის გაუქმების გამო, საგანგებოდ გაიხაზა ამ ფაქტით გამოწვეული მოსალოდნელი უარყოფითი შედეგები ქართული წყაროთმცოდნეობისა და საერთოდ ქართული ისტორიული მეცნიერებისათვის**.

„ზოგადი და თეორიული წყაროთმცოდნეობის“ სექციამ ჩაატარა სამი სხდომა. სხდომებს თავმჯდომარეობდნენ: ნ. კოვალსკი, რ. კიკნაძე, ლ. პუშკარიოვი, მ. ლორთქიფანიძე, ე. ბანიონი. ამ სექციაში სულ წაკითხულ იქნა 18 მოხსენება.

წყაროთმცოდნეობის ისეთ აქტუალურ პრობლემას, როგორიცაა სტერეოტიპის ინტერპრეტაცია, შეეხო თავის მოხსენებაში ა. კუროსოვი (მოსკოვი). მან ჯერ ზოგადოდ ისაუბრა ადამიანის ცნობიერებაში სტერეოტიპთა მოქმედების მექანიზმის შესახებ, შემდეგ კონკრეტულად განიხილა სამამულო ომის პერიოდში შემუშარულ ლიტერატურაში სტერეოტიპები, წარმოაჩინა მათი განმაპირობებელი ფაქტორები.

ლ. პატარიძემ (თბილისი) ყურადღება გამახვილა ნარატიულ წყაროთა ისეთ მნიშვნელოვან სახეზე, როგორიცაა ჰაგიოგრაფია. საკრალური დროისა და სივრცისადმი ქართულ ჰაგიოგრაფთა დამოკიდებულებაში მან შენიშნა გარკვეული კანონზომიერება. აჩვენა, რომ ადრეულ და გვიანდელ ძეგლებს შორის ამ მხრივ არსებობს განსხვავება, თავიდან თუ ადგლის საკრალიზაცია უშუალოდ ღმერთს უკუშორდებოდა და დასაბამიდან მოდიოდა, გვიანდელ ძეგლებში აქცენტი წმინდანზე გადადის. დროი იზღუდება თანამედროვეობით.

ასევე ქართული ნარატიული წყაროს, კერძოდ, თამარის მეორე ისტორიკოსის წყაროთმცოდნეობითი შესწავლის მაგალითზე მ. ქა-

დაგიძემ (თბილისი) აჩვენა წყაროთა სანდოობის დადგენის მეთოდის ზოგი ასპექტი.

წყაროების ჰერმენევტიკული ანალიზის ერთ-ერთ მომენტს, კერძოდ, ტერმინთა სწორი ინტერპრეტაციის პრობლემას შეეხო თავის გამოკვლევაში მ. კიკნაძე (თბილისი). კონკრეტულად მან ქართულ წყაროებში დაცულ აღმოსავლურ ტერმინებზე ისაუბრა, დააზუსტა რამდენიმე მათგანის მნიშვნელობა, აქედან გამომდინარე კორექტივები შეიტანა რიგი პასაჟების ტრადიციულ გაგებაში.

მასობრივი დოკუმენტური მასალის დამუშავება მოითხოვს საგანგებო მეთოდის, სპეციალისტის უნარს, დაოსტატებას რაც შეიძლება სრულად ამოიღოს ინფორმაცია მასალიდან, ისე, რომ არ დაიკარგოს არც ერთი მნიშვნელოვანი ცნობა, ნიუანსი, სწორედ ამ პრობლემაზე შეაჩერეს მსმენელთა ყურადღება ე. სმილიანსკიამ და ნ. პუშკარიოვამ (ორივე მოსკოვი) მოხსენებები: „სასამართლო-საგამომძიებლო დოკუმენტები როგორც საზოგადოებრივი ცნობიერების ისტორიის წყარო (სინოდისა და საიდუმლო კანცელარიის XVIII ს. პირველი ნახევრის „სასულიერო საქმეთა“ დამუშავების მეთოდი)“; „XVI ს. სააქტო წყაროების კომპლექსი და რუსეთის სახელმწიფოში ქალის სოციალურა სტატუსის დასახასიათებლად მისი დამუშავების მეთოდიკა“.

ფეოდალიზმის ხანის რუსეთის საზოგადოებრივი აზრის ისტორიის წყაროთმცოდნეობით პრობლემებს შეეხო ლ. პუშკარიოვი (მოსკოვი). მომხსენებელმა აღნიშნა, რომ ამ შემთხვევაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვთ ნარატიულ წერილობით წყაროებს. თუმცა წარმატებით შეიძლება ამ მიზნით გამოყენებულ იქნან ხელოვნების ნაწარმოებები, აგრეთვე ფოლკლორული და ეთნოგრაფიული წყაროები, რომელთაც ადრე სათანადო ყურადღება არ ექცეოდათ.

ს. ილიზაროვმა (მოსკოვი) მეცნიერების ისტორიის წყაროთა ბაზის, კერძოდ, მისი ერთი ნაწილის, გამოქვეყნებულ წყაროთა კომპლექსის შესახებ ისაუბრა. ამ ნაწილს განსაკუთრებული მნიშვნელობა მან დაასაბუთა იმით, რომ სწორედ ისინია მეცნიერულ ბრუნვაში ჩართული.

ლიტვის დიდი სამთავროს კანცელარიის 1492—1506 წწ. მასალების გამოცემის კონკრეტული გამოცდების განზოგადებით ე. ბანიონისმა (ვილნიუსი) ისაუბრა საქმის წარმოების დოკუმენტების კორპუსის წყაროთმცოდნეობითი ანალიზისა და პუბლიკაციის პრინციპების შესახებ.

„ისტორიული წყაროების შესწავლის შედარებით-ისტორიული მეთოდი (ელინისტური

** ახლანა ცნობილი გახდა, რომ ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტთან არსებულ დიხტრაციების დაცვის სპეციალიზირებულ საბჭოს აღუდგინეს ისტორიოგრაფიისა და წყაროთმცოდნეობის პროფილი დისერტაციების დაცვის უფლება, რაშიც მეცნიერთა ამ საკავშირო ფორუმის წვლილიცაა უთუოდ.

ხანის ქართლის სოციალური ისტორიის მასალებით) — იყო ვ. ვაშაკიძის (თბილისი) მოხსენების თემა. აღინიშნა, რომ ახალ წყაროთა გამოვლენის შესაძლებლობათა შემცირების გამო, წყაროთმცოდნის ყურადღება უნდა გადატანილ იქნეს წყაროებიდან ინფორმაციის ამოღების მეთოდის დახვეწაზე. კერძოდ, ფართოდ უნდა იქნეს გამოყენებული შედარებით-ისტორიული მეთოდი, თუმცა ამასთან ერთად საჭიროა დიდი სიფრთხილე, შესაძარბვლად მოხმობილი ფენომენების ტიპოლოგიური ანალიზის პრინციპის გაუნხრელი გატარება.

წყაროთა არასწორი ინტერპრეტაციის და ზოგჯერ მათი შეგნებული ფალსიფიკაციის მაგალითზე შეაჩერა მსმენელთა ყურადღება ლ. ურუშაძემ (თბილისი) მოხსენებაში: „ზოგიერთი თანამედროვე თურქი ისტორიკოსის წყაროთმცოდნეობითი მეთოდის შესახებ (საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობათა ისტორიის მაგალითზე)“.

„ზოგადი და თეორიული წყაროთმცოდნეობის“ სექციის მესამე სხდომა მთლიანად მიეძღვნა წყაროთმცოდნეობის ისტორიოგრაფიას.

რევოლუციამდე ზანაში წყაროების, კერძოდ, მეშუალების, შესწავლისა და გამოცემის საკითხი განიხილა ა. ჩეკუროვამ (მოსკოვი). 20—30-იან წლებში საბჭოური წყაროთმცოდნეობის განვითარების სხვადასხვა ასპექტზე ისაუბრეს მ. ბელოგუროვმა (მოსკოვი) და ა. კორნისოვმა (ივანოვო); რევოლუციური წყაროთმცოდნეობის განვითარების ისტორიას შეეხო ნ. კოვალსკი (დნეპროპეტროვსკი). ი. გრინჩას (მოსკოვი) მოხსენებაში მ. ლომონოსოვის ნაწარმოებთა პუბლიკაციასთან დაკავშირებულ არქეოლოგიურ პრობლემებზე იყო ყურადღება გამახვილებული. სამამულო არქეოგრაფიის კვლევის ისტორიას შეეხო თავის მოხსენებაში ე. დობრუშკინი (მოსკოვი). წერილობითი ისტორიული წყაროების მეცნიერული თარგმანის ისტორიის შესახებ ისაუბრა მ. აბაშიძემ (თბილისი). კერძოდ, მომხსენებელმა აღნიშნა, რომ ქართული ისტორიული წყაროების პირველი თარგმანები ჩნდება უკვე XVIII ს. თუმცა, ნამდვილ მეცნიერულ თარგმანზე ლაპარაკი შესაძლოა მხოლოდ იმ დროიდან, რაც ამ საქმეს ხელს ჰკიდებენ ცნობილი ქართველოლოგები ე. თაყაიშვილი და მ. ჯანაშვილი. მათ მიერ რუსულ ენაზე შესრულებული ქართული წყაროების თარგმანები ორიგინალის ზუსტი შესატყვისებია, ახლავთ მეცნიერული კომენტარები.

„კონკრეტული წყაროთმცოდნეობის“ სექციამ წაკითხული იქნა 17 მოხსენება. სხდო-

მებს თავმჯდომარეობდნენ ბ. ილიზაროვი, რ. ჰუსეინოვი, ლ. სვანაძე, ო. აკიმუშკინი.

ქართული წყაროთმცოდნეობის ერთ-ერთ უმთავრეს პრობლემას — „ქართლის ცხოვრების“ წყაროების საკითხს — მიეძღვნა ო. ნიშნიანიძის (ქუთაისი) მოხსენება: „ანტიკური სამყაროს ზოგიერთი საკითხი ქართლის ცხოვრებაში“.

ბეჟა-ალბულის სამართლის წყაროთმცოდნეობით-ტექსტოლოგიური პრობლემების შესახებ სესიამ ისაუბრა ე. ხოშტარიას ოსემა (თბილისი). მომხსენებელმა აჩვენა, რომ ხელნაწერი Q-206 არის ამ ძეგლის გვიანდელი შემოკლებული ვარიანტი, ხოლო S-3683 ხელნაწერმა შემოგვინახა უფრო ადრინდელი რედაქცია.

სომხური საისტორიო წყაროების შესახებ სექციამ მოისმინა სამი მოხსენება: ლ. დავლიანიძის (თბილისი) „მხითარ აირივანეცის ქართული წყაროები“, ე. კვაქანიძის (თბილისი) „გარდან არეველცის „მსოფლიო ისტორიის“ ადგილი XII—XIII სს. საქართველოს ისტორიის წყაროთა ბაზაში“, ს. მამედოვის (ბაქო) „იერემია ქემურჭიანის „ოსმალ სულთანთა ოთხასწლოვანი მოკლე ისტორია, როგორც ისტორიული წყარო“. სამივე მოხსენებაში წარმოჩენილი იყო საქართველოს ისტორიისათვის სომეხი ისტორიკოსების თხზულებათა, როგორც წყაროთა, მნიშვნელობა.

ს. ივანოვის (მოსკოვი) მოხსენება „კოლხეთი მიწა“ პროკოფი კესარიელთან“ წარმოადგენდა ბიზანტიელი ისტორიკოსის მიერ გამოყენებული ერთ-ერთი ტერმინის დაწვრილებით ანალიზს. ტერმინ „მიწის“ ხმარება ტერმინ „ქვეყნის“ მაგიერ, მომხსენებლის მითითებით, შემთხვევითი არაა და მიუთითებს მოცემული ხალხის უძველესი დროინდელ შესაბამის ტერიტორიაზე განსახლებას.

XVIII—XIX სს. ევროპელი მოგზაურის მეცნიერ-ორიენტალისტის, დიპლომატის ამაღი ყობერის ნაშრომის „მოგზაურობა სომხეთსა და სპარსეთში 1805—1806 წწ.“ წყაროთმცოდნეობით ანალიზს მიეძღვნა ი. ნაჭყებიას (თბილისი) მოხსენება. აღნიშნულ თემატიკას ეხმაურებოდა ლ. იუნუსოვს (ბაქო). გამოსვლაც, რომელშიც საუბარი იყო ამიერკავკასიის დასავლეთევირობული წყაროების კვლევის მეთოდის შესახებ.

ლ. სვანაძე (ქუთაისი) შეეხო ჩერჩილის არქივის მასალებს რ. ჰესის მისიის შესახებ, ა. პასკალმა (მოსკოვი) ისაუბრა XVI—XIX სლავურ-მოლდავეური მწიგნობრობის ისტორიის წყაროებზე. ო. აგუეევამ (მოსკოვი) განიხილა გრაგვიერის, როგორც ისტორიული წყაროს, მნიშვნელობა.

სექციის ერთ-ერთი სხდომა მიეძღვნა აღ-

მოსავლურ წყაროებს. ნ. ვეღიზიანოვამ (ბაქო) ისაუბრა აღწერითი არაბული გეოგრაფიული თხზულებების წყაროთმცოდნეობითი შესწავლის პრობლემაზე. ო. აკიმუშკინმა (ლენინგრადი) ყაზი აჰმედის შრომის „ტრაქტატი კალიგრაფთა და მხატვართა შესახებ“ არქეოგრაფიული შესწავლის ამოცანები დასახა. კ. ტაბატაძემ (თბილისი) XIV—XVIII სს. საქართველოს ისტორიისათვის სპარსული ისტორიული წყაროების მნიშვნელობა წარმოაჩინა.

კავკასიაში ქრისტიანობის გავრცელების ზოგერთი ასპექტი იყო გაშუქებული რ. ჰუსეინოვის (ბაქო) მოხსენებაში „სირიელე-ბი. ქრისტიანობა. კავკასია“. აღმოსავლური წყაროების მაგალითებზე დაყრდნობით დ. იუსუფოვამ (ტაშკენტი) ისაუბრა ისტორიული წყაროებიდან მასალის ამოკრების ხერხებზე.

სექციაში „სპეციალური წყაროთმცოდნეობითი დისციპლინები“ წაკითხული იქნა 14 მოხსენება. ამ სექციის სხდომებს თავმჯდომარეობდნენ ნ. ნიკოლეშვილი და ე. კამენცევა.

მოხსენებების ნაწილი მიეძღვნა ეპიგრაფიკულ წყაროებს. თ. ყაუხჩიშვილის (თბილისი) მოხსენებაში საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ძველი ბერძნული წარწერების შესახებ იყო საუბარი. კ. წერეთელი (თბილისი) საქართველოში აღმოჩენილ არაბულ წარწერებს შეეხო. წარმოჩენილი იქნა ბერძნული და არაბული წარწერების წყაროთმცოდნეობითი შესწავლის ისტორია, მათი კულტურულ-ისტორიული მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიის უძველესი პერიოდის რეკონსტრუქციისას. პასკური ეპიგრაფიკული მასალის შესახებ მოხსენება გააკეთა გ. ჩანტლაძემ (თბილისი).

კახის რანის ტერიტორიაზე ახლად აღმოჩენილ XVIII—XX სს. წარწერებს მიუძღვნა თავისი გამოსვლა მ. ნეიმათოვამ (ბაქო).

საგანგებო მსჯელობის საგნად იქცა საარქივო მასალები. მათი მოძიების, შესწავლის, პუბლიკაციის სხვადასხვა მხარეს შეეხნენ ზ. კიპუპა (ვილინისი), გ. ხარლამოვი (კიევი), ა. სლუცკი (კრასნოდარი), მ. ნიკოლეიშვილი (ქუთაისი) მოხსენებებში: „ლიტვის დიდი სამთავროს ქალაქ მაგდენბურგის არქივი“, „კიევის ისტორიის XVIII ს. საარქივო წყაროები“, „სტატისტიკური კომიტეტების საარქივო ფონდები და გამოცემები, როგორც ისტორიული წყარო“, „ერთი საარქივო დოკუმენტის შესახებ“.

გ. შევჩენკომ (კრასნოდარი) წარმოადგინა ძალიან თავისებური წყაროს — შავიზღვისპირეთის კაზაკთა ლაშქრობების ატამანთა წლიური ანგარიშების — წყაროთმცოდნეობითი შესწავლის შედეგები. ამავე სექციაში წაკითხულ იქნა აგრეთვე ე. ბელოკოვისა და ვ. კა-

ლუგინის (ორივე მოსკოვი) მოხსენებები: „ისტორიული წყაროების პალეოგრაფიული დახასიათება სამეცნიერო აღწერილობებში, პუბლიკაციებში, გამოკვლევებში“; „საქართველოს სტაროვერულ დასახლებათა არქეოლოგიური გამოკვლევა“.

ვ. ფირიევი (ბაქო) თავის მოხსენებაში სპარსულენოვანი წყაროს, კერძოდ, მოჰამედ ნახჩევანის „დასთურ ალ-ქათიბის“ წყაროთმცოდნეობითი ღირებულების გამოკვლევას მასში დაცული ანთროპონიმებისა და ტოპონიმების ანალიზის საშუალებით შეეცადა.

დამხმარე ისტორიული დისციპლინების განვითარების სადღეისო პრობლემებს, უმაღლეს სასწავლებლებში მათი სწავლების მეთოდოლოგიას შეეხო ე. კამენცევა (მოსკოვი).

IX—XVII სს. ქართული ისტორიული საბუთების წყაროთმცოდნეობითი მნიშვნელობა საქართველოს სამხედრო ისტორიისათვის აჩვენა გ. ანჩაბაძემ (თბილისი). როგორც ირკვევა, ამ სახის მასალებს ნარატიულ წყაროებთან შედარებით ხშირად უპირატესობაც აქვთ, რადგან უფრო დაწვრილებით აღწერენ სამხედრო-ტერიტორიული ერთეულების, შეიარაღებული ძალების დაკომპლექტების წესს, შემადგენლობას, სტრუქტურას.

საბუთების წყაროთმცოდნეობითი ღირებულების შესახებ იყო საუბარი აგრეთვე პ. ვაჭარიძის (ქუთაისი) მოხსენებაში „ქუთაისის მუზეუმის ისტორიული საბუთები იმერეთის სამეფოს არსებობის უკანასკნელი პერიოდის შესახებ“.

საქმიანად წარიმართა მუშაობა სექციაში „რაოდენობრივი მეთოდები წყაროთმცოდნეობაში“.

აქ წაკითხული იყო ა. სოკოლოვის, ე. პიგოვარის, ლ. ბორიაკინის (სამივე მოსკოვი), ვ. რატუშნიაკის (კრასნოდარი) მოხსენებები: „მანქანებით საკონტაინერო მასალის ბაზების შექმნა საბჭოთა საზოგადოების ისტორიის მასობრივი წყაროების განვითარების მაგისტრალური ხაზი“; „საბჭოთა ხელისუფლების პირველ წლებში ქვეყნის მართვის ცენტრალური ორგანოების მასობრივი წყაროები და მათი ანალიზის მათემატიკური მეთოდები“; „ბოლშევიკური ორგანიზაციების ფურცლების შესწავლისას კონტენტ-ანალიზის გამოყენების მეთოდის შესახებ“; „ჩრდილო კავკასიის აგარაული ისტორიის სტატისტიკური წყაროების მათემატიკური დამუშავების ზოგიერთი მეთოდი“.

საინტერესო მოხსენებები წარმოადგინეს ქართველმა სპეციალისტებმაც. გ. ბერაძის, ბ. გუგუშვილის, გ. ქორჯოლიანის (სამივე თბილისი) ერთობლივ მოხსენებაში დასმული იყო წერილობითი წყაროების კომპიუ-

ტერიზაციის პრობლემა. გაანალიზებული იყო ამ საკითხის ვადაწყვეტაში უცხოელი და საბჭოთა მეცნიერების გამოცდილება, დასახული იყო სამომავლო პერსპექტივები ამ მიმართულებით კვლევაში.

უფრო კონკრეტულ ხასიათს ატარებდა მ. დუმბაძისა და რ. მირიანაშვილის (ორივე თბილისი) მოხსენება. აქ ლაპარაკი იყო ინფორმაციის კომპიუტერულ ადაპტაციაზე, იმ სამუშაო ეტაპებზე, რომელთა ჩატარება აუცილებელია მასალის კომპიუტერის მასშტაბში შესაყვანად.

ბოლო პლენარულ სხდომაზე მოხსენებებით გამოვიდნენ მ. ლორთქიფანიძე და გ. ალასანია (ორივე თბილისი).

მ. ლორთქიფანიძემ ისაუბრა ძველი და შუა საუკუნეების ქუთაისის ისტორიის წერილობითი წყაროების შესახებ. იგი შეეხო ფეოდალიზმის ხანაში ქუთაისის ხელახალი აღზევების საკითხს, ეგრის-აფხაზეთის დედაქალაქად მისი გადაქცევის ისტორიას. მომხსენებელმა აჩვენა, რომ ქუთაისი დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკური ცენტრი ხდება ჯერ კიდევ აღნიშნული სახელმწიფოებრივი ორგანიზმის საბოლოო ჩამოყალიბებამდე.

გ. ალასანია შეეხო საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის სახელმძღვანელოს შექმნის პრობლემას. მოხსენებაში ჩამოყალიბებული იქნა ის ძირითადი პრინციპები, რომელთა საფუძველზე დღეს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის წყაროთ-

მცოდნეობის განყოფილებაში მზადდება აღნიშნული წიგნი. ნაშრომის პირველი ნაწილი მიეძღვნება თეორიულ-მეთოდოლოგიურ საკითხებს, საილუსტრაციო მასალად მოტანილი იქნება ქართული მასალები. მეორე ნაწილში კი წარმოდგენილი იქნებიან კონკრეტულად ისტორიული წყაროები განლაგებულნი ქრონოლოგიური, სახეობრივი და ენობრივი პრინციპით.

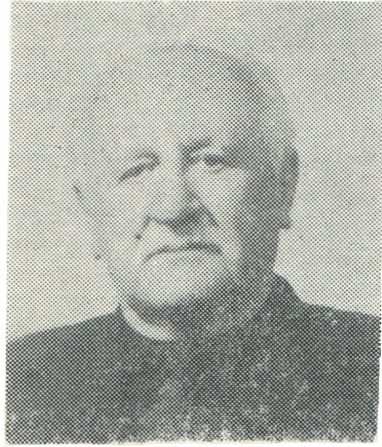
სახელმძღვანელოს სტრუქტურის პრობლემაზე აზრთა ცხოველი გაცვლა-გამოცვლა გამოიწვია. კამათში სესიის თითქმის ყველა მონაწილე ჩაერთო.

სექციების მუშაობის ანგარიშებით გამოვიდნენ სექციათა ხელმძღვანელები და სხდომათა თავმჯდომარეები. სესიის მონაწილეებმა აღნიშნეს წყაროთმცოდნეობითი კვლევის მაღალი დონე საქართველოში და ხაზი გაუსვეს სპეციალისტთა ამგვარი შეხვედრების დიდ მნიშვნელობას მეცნიერების ამ დარგის შემდგომი განვითარებისათვის.

სესიის შედეგები შეაჯამა რ. კიკნაძემ.

სესიის მიმდინარეობის პერიოდში სპეციალისტებს საშუალება ჰქონდათ შეხვედროდნენ ქუთაისის ინტელიგენციის წარმომადგენლებს, მოსწავლე-ახალგაზრდობას, დაეთვალაერებინათ ქუთაისის ღირსშესანიშნაობანი. წარუშლელი შთაბეჭდილება დატოვა ექსკურსიამ ვანის ნაქალაქარსა და არქეოლოგიურ მუზეუმში, რომელსაც წარუძღვა ვანის ექსპედიციის ხელმძღვანელი პროფესორი ო. ლორთქიფანიძე;

მარინა ჩხარტიშვილი

ილია ჯაფლია

1988 წლის 17 აგვისტოს, მძიმე და ხანგრძლივი ავადმყოფობის შემდეგ გარდაიცვალა ეთნოგრაფთა საშუალო თაობის ერთ-ერთი წარმომადგენელი ილია ვალერიანის ძე ჯაფლია.

ილია ჯაფლია დაიბადა 1912 წლის 18 ნოემბერს სოფელ ჩიბათში (ლანჩხუთის რაიონი). იგი VII კლასამდე სწავლობდა ჩიბათსა და ლანჩხუთში, ხოლო შემდეგ თბილისის ვაჟთა მეორე გიმნაზია დაასრულა.

1937 წელს ი. ჯაფლიამ დაამთავრა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტის ფილოსოფიის განყოფილება და ჩიბათის საშუალო სკოლაში ისტორიის მასწავლებლად დაიწყო მუშაობა, ხოლო 1938—1939 წლებში საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში ისტორიის განყოფილებაში გამოფენის ამხსნელი იყო.

1939 წლიდან ი. ჯაფლია სწავლობდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასპირანტურაში ეთნოგრაფიის განხრით, რომელიც 1942 წელს დაამთავრა და 1943 წლიდან მუშაობა დაიწყო საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში ჯერ უმცროს, ხოლო შემდეგ უფროს მეცნიერ თანამშრომლის თანამდებობაზე. 1963—1966 წლებში ი. ჯაფლია თბილისის უნივერსიტეტში ისტორიის ფაკულტეტზე ეთნოგრაფიის სპეცურსის კითხულობდა.

ეთნოგრაფიული კვლევის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საკითხია ქორწინების ინსტიტუტი, რომელზედაც 1950 წელს ი. ჯაფლიამ პირველმა დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია „ქორ-

წინების ინსტიტუტი მთიულებში“, (გამოცა 1955 წელს).

ნაშრომში ადგილზე მოპოვებული მდიდარი ეთნოგრაფიული მასალის საფუძველზე ნაჩვენებია გვარის პატრონიმიული ბუნება, მთიულთა ყოფაში საქორწინო კავშირის დამყარებისათვის საუკუნოვანო წინაპირობები, ქორწინების წინააღმდეგობები, ნიშნების წინააღმდეგობები, დიდი და პატარა ნიშნები და სხვ.

როგორც მის მონოგრაფიული ხასიათის შრომებში, ისე ცალკე სტატიებში გაშუქებულია საქართველოს ეთნოგრაფიის ისეთი საკითხები, როგორიცაა ქორწინება და საქორწინო ურთიერთობა, დიდი ოჯახი და მისი ბუნება, კაპიტალისტური ხანის ეთნოგრაფიული მოვლენები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში და შრომის ორგანიზაციის ფორმები. იგი ბოლო დრომდე ნაყოფიერად მუშაობდა თემაზე „სამეზობლო ურთიერთობა დასავლეთ საქართველოში“ ხევის კაცობა“. ნაშრომებში დასმული თითოეული საკითხი მეცნიერულად დამტკიცებულია. მის მიერ მიღებული დასკვნები თანამედროვე ეთნოგრაფიული მეცნიერების სათანადო სიმაღლეზე დგას და უმეტეს შემთხვევაში გაზიარებულია სპეციალისტების მიერ.

1950 წლების ბოლოს და 60-იანი წლების დასაწყისში ეთნოგრაფთა შორის პოპულარული ხდება ახალი ყოფის შესწავლა. მომდევნო წლებში კიდევ უფრო გამოიკვეთა მეცნიერთა საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ჯგუფი, რომელთა შემოქმედებაში წამყვანი ადგილი ახალმა ყოფამ დაიკავა.

ი. ჭყონია საქართველოში ერთი პირველ-თაგანი გამოეხატა ახალ თემატიკას. შეისწავლა კოლმეურნეთა ყოფის მნიშვნელოვანი საკითხები: სოფელი აქურა (თანავეტრობით) და სხვ. ამ საკითხისადმი მიძღვნილ შრომათა შორის განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს მისი გამოკვლევა „Некоторые результаты экспедиционной работы в Цинандалыском совхозе“, რომელშიც პირველად კავშირში შესწავლილია საბჭოთა მეურნეობის მუშათა ყოფა, ნაჩვენებია კოლმეურნეთა და მუშა-ყოფის განმასხვავებელი ნიშნები, საბჭოთა მეურნეობის მუშათა ყოფის სპეციფიკა.

ი. ჭყონია დიდი ხალისით და პასუხისმგებლობით ხელმძღვანელობდა ეთნოგრაფიულ ექსპედიციებს. მისი თაოსნობით მოეწყო და ჩატარდა ქლუხორის (1943), მთიულეთ-გუდამაყრის (1946), ზემო იმერეთის (1951), აფხაზეთის (1952), აკურის (1962—63), სამეგრელოს (1975) და ჟინვალის (1973) ექსპედიციები.

ი. ჭყონიას გამოქვეყნებული აქვს ორი მონოგრაფია და 50 სამეცნიერო ნაშრომი, მან თავის მრავალი ჩანაფიქრი ვერ განახორციელა, დაუბეჭდავი დარჩა ათიოდე ნაშრომი, რომელთა გამოქვეყნება, უდავოდ, სასარგებლო იქნება სპეციალისტებისათვის.

ი. ჭყონია, როგორც მკვლევარს ახასიათებს ფართო თვალსაწიერი პრობლემების შესწავლისას, წყაროების ღრმა ცოდნა, მათი სკრუპულოზური დამუშავება და საკითხების გადაწყვეტიასა ფრთხილი მიდგომა.

აღსანიშნავია, რომ მატერიალური კულტურისა და სამეურნეო ყოფის განყოფილებაში სამეცნიერო სემინარის მუშაობას, რომლის თითქმის უცვლელი ხელმძღვანელი თავად გახლდათ, განსაკუთრებული პასუხისმგებლობით ეკიდებოდა. დიდად აფასებდა მომხსენებლის ცოცხალ აზრსა და დებულებას, რომელსაც

შევძლო მეცნიერების განვითარების ხელის შეწყობა. ცნობილია აგრეთვე მისი მკაცრი და სამართლიანი მომთხოვნელობა შეუწელებელი ზრუნვა ევროპული და რუსული ენებიდან უცხოური სიტყვების ქართულად დაწერილობისა და სწორად წარმოთქმისათვის. ამ მხრივ იგი დიდ მზრუნველობას იჩენდა და იბრძოდა ქართული ენის სიწმინდისათვის, ებრძოდა არქაიზმებს მეტყველებაში და წერის დროს.

ი. ჭყონიას პიროვნული თვისება და თავისებურება იყო ის, რომ იგი უაღრესად პრინციპული იყო ყველასთან, მათ შორის ასაკით განსხვავებულ ადამიანებთან, განსაკუთრებით კი მაშინ, როცა საქმე ეთნოგრაფიის საკვანძო საკითხებს ეხებოდა. იგი იყო გულშემოტიყვარი, კეთილი, კაცმოყვარე და ქედუხარელი მოქალაქე.

უნდა აღინიშნოს მისი განსაკუთრებულად მოჭარბებული თვისება სხვისი დახმარებისა. მისგან ხელდასხმული იყო, როგორც ჩვენი ასევე მოძვე რესპუბლიკებიდან (ჩრდ. კავკასია, სომხეთი, აზერბაიჯანი) წარმოგზავნილი ეთნოგრაფები. იგი არა ერთი და ორი საკანდიდატო თუ სადოქტორო დისერტაციის არაოფიციალური ხელმძღვანელიც კი იყო. ასე, რომ „მკმნელი საქმისა ძნელისა კაციმცა“ ყოველთვის როდი იყო ცნობილი საზოგადოებისათვის. იგი ძალიან ბევრს გასცემდა და თავისთავისთვის კი დრო არ ემეტებოდა.

ი. ჭყონიამ გარკვეული ადგილი დაიმკვიდრა წამყვან ქართველ ეთნოგრაფთა გვერდით.

შეწყდა მისი სიცოცხლე, რომელმაც დიდი გულისტკივილი გამოიწვია მისი მშობლიური ინსტიტუტის თანამშრომლებში. ი. ჭყონია კეთილმოსაგონრად დარჩება მრავალრიცხოვან კოლეგებისა და მეცნიერული საზოგადოების ხსოვნაში.

ჯუღლიაბა რუხაძე